

Dr Andrija RADENIĆ

JEVREJI U SRBIJI

NARODNI POSLANICI JEVREJI U SKUPŠTINI SRBIJE 1878—1888.

ZAKONOM proklamovana i obezbeđena potpuna ravnopravnost Jevreja u Srbiji zagarantovana je prema odredbi kojom je uslovljeno priznanje državne nezavisnosti Srbije na Berlinskom kongresu 1878. godine. Odredba je sadržana u ugovoru koji su na mirovnoj konferenciji u Berlinu 13. jula 1878. sačinili i potpisali predstavnici Nemačke, Austro-Ugarske, Francuske, Velike Britanije, Italije, Rusije i Turske. Isključivo predstavnici velikih sila! Kao što najčešće biva kad su u pitanju novi status i nove granice malih država, u ovom slučaju Srbije, i to posle njenog pobedničkog rata protiv Turske 1877. godine.

Prema odredbi člana 35 Berlinskog ugovora: »U Srbiji razlike u veri i veroispovesti« — podrazumevajući tada u ovoj determinanti i razlike po nacionalnoj i rasnoj pripadnosti — nisu više mogle biti korišćene u argumentaciji »razloga da neko bude isključen ili sprečen da uživa svoja građanska i politička prava, da ne bude primljen u javne službe, na položaje, i da mu se ne ukazuju počasti, ili da ne obavlja razne zanate i zanimanja ma u kome mestu to bilo.«¹

Navedena odredba je smatrana za odrednicu novih međunarodnih društvenih odnosa u duhu emancipatorskog buržoaskog građanskog liberalizma, koji je 70-ih godina XIX veka dominirao u Evropi, shodno stavovima vladajućih liberalnih stranaka u većini evropskih država. U pitanju Jevreja, rešenje ovom odredbom se eksplicitnije nametalo posebno zahtevima uticajne *Izraelitske alijanse* (L' Alliance Israélite Universelle) sa sedištem u Parizu.

Na toj odredbi je na Berlinskom kongresu najdoslednije insistirao predstavnik Francuske, koji je tražio da se ona formuliše kao uslov za sticanje i priznanje nezavisnosti navedenih balkanskih država. Posle različitih mišljenja u diskusiji, ovu odredbu su na kraju rasprave u celini jednoglasno prihvatili svi učesnici na Berlinskom kongresu.² U toku izjašnjavanja, sa njom se saglasio predstavnik Sr-

¹ *Srbija 1878, Dokumenti*, Izd. SKZ, Beograd 1978, 569.

² Prema Jovanu Ristiću (J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije*, Beograd 1898, reprint-izdanje, knj. II, 208). Međutim, predstavnik Rusije knez Gorčakov se u toku rasprave suprotstavio odredbi o obaveznoj ravnopravnosti Jevreja. Prema njemu, Jevreji u Francuskoj, Velikoj Britaniji, Nemačkoj, Austro-Ugarskoj s razlogom uživaju plodove »građanskih i političkih prava«, ali »u Srbiji, Rumuniji i nekim krajevima Rusije, oni su istinska mora za domaće stanovništvo«. Imajući to u vidu, ruska vlada je »bila primorana da, pod apsolutnim pritiskom i opravdanim iskustvom, Jevreje podvrgne izuzetnom režimu«. Logikom takve argumentacije, Gorčakov je smatrao »da Jevrejima u Srbiji ne bi trebalo dati potpuna građanska prava« (*Srbija 1878, Dokumenti*, 471—472).

2 A. Radenić

bije Jovan Ristić i iz ubeđenja kao liberal evropskog formata i kao opunomoćenik prosvećenog vladara Srbije, kneza Milana Obrenovića.

Priilikom odlučivanja u vezi sa pitanjem ravnopravnosti Jevreja u Srbiji, u najvećoj meri su korišćeni argumenti memoranduma *Izraelitske alijanse*. U njemu su bile navedene i reči kneza Mihaila, ranijeg vladara Srbije, kojima se on svojevremeno distancirao od izvesnih zakonskih ograničenja u pravima Jevreja, posebno u oblasti trgovine. Na tim ograničenjima je istrajala Narodna skupština pod dominantnim uticajem seoskih i palanačkih trgovaca. Prema navedenim Mihailovim rečima, oni su bili protiv Jevreja u trgovini »kao protiv svojih konkurenata, koji bolju robu prodaju jeftinije od njih«.³

Iako je Jovan Ristić u svojstvu predstavnika Srbije na Berlinskom kongresu — bez prava da neposredno učestvuje u radu i odlučivanju — povodom korišćenja navedenih reči kneza Mihaila, prema navodima *Izraelitske alijanse*, smatrao za potrebno da primeti kako »zna pouzdano da se knez Mihailo nije nikada u ovome smislu izrazio«, tačnost ove Mihailove tvrdnje je neosporiva. Sam Ristić je u razgovorima sa predstavnicima jevrejske zajednice i stranih država sa liberalnim vladama, kad je posle ubistva kneza Mihaila postao vodeća politička ličnost u Srbiji, nebrojeno puta isticao isti razlog. Poput Mihailovog distanciranja, i on je, bar u razgovorima sa zastupnicima obespravljenih, nastojao da se ogradi od neracionalnih i nedivilizatorskih ograničenja u građanskim pravima Jevreja, prebacujući odgovornost na Skupštinu sa *seljačko-trgovačkom* većinom.⁴

Prema memorandumu *Izraelitske alijanse*, Jevreji su u Srbiji do Berlinskog kongresa imali prava ravnopravnih građana za vreme vladavine kneza Miloša. On je umeo da ceni i nagradi njihov doprinos u razvoju srpske države. Posle Miloševe smrti, pod vladama manje autoritarnih režima prevagnuli su neobuzdavani porivi trgovačkih elemenata seoskog i palanačkog mnoštva. Moralo se istrajati bar na ograničenju prava trgovanja i nastanjanja Jevreja u unutrašnjosti zemlje.

Jevrejima je bilo zabranjeno da poseduju nekretnine uz, u najboljem slučaju otežano, bavljenje trgovinom, sa stalnim boravištem u selima i varošicama širom Srbije. Bili su obespravljeni, ili su se samo osećali kao obespravljeni, ne bez razloga, i u područjima u kojima im formalno, zakonom, nisu bila ograničena prava. Prema memorandumu *Izraelitske alijanse*, pored toga što su »isterani iz unutrašnjosti i iz većine varoši« u Srbiji, njima je pravo na zaposlenje mahom postalo iluzorno pošto su bili »isključeni iz državne službe, iz svakoga javnog zvanja«, tako da su »dovedeni do mizerije«. I u takvim okolnostima: »Iako su im oduzeta najdragocenija prava, oni nisu oslobođeni nikakvog tereta, oni plaćaju sve dažbine, služe u vojsci kao i ostali Srbi. U poslednjem ratu oni su se nadali svojim patriotizmom savladati nepravdu koju im čini rođena otadžbina, i oni su se hrabro tukli prolevajući svoju krv zajedno sa svojim zemljacima. Za toliko žrtve nji-

³ J. Ristić, *nav. delo*, 208.

⁴ *Dnevnik Benjamina Kalaja*, priredio i komentar izradio dr A. Radenić, Beograd—Novi Sad 1976, 711, 714.

hove jedva što dobiše priznanje od strane ministra unutrašnjih dela na Velikoj Narodnoj Skupštini 1877.

Izraelitska alijansa navodi dalje u memorandumu kako je čak Turska »zaključujući 1877. konvenciju sa Srbijom«⁵ posle poraza Srbije u prvom srpsko-turskom ratu, »zabadava tražila za Jevreje ona prava koja im Srbija tako postojano odriče«. Prema svemu, dakle: »Njihov položaj nije se nikoliko izmenio. Pod takvim režimom njihov se broj odavno smanjio za polovinu. Oni se nalaze samo u nekim varošima, pod neprekidnom opasnošću da izađe kakav dekret koji će ih izgoniti iz zemlje«.⁵

Da zaključci Kongresa ne bi teretili Srbiju takvim tvrdnjama jednostrane informacije, Ristić je predočio Kongresu podatke koji ih koriguju u dovoljnoj meri za povoljniju sveobuhvatniju procenu položaja Jevreja u Srbiji. Prema Ristićevoj tvrdnji, u informativnom pismu koje je upućeno na adresu predsednika Kongresa, nemačkog kancelara Bizmarka, Jevreji u Srbiji su i dotad uživali u najvažnijem domenu »u religijskom pogledu potpunu ravnopravnost«; njihov rabin u Beogradu je čak imao od države izuzetnu »subvenciju od 600 dinara«. Dalje: »Njihove škole« je izdržavala »država kao god i druge svoje škole«. Njihova politička prava bila su jednaka političkim pravima ostalih građana, državljana Srbije. Oni su kao i svi ostali građani sa srpskim državljanstvom imali biračko pravo na skupštinskim izborima, sa pravom da budu birani i izabrani za predstavnike naroda u Narodnoj skupštini. Ristić je tu činjenicu čak ilustrirao konkretnim primerom: »Na poslednjoj Velikoj Narodnoj Skupštini, 1877, jedan od osam beogradskih poslanika bio je Jevrejina«.⁶

Pri procenjivanju položaja Jevreja morala bi se uzeti u obzir i njihova malobrojnost u Srbiji. Prema Ristićevoj informaciji, tada ih nije bilo »više od 1.200 duša«. Pored zabrane da se stalno nastanjuju izvan Beograda, prema Ristićevim rečima: »Oni Jevreji koji su se zatekli po varošima unutrašnjosti, kao u Šapcu, Smederevu, Požarevcu, ostali su na svojim ognjištima, i nikome nije palo na um da ih uznemirava«.⁷

⁵ J. Ristić, *nav. delo*, 207.

⁶ Isto, 211—212. U tom pismu Bizmarku, Ristić je u zaključku istakao: »Da bi se postigla potpuna jednakost [Jevreja], ima samo da se ukine jedina zakonska odredba, koja Jevrejima [kasnije doseljenim] zabranjuje da stalno žive izvan Beograda. . . Ali bilo kako mu drago«, zaključio je na kraju predstavnik Srbije izjavom »da će srpska vlada« iskoristiti »prvu priliku da zakonskim putem poništi i poslednje ograničenje koje se tiče Jevreja, te da ih potpuno izravna sa svim njihovim sugrađanima drugih vera«.

⁷ Ristićeva tvrdnja nije sadržavala celu istinu o Jevrejima koji su ostali da žive u »varošima unutrašnjosti« Srbije. Oni su 1861. posle usvajanja predloga tadašnjeg počešitelja pravde Jevrema Grujića da ih treba prisiliti na »dobrovoljno« seljenje iz unutrašnjosti zemlje, naredbom mesnih policijskih vlasti morali u određenom roku zatvoriti svoje radnje i napustiti navedene varoši zauvek. Tek posle intervencije diplomatskih predstavnika velikih sila, izvesnom broju ranijih naseljenika omogućeno je da se vrate, ili onima koji nisu otišli da ostanu tamo gde su odranije živeli i imali radnje. U sačuvanoj žalbi knezu Milanu od 12. aprila 1861, dvanaestorica jevrejskih žitelja Požarevca navode kako su »nezakonito« s obzirom na »zakonsku« odredbu kneza Miloša, naredbom mesne policije prisiljeni da u roku od 7 dana »pozatvore« svoje »dućane« i napuste varoš u kojoj su neki živeli od rođenja, a neki već mnogo godina. Dvojica njih, Avram i Bohor Gabaj, rođeni su u Požarevcu i u njemu dotle »neprestano« živeli. Druga dvojica, Jakov i Mordehaj Ozmo doselili su se 17 godina ranije u Požarevac iz Beograda. Samuil i David Mordehaj došli su iz Beograda čak »pre 20 godina«, zatim David Levi »pre 16 godina«, Samuil Hasan »pre 9 godina«, Jakov Ruso »pre 3 godine«, a Moša i Samuil Anaf »pre 1 godinu i 6 meseci«. Većina od njih trgovala je »kožama i vunom«; dvojica su imala »dućan sa nekim espapom«, a jedan je bio »tenekdžija« (užar). Poslednji, dvanaesti, David Sason nije se bavio trgovinom; obavljao je dužnost rabina i došao je na njihov poziv iz Beograda »pre jednu godinu«. Dramu prisilne selidbe u roku od 7

4 A. Radenić

Ristićeva kazivanja svakako sadrže u globalu istinu o položaju Jevreja, sa ne-malim primesama ravnopravnosti u građanskim pravima. Ali ona ne opovrgavaju nego samo ublažavajućim činjenicama dopunjuju zastrašujući iskaz *Izraelitske alijanse*. Poniženja i nepravde, kao i priznanja u pogledu *neograničenih* prava zavisili su umnogom od mesta prebivališta, vrste zanimanja i tretmana okoline. Međutim, tvrdnja da li tamo gde su Jevreji bez zakonskih garancija uživali blagodat građanske ravnopravnosti, tako da «nikome nije palo na um da ih uznemirava», bila je iluzionistički obmanjujuća. Takva tvrdnja se uvek zasniva na romantičarskim premisama o narodu kome se pripada. Uopštene istine sadrže imanentno pojedinačne neistine. Najčešća uopštavanja u precenjenom sopstvenom i potcenjenom, nagrđenom stranom narodu, neizbežno su jednostrana, prožeta subjektivnim procenama, ali prema osobenostima individualnih, društvenih i državnih komunikacija među ljudima su neumitna.

O tome su sigurno vodili računa i oni koji su donosili sudbonosne odluke na Berlinskom kongresu, ne gubeći iz vida *ljudska prava* koja u tom razdoblju evropskog građanskog liberalizma nisu više smela biti ograničavana restrikcijama ni kad su u pitanju nerešavani, pa i nerešivi problemi jevrejskog žilvija. Toga su već bile svesne i vodeće ličnosti vladajuće Liberalne stranke u Srbiji, imajući u vidu neophodne stimulanse potpune ravnopravnosti došle ne potpuno ravnopravnih Jevreja. I to u radnjama i na položajima koji sve delotvornije utiču na neophodan brži razvoj srpske države napokon oslobođene od sizerenstva Turske.

Stranačka formacija srpskih liberala, tako u Srbiji još nije bilo stranaka sa stanovništa organizacije i zakona, već je delovala sa položaja vlasti isticanjem političkih prava Jevreja. Uoči drugog srpsko-turskog rata početkom 1877. dokazala je to spektakularnim izborom prvog narodnog poslanika Jevrejina u Beogradu na poslaničkim izborima za Veliku narodnu skupštinu. Taj poslanik, po imenu Avram Ozerović, pripadao je krugu uglednih beogradskih trgovaca, ali da je izborom Beograđana postao poslanik zvučalo je neverovatno. Tu činjenicu koju je Ristić znalački iskoristio na Berlinskom kongresu, opovrgavajući navode iz memoranduma *Izraelitske alijanse* o obespravljenosti Jevreja u Srbiji, ne može prenebregnuti ni istoriografski procenitelj sa istorijske distance. Ni države na progresivnijem stupnju razvoja nisu u to doba mogle, pa ni smele, da se pohvale takvim izborom.

Velika narodna skupština 1877. godine, za razliku od redovne Narodne skupštine, imala je samo izabrane poslanike. Sazivni Velike narodne skupštine događali su se u vanrednim prilikama, zbog objave rata zemlji neprijatelja, izglasanja no-

dana, kao tragediju je najteže podneo Moša Anaf sa sedmoro dece (B. Peruničić, *Grad Požarevac i njegovo upravno područje*, Beograd 1977, 1466—1470). Prema pomenutom popisu žitelja Požarevca iz 1862. godine može se potvrditi da je ova žalba upućena knezu Mihailu bila uzaludna; među stanovnicima te varoši nije tada bilo nijednog Jevrejina. (B. Peruničić *nav. delo*, 1558—1693). Iz Šapca u kome je bilo najviše jevrejskih žitelja, većina je, ako ne svi, takode morala da se iseli 1861; po popisu iz 1862, tamo je tada bilo 25 jevrejskih domaćinstava. (B. Peruničić, «Popis...», *Godišnjak* Istorijskog arhiva u Šapcu, sv. IV—V; M. Jevtić, *Jevrejska škola u Šapcu u XIX veku*; *Zbornik* Jevrejskog istorijskog muzeja, sv. 4, Beograd 1979, 215—217). Prema nekim informacijama, pre naredbe o iseljavanju bilo je u Šapcu oko 60 jevrejskih porodica. U Smederevu je za vreme popisa 1862. bilo svega osam jevrejskih domaćinstava, što takode ukazuje na činjenicu da je prethodne godine i iz ovog značajnog trgovinskog središta iseljeno više jevrejskih porodica.

vog Ustava, i slično. Jednu trećinu poslanika u redovnoj Narodnoj skupštini sačinjavali su kraljevi poslanici, imenovani izborom kralja i vlade, a samo dvotrećinsku većinu su imali narodni poslanici koje je narod izabrao na skupštinskim izborima. Izbor Jevrejina Ozerovića voljom birača na izborima za Veliku narodnu skupštinu smatran je do tog čina kao nešto nezamislivo u društvenim krugovima tradicionalno opterećenih predrasudama, ljudi suženog vidokruga.

Promenjen odnos snaga u državnim i međudržavnim relacijama, počev od pobeonosnog rata Srbije protiv Turske 1877. i sticanja nezavisnosti, odnosno mirovne konferencije u Berlinu 1878. ogledao se u neophodnosti da se napokon pozitivno reši jevrejsko pitanje u Srbiji ukidanjem zakonskih ograničenja Jevrejima u pravu nastanjivanja i trgovanja u unutrašnjosti zemlje. Liberali na vlasti sa Ristićem na čelu koji su 1878. svojim doprinosom zaslužili priznanja jevrejske zajednice, vodeći prevashodno računa o merilima kojima se odmerava odnos snaga presudnih faktora, nekoliko meseci ranije 1877. godine nisu bili spremni da prihvate i da se založe za to rešenje. Prevaga konzervativaca u shvatanjima i interesima u redovima liberala posle poraza Srbije u prvom srpsko-turskom ratu onemogućavala je već tada moguće rešenje.

Tada je Turska kao pobednička strana, u januaru 1877, uslovila ugovor o miru odredbom o ravnopravnosti Jevreja u Srbiji. Tražila je da: »Nezavisno od verozakonske slobode Jermeni i Jevreji uživaju u Srbiji one iste slobode koje uživaju i drugi stanovnici«.⁸ Srpska liberalna vlada je odbila taj zahtev jer ga je smatrala za neumesan i suvišan. Po njenom odgovoru Porti, tada »svi građani u Srbiji uživaju ravna prava građanska i politička«, dakle »ni Jevreji, podanici srpski, nisu toga lišeni (osim samo jednog ograničenja, odnosno nastanjivanja u unutrašnjosti zemlje)«...⁹ Ovaj negativan odgovor, kojim je zapravo odbijen Portin zahtev, sastavljen u skladu sa zahtevom srpskih Jevreja za punu građansku ravnopravnost, *Izraelitska alijansa* je posle iskoristila u svom memorandumu koji je uputila na adresu učesnika na Berlinskom kongresu.

S obzirom na u međuvremenu izmenjen odnos snaga odlučujućih faktora u izmenjenim okolnostima, ista liberalna vlada je predusretljivo prihvatila isti zahtev na Berlinskom kongresu, naravno bez pogovora i prigovora, kao što bi učinila svaka razumna vlada u novostvorenoj situaciji. Uzevši »k znanju« ultimativnu odredbu s tim da će postupati po njoj onako kako se od nje tražilo i kako je sama došla do zaključka da je odredba svrsishodna — liberalna vlada Srbije je

⁸ Zanimljivo je kako se u turskom zahtevu pored Jevreja pominju i Jermeni koji će nekoliko decenija kasnije biti u Turskoj istrebljeni metodima genocida (J. Ristić, *nav. delo*, 276).

⁹ J. Ristić, *nav. delo*, 287—288. U vezi sa notom koju je konzulat Srbije u Turskoj uputio Porti da bi se detaljnije razjasnili stavovi srpske vlade prema zahtevu da se Jevrejima prizna potpuna ravnopravnost, Ristić je 18. marta 1877. u pismu predstavniku srpske države Filipu Hristiću napisao: »Naročito mi se čini posao o Čivutima nejasan i maglovit, pa se bojim da Porta ne uzmogne izvoditi da smo se mi obvezali izravnati ih u onoj restrikciji koja je spomenuta. No takvo tumačenje mi nećemo nikada dopustiti. Smisao pasažu tome ima biti da to pitanje ostaje predmet unutrašnjeg zakonodavstva našeg« (*Pisma Jovana Ristića Filipu Hristiću od 1870. do 1873. i od 1877. do 1880.* Srpska kraljevska akademija, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. XX, Beograd 1931, 240). Zanimljivo je kako Ristić i ovdje koristi pogrdno ime Čivuti za Jevreje; to se uobičajilo sa negativnom konotacijom i kod njega kad se nepovoljno govori o Jevrejima. Uostalom, nema nacije koja ne zamenjuje pogrdnim imenima pravo ime drugog naroda s kojim se neizbežno sučeljava u svakodnevnom životu.

6 A. Radenić

samo jednom više dokazala da je dorasla situaciji. Zlobni komentari o nedoslednosti, pokornosti, ili prevrtljivosti moraju se smatrati nesuvislim. Samo neodgovorne vlade ne vode računa na političkim poprištima o odnosu snaga najuticajnijih spoljnih i unutrašnjih faktora.

Da bi se uvidom u pozadinske snage razračunavanja oko zabrane i dozvole Jevrejima da se nastane i bave trgovinom u unutrašnjosti Srbije shvatiti porivi antagonizama, moramo se upoznati sa relevantnim činjenicama ekonomskog i političkog razvoja srpskog društva i srpske države u tom razdoblju. Tako ćemo razumeti i iznenadnu pojavu poslanika Jevreja u Narodnoj skupštini 80-ih godina XIX veka u vreme vladavine Milana Obrenovića sa vladama Napredne stranke.

Vladajući sloj društvene strukture srpske države u prvoj polovini XIX veka, a delom i u drugoj polovini, sačinjavali su pretežno trgovinom preokupirani žitelji malih varoši širom Srbije. Oni su strahovali ne samo od konkurencije koja se povećavala dolaskom stranaca Jevreja, kojima je pored zanatstva, gotovo jedini zanat bila trgovina, nego i od seoskih domaćih trgovčiča koji su povećane potrebe seljaka nastojali da iskoriste za povećanje prihoda otvaranjem dućana po selima.

Posle obaranja kneza Miloša u forumu Namesništva i Sovjeta, pod predvodništvom trijumvirata iz kruga vodećih *ustavobranitelja* Tome Vučića-Perišića, Avrama Petronijevića i Jevrema Obrenovića, prema zahtevima premoćnih palanačkih trgovaca, propisano je dekretom od 6. oktobra 1840. da se u jednom selu može »samo po jedan dućan« otvoriti i »da onaj koji ga otvori plaća opštini 50 talira godišnje arende«. Ovaj propis sa zakonskom snagom motivisan je razlogom »da ne bi se« seoski »dućani umnožili na štetu trgovine varošana«.

Novi vlastodršci, sa osloncem na tada premoćne palanačke trgovce morali su prvenstveno voditi računa o interesima ovih trgovaca, izraženim u njihovim esnafskim monopolističkim zahtevima. Ali s obzirom i na povećane potrebe seljaka, oni nisu mogli ni da ignorišu učestale zahteve seoskog mnoštva u pogledu seoskih dućana. Kako su sami obznanili nije bilo i dalje moguće »otvaranje dućana po selima zabraniti«. Radi nabavke »najnužnijih stvari za seljaka«, bez suvišnih i suvišnim troškovima omraženih odlazaka u varoš, selu se napokon moralo dozvoliti da ima bar jedan dućan. Međutim, usled bojazni palanačkih trgovaca da se i takvim ograničenjem — jedno selo, jedan dućan — ne umnože seoski dućani u prevelikom broju na uštrb varoških, s obzirom na preveliki broj sela i premali broj varoši, uz to ograničenje je sledio i destimulativan visok porez u vidu zastrašujuće godišnje opštinske arende od 50 talira.¹⁰

U takvim okolnostima, novi vlastodršci, koji su se domogli vlasti svrgavanjem kneza Miloša, zahvaljujući umnogom podršci palanačkih trgovaca, morali su onda logično u još drastičnijem obimu ograničiti prava na trgovačke radnje Jevre-

¹⁰ Zbornik zakona i uredaba Kneževine Srbije, knj. 30, str. 259.

jima, poznatim i prepoznatljivim gotovo isključivo po poslovanjima u trgovini. Knez Mihailo, kome su zastupnici interesa i stremjenja palanačkog trgovačkog sloja, kao *ustavobranitelji* posle svrgavanja kneza Miloša 1839. godine omogućili da nastavi vladavinu Obrenovića, morao je uprkos svojim emancipatorskim uverenjima prosvetljenog apsolutiste da pristane i da svojim potpisom potvrdi pristajanje na takva diskriminatorna zakonska ograničenja. Njima je, doduše u izvesnoj meri, prema merilima već uticajnog dela Evrope, zahvaćene emancipatorskim težnjama, gubilo i na ugledu prvog evropski obrazovanog vladara Srbije, ali iz toga ipak ne sledi zaključak kojim se još i u naše vreme obmanjuje javnost da je Srbija, privremeno, za vreme vladavine kneza Mihaila ugradila »antisemitizam u državni i društveni sistem« vlasti.¹¹

Pojave antisemitizma bile su i ostale su imanentne gotovo u svim državama i društvima sveta, s tim što su se u različitim epohama i različitim sredinama razlikovale, i dalje se razlikuju, po intenzitetu i širini ispoljavanja, u zavisnosti od mnogih, razumom dokučivih i nedokučivih faktora. U Srbiji XIX veka, antisemitizam je institucionalno bio najpre onemogućen za vreme kneza Miloša, a zatim delimično omogućen u vreme vladavine kneza Mihaila, pa Aleksandra Karađorđevića i Milana Obrenovića, do 1878. godine. Za razliku od okolnih zemalja u kojima je bez prekida vekovima bujao iz objašnjivih i neobjašnjivih razloga.

Podsticana praiskonskim instinktom ugroženosti, osobito prema stranom suparniku, stvarnom i potencijalnom, istinskom i nabeđenom, mogućem i nemogućem, averzija je ispoljavana ovih decenija čak protiv etnički istorodnih »stranaca« došljaka iz prečanskih austrougarskih krajeva, u državnim institucijama. Na petrovske Narodnoj skupštini 1848. godine, za vreme vladavine Karađorđevog sina Aleksandra Karađorđevića, poslanici većeg dela Srbije tražili su da se otpuste »svi onostranci iz javne službe« i da se »kancelarijska mesta« u centralnoj, regionalnoj i lokalnoj državnoj upravi, posebno direktora i sekretara Kneževе kancelarije, sekretara Sovjeta, načelnika u policiji, sudija kod sudova popunjuju »otačestvenim sinovima«. Izuzetno usled oskudice »otačestvenih« stručnjaka prihvata se zapošljavanje »onostranaca« samo u službi »profesora, inžinjera i doktora«, lekara.¹² Razume se da se takvim zahtevima i stavovima morala suprotstaviti i *slabašna* ustavobraniteljska vlada pod sve neodlučnijim Aleksandrom Karađorđevićem, pozivajući se na ustavne i zakonske odredbe o istovetnim pravima svih Srba prema merilima srpskog porekla i državljanstva. Ali u takvim okolnostima je razumljiva i uvrežena pragmatičnost u konzekvenciji: da se Jevrejima uopšteno onemogućuje zaposlenje u državnim institucijama osim u izuzetno deficitarnim zanimanjima, uglavnom lekarstva.

Za Jevreje, koji su mahom živeli u dorčolskoj mahali, na Jajiji, samo sa osnovnom jevrejskom i specifično jevrejsko-španskom naobrazbom, pretežno sefardskog obeležja, ovo onemogućavanje zapošljavanja u državnim i javnim institucijama nije uopšteno predstavljalo životnu prepreku pri savladavanju ograda u za-

¹¹ L. Sekelj, »Upotreba Jevreja«, NIN od 8. XI 1991.

¹² Zbornik zakona i uredba, knj. 4. str. 173—204.

8 A. Radenić

nimanjima egzistencijalnog značaja. Jevrejima je životni opstanak radom bio pretežno uslovljen mogućnostima da se bave trgovanjem i zanatstvom. Prisiljeni i prisilom pripremljeni i naviknuti da, pored zanatstva, gotovo isključivo žive od trgovine, trgovinskih transakcija i manipulacija u trgovačkim radnjama, najteže su im padala ograničenja koja su u Srbiji nametnuta zabranom nastanjivanja i posjedovanja trgovačkih radnji u unutrašnjosti zemlje. Ovu zabranu podnosili su i preživljavali žigom životno sputavanih, pa i ugroženih. Zato su sa najviše upornosti nastojali pridobiti i vlastodršce i javnost za ukidanje ovih ograničenja. Ali osim u Miloševo doba, u tome nisu uspevali iz već pomenutih, kao i ne pomenutih razloga.

Mnogobrojne molbe i žalbe koje su tokom relativno duge vladavine Aleksandra Karađorđevića (1842—1858) upućivali knezu, Sovjetu i vladi bile su uzaludne. Na njihovo »prošenje« od 31. januara 1856. godine (po starom kalendaru) da im se ukinu navedena ograničenja usledio je nepovoljan odgovor tek 30. oktobra iste godine, kako se moglo i očekivati u nepovoljnim okolnostima. Prebacivano im je da su čak tražili prava koja im nisu bila ukinuta. Doslovno: u unutrašnjosti zemlje, »zemaljske proizvode kupovati i prodavati, djecu svoju na zanate davati i u Esnafe uvoditi, kao što im nigda zabranjivano nije panadure zemaljske posjećivati i na njima trgovinu kupovanja i prodavanja upražnjavati«. Jedina povoljna novost za njih sadržana je u odluci da im se dotadašnja neograničena prava na teritoriji beogradskog šanca, u centru grada, prošire prostorno, tako da su od tada mogli u celom Beogradu, uključujući njegova tadašnja predgrađa, »dućane držati, nepokretna dobra kupovati i bogomolje držati«. Međutim, u unutrašnjosti zemlje ostala su na snazi u celini sva dotadašnja ograničenja. Potčinjenim organima okružnih, sreskih i opštinskih vlasti naloženo je da moraju odbiti i njima upućene molbe za ukidanje tih ograničenja.¹³

Tek kada je 1858. godine knez Aleksandar Karađorđević odlukom Svetoandrejske skupštine bio prisiljen da napusti Srbiju i na srpski kneževski presto vraćen Miloš Obrenović, Jevreji su se oslobodili straha da im nikada neće biti vraćena prava za slobodno življenje i privređivanje u cejoj zemlji. Oni su bili među onima koji su Milošev povratak pozdravili zdravorazumski, sa najviše žara i najrealnijim optimizmom. Ako ništa drugo znali su da će se njihov položaj u najvećem mogućem obimu najviše poboljšati. Nisu se prevarili. Njihove žalbe na posledice ukinutih sloboda o trajnom nastanjivanju i trgovanju širom zemlje, kao i njihove molbe za vraćanje oduzetih prava u njegovom dugom odsustvu razmatrane su u Miloševski obnovljenoj Kneževoj kancelariji po Miloševoj metodologiji odlučivanja. Pragmatički otresito. Bez birokratskih zatezanja. Bez osvrta na drukčija rasuđivanja onih čije interese nije uvažavao.

Ukazom od 26. septembra 1859, Miloš je naredio Početelstvu unutrašnjih dela da sve odredbe o neravnopravnosti »za ukinute smatra«. Svi »građani Srbski, bez razlike vere i narodnosti« ravnopravni su »učestnici u slobodi, koja je za svaku radnju i zanimanje u Srbiji izrečena« — obelodanjeno je tih dana u zvaničnim

¹³ Isto, knj. 30, str. 340—341.

glasilima Srbije.¹⁴ S obzirom na strukturu stanovništva u granicama srpske države tih godina prema veroispovednoj, nacionalnoj i profesionalnoj pripadnosti, svima je bilo jasno da se ovom odredbom ukidaju ograničenja koja su onemogućavala Jevrejima da se nastane i imaju radnje u unutrašnjosti zemlje.

Od mnogih savremenika, a zatim istoričara, literata i publicista ozloglašen despotski svirepom, podmuklom i potkupljivom vladavinom, Miloš Obrenović je kao svemoćni gospodar Srbije i Srba, u najosetljivijim sudbonosnim odnosima građana raznih veroispovesti i nacionalnosti prednjačio slobodoumljem. Rukovodio se instinktom i razumom rasnog političara-državnika. Bez predrasuda je upravljao državom dalekovido, vizionarski, prema realistički sagledanim dugoročnim interesima Srbije, podržavajući nastojanja koja u zaostaloj zemlji doprinose potrebama bržeg ekonomskog razvoja u najvećoj mogućoj meri. Stoga su i Jevreji, uprkos rastućem otporu okoline i za vreme prve i za vreme druge njegove vladavine, uživali sva prava građanske ravnopravnosti prema opštevažećim odredbama zakona i normama privređivanja. Bez strane intervencije i bez pozivanja na principe političkog ekonomskog liberalizma!

Posle Miloševe smrti, njegov sin knez Mihailo, podložan uticaju političara koji su nastavili da zastupaju interese premoćnih palanačkih trgovaca, bio je prisiljen da ponovo uskrati Jevrejima prava koja im je Miloš vratio. Začudujuće je delovalo da je među tim političarima retrogradnih preokupacija, u toj *radoti* prvu reč vodio Jevrem Grujić, predvodnik levih, svetoandrejskih liberala. U svojstvu ministra pravde, on je bio taj koji je postavio »pitanje o Jevrejima«, da bi se opet »po starim uredbama« koje je Miloš ukinuo »odredilo da Jevreji ne mogu dućane držati izvan Beograda nigde u Srbiji«. Po Grujiću, Miloš je samovoljno »jednom administrativnom naredbom 1859« dopustio jevrejskim žiteljima da se i u unutrašnjosti zemlje mogu trajno nastaniti i trgovati, pa su se oni »razmislili« po celoj Srbiji. Grujićeva argumentacija je bez otpora prihvaćena na »zasedaniju popečiteljskom i u Sovjetu«. Nedoumice su uočavane samo kod pitanja: »No šta će se sa onima koji su se već naselili?« Retrogradno dejstvo zakona smatrano je već i u Srbiji, prema standardima pravne države evropskog obrasca, neprihvatljivom *zakonskom* merom.

Moralo se pažljivo voditi računa o demokratskim tendencijama rasuđivanja u samoj Srbiji, a još više u zemljama Evrope naklonjenim Srbiji. Sam Grujić je bio za postupak koji ne bi imao za posledicu kompromitovanje novih vlasti komentarem da su »nešto retrogradno naredile« i da su time dovele u pitanje »liberalnost« kneza Mihaila »pred javnim mišljenjem u Evropi«. Zato je po Grujićevom rezonovanju trebalo postupiti oprezno i na taj način što će se »načalničestvima« raspisom narediti »neka lepim rečima vraćaju Jevreje natrag u Beograd«. Prema Grujićevim rečima: »Knez ćutaše i popečitelji drugi oćutaše, ali i tim ćutanjem kao da odobravahu« njegovo, Grujićevo, »mnenije«. ¹⁵ Mi bismo nešto

¹⁴ Isto, 148.

¹⁵ Prema Grujićevom predlogu, naredba o iseljenju Jevreja iz unutrašnjosti sprovedena je preko Ministarstva finansija kao fiksna kaznena mera, a ne Ministarstva unutrašnjih dela, da bi se prikrilo vid prisile sa političkim konsekvencama (Jevrem Grujić, *Zapisi Jevrema Grujića*, knjiga treća, Srpska kraljevska akademija, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, I odeljenje, spomenici na srpskom jeziku, knjiga IX, Beograd 1923, str. 100—101).

10 A. Radenić

drukčije zaključili: tim ćutanjem su knez Mihailo i ostali prisutni članovi vlade prosvetiteljskog smera prikrivali ćintimno neslaganje sa usvojenim zaključcima pod pritiskom premoćnih retrogradnih društvenih slojeva u rešavanju tugaljivog jevrejskog pitanja u vezi sa nametnutim ograničenjima njihovih građanskih prava.

U svakom slučaju, policijske vlasti nisu mogle na »lep« način ubediti Jevreje, koji su se u međuvremenu preselili u unutrašnjost zemlje, da se dobrovoljno vrate u Beograd, pa i u mesta izvan Srbije, odakle su došli iz nužde, a ne iz zadovoljstva, u traganju za unosnijim i bezbednijim poslovima privređivanja. Morali su biti korišćeni metodi prisile da bi se zadovoljili zahtevi i interesi onih koji su tražili da se bar unutrašnjost Srbije oslobodi *najezde* nepoželjnih jevrejskih došljaka.¹⁶ Samo u nekoliko varoši, izvan Beograda, zahvaljujući intervencijama potkupljenih ili odobrovoljenih lokalnih moćnika sa drukčijim interesima i interesovanjima, izvesnom broju Jevreja je uspelo da se zadrže u svojim radnjama i na svojim poslovima, uz mere izuzeća od proterivanja.

Zanimljivo je po karakterističnoj crti ekstremnih nacionalnih pregalaca, po pravilu prvenstveno iz redova inteligencije, da je već Jevrem Grujić, jedan od prvih srbijanskih intelektualaca, sa diplomom pravnika najrenomiranijih evropskih fakulteta Hajdelberga i Pariza, u ulozi začetnika i zatočenika slobodarskih narodnih pokreta u Srbiji, prednjačio ulogom reakcionarnih pobornika *rasističkih učerija* u borbi za nacionalne ciljeve Srbije. Braneci pred knezom Mihailom mišljenje da Jevreji treba bar »postepeno i u nekom roku« da se isele iz unutrašnjosti zemlje, Grujić je istakao i to kako se politika »oslobođenja« od tuđina u nacionalnom pokretu Srba zasniva na *pretpostavci* da »po unutrašnjosti Srbije nema rase koja nema jednakog interesa« sa Srbima »za oslobođenje«. Ali da ne bi ispalo kako se tom *pretpostavkom* i on izjednačava sa antisemitski opredeljenim progoniteljima Jevreja, još je dodao: »kad se« jednom »ostvari« to oslobođenje, onda će se moći i u Srbiji nastaniti »i raditi gdegod ko hoće, pa i Jevreji«.¹⁷ Na taj način se Grujić rečima ogradio od pomisli da je protivnik Jevreja sa stanovšta indoktriniranog antisemitizma, ali nije opovrgao opravdanost ukazivanja na ograničenosti i njegovog slobodomlja u pogledu Jevreja iz suvišnog oportunizma prema retrogradnim društvenim grupacijama, kao i iz iracionalnih predrasuda prema jevrejskim žiteljima uopšteno, pogledom *domorodaca* u susretu sa *nepoželjnim* strancima. U poređenju sa školski neobrazovanim političarima Miloševog tipa, koji dalekovido deluju bez retrogradnih opterećenja u predrasadama i oportunizmima, grujicevski tip visokoobrazovanih političara, opterećenih dejstvima skolastičkih predrasuda i kratkovidnih manipulacija, daje argumente za oprez pri proceni neophodnih kvaliteta i kvalifikacija u politici koja, hteli-ne hteli, deluje sudbonosno.

¹⁶ Prema jednom izveštaju britanskog diplomatskog predstavnika u Beogradu, tada je iz unutrašnjosti Srbije proterano 60 jevrejskih porodica; u nekim izveštajima navodi se izgon čak 64 porodice samo iz Sapca. Tek na ponovljene intervencije predstavnika većeg broja evropskih država, pod dejstvom zahteva *Israelitske alijanse*, srpska vlada je novim dekretom dozvolila da se vrate, odnosno ostanu u mestima dotadašnjeg boravka u unutrašnjosti zemlje. Međutim, hajka na Jevreje u palankama nije prestala sve do 1878, pa i posle do novog Ustava iz 1888, tako da su se i protesti velikih sila srednje i zapadne Evrope obnavljali s vremena na vreme još godinama; N. Leven, *Cinquante ans d'histoire l'Alliance Israélite Universelle 1860—1911*, I, Paris 1911, 93—111.

¹⁷ J. Grujić, *nav. delo*, 101.

Knez Mihailo nije mogao poput svog oca kneza Miloša da po svom nađenju menja ili ne menja relevantne zakonske odredbe; njegova *autokratska* vladavina zavisila je od u međuvremenu izmenjenih okolnosti pod dejstvom porasta uticaja institucionalnih faktora državne uprave. On se tome nije suprotstavljao, jer je ova promena i po njegovim koncepcijama prosvetljenog apsolutiste označavala savremene tokove razvoja pravcem udaljavanja od patrijarhalno-hijerarhijskog ustrojstva države i društva. Tako je postalo irelevantno i utvrđivanje njegovog aktivnog ili pasivnog udela u institucionalno vraćenim zakonskim ograničenjima u građanskim pravima Jevreja, ponovnom zabranom njihovog nastanjivanja u unutrašnjosti zemlje.

Posle ubistva kneza Mihaila, najpre namesnička vlada a posle i Milanova, isto su i proceduralno i dejstviteljno morale voditi računa o institucionalnim normama zakonodavstva. Stoga bez obzira na ispoljena ili neispoljena vladareva lična i vladina stranačka rasuđivanja, najprobitačnije je u vezi sa jevrejskim pitanjem ostalo opredeljenje da se status Jevreja ne menja ukidanjem zabrane njihovog nastanjivanja u unutrašnjosti zemlje. Tek prestankom dejstva relevantnog unutrašnjeg faktora u izboru odlučivanja, pod dejstvom odlučujućeg spoljnog na Berlinskom kongresu, i ta zabrana je napokon ne samo mogla nego i morala biti ukinuta.

Knez Milan je iz ubeđenja i iz interesa, ličnog i državnog, čak aktivnim doprinosom prihvatio, slobodoumno demokratsko rešenje koje je nametnuto, ali koje se i samo po sebi nametalo u interesu Srbije. U proklamaciji kojom je 10. decembra 1878. obznanio narodu odluku Berlinskog kongresa, on je napisao: »Evropa je priznala Srbiji *nezavisnost* vezavši je za *jedan uslov* koji sam ja primio, voljan da ga savesno ispunim«. ¹⁸ U Narodnoj skupštini su mnogi poslanici iz predbuđenja i drukčijih interesa ipak nevoljno prihvatili nametnuti uslov za priznavanje prava Srbiji na državnu nezavisnost priznavanjem prava Jevrejima da se koriste odredbama građanske ravnopravnosti na svakom mestu i u svakom poslu bez ikakvih zakonskih ograničenja. Zato u odluci Narodne skupštine o prihvatanju odredaba Berlinskog kongresa »tičuće se Srbije« ostaje samo da se »uzima na znanje«! ¹⁹

Već od samog početka regulisanja statusa građana Srbije ustavnim i zakonskim odredbama, ravnopravnost Jevreja bila je priznavana, ograničavana, ili čak sasvim dovedena u pitanje, zavisno od smera razvojnih puteva srpske države, u sklopu njenih društvenih odnosa prema političkim smernicama njenih vladara i vlada. Po Ustavu iz 1835. godine, Jevreji su se smatrali, ili se bar mogli smatrati, Srbima posle određenih godina boravka i privređivanja u Srbiji. Doslovno, članom 108 tog Ustava bilo je utvrđeno da se »svaki kome je deset godina prošlo otkako

¹⁸ Srbija 1878, 623.

¹⁹ Zbornik zakona i uredaba, knj. 30, str. 307—317. »A propos« ovako sročene »skupštinske izjave o jevrejskom pitanju«, Filip Hristić je 16. januara 1879. izvestio ministra Ristića da mu je britanski ambasador u Carigradu rekao: »Ja mislim da vaša vlada dobro zna da ni Engleska, ni Francuska, ni Italija neće priznati nezavisnost Srbije sve dok se to pitanje kod vas ne reši shodno Berlinskom kongresu« (Pisma Filipa Hristića Joannu Ristiću 1868—1880, Srpska akademija nauka, Beograd 1953, 228).

12 A. Radenić

se u Srbiji nalazi, ili koji nepokretna dobra u njoj ima smatra se za Srbina, i ima pravo uživati srbsko državno građanstvo».²⁰

Po uzoru država sa asimilatorskim delovanjem, prirodnim i nasilnim, u nacionalnom preobraćaju građana drugog etnosa, tom odredbom je sprovedena, ili je samo omogućavana nacionalna identifikacija prema državljanstvu. Knez Miloš je tu politiku posebno podržao i podsticao, imajući u vidu retku, a u nekim krajevima i raznorodnu naseljenost Srbije opustošene ratovima. Koliko je Jevreja posrbljeno sa trajnim naslednim znamenjima srpstva, i prema društvenim normama kako kod Srba tako i kod Jevreja u tom razdoblju, ostalo je nepoznato. U svakom slučaju, prirodna asimilacija Cincara, Vlaha i drugih pravoslavaca koji nisu bili Srbi, ili nesrpskih Slovena katolika, Čeha, Slovaka, kroz ovu ustavnu odredbu je ostvarivana probitačnije. Redi doseljenici austrijskog, nemačkog i drugog evropskog porekla bili su ovakvom asimilacijom, srazmerno svojoj malobrojnosti, takođe brojnije zahvaćeni.

Upadljivija rasna i verska, nehrišćanska izdvojenost Jevreja otežavala je, ukoliko nije uopšte onemogućavala, asimilaciju kojom bi jevrejski identitet bio anuliran u vremenskom razmaku jedne generacije. Tokom decenija uvrežila se, voljno i nevoljno, u srpskoj i jevrejskoj sredini gotovo podjednako asimilatorska identifikacija Jevreja identitetom Srba Mojsijeve vere. Prelaskom na pravoslavnu veru, s obzirom na veoma izrazitu veroispovednu komponentu nacionalne identifikacije ne samo pojedinačno nego i naroda u celini u zemljama Balkana, mogla se olakšati i efikasno ubrzati afirmacija srpskog nacionalnog identiteta jevrejskih preobraćenika umanjivanjem, pa i prekidom diskriminatorskih postupaka iz pakosnog podsećanja na prvobitni identitet. Ksenofopske društvene konvencije i rigidni propisi, u kompleksu više patrijarhalnih nego buržoaskih građanskih normi ponašanja, učinili su, međutim, posrbljavanje Jevreja identitetom srpskog pravoslavlja izuzetno retkim. Svakako neuporedivo ređim nego u zemljama sa prevagom liberalne buržoazije i ekspanzivne katoličke crkve. Ipak, videćemo podrobnije, i Srbija u tom pogledu nije bila izuzetak. Pored, hipotetično, nekoliko neznanih, u drugoj polovini XIX veka, izdanci dve jevrejske porodice afirmisale su se u javnosti i uspešnom političkom karijerom kao Srbi pošto su im se već roditelji preobratili u Srbe ne samo osećanjima srpske nacionalne pripadnosti nego i imenom, prezimenom, a nadasve verom srpskog pravoslavlja.

Značajno je bilo to što su ustavnim i zakonskim odredbama utvrđene odrednice nacionalne pripadnosti omogućavale Jevrejima kao svim drugim nesrpskim žiteljima i posle Miloševе vladavine da građansku ravnopravnost izdejsvuju i obebeđuju identitetom *prirodnih*, zapravo naturalizovanih Srba. Prema »Uredbi o srbskom prirodjenju« od 8. aprila 1842. pod vladavinom Miloševog sina Mihaila, svaki strani naseljenik, odnosno doseljenik, koji je hteo »u Srbiji priroditi se ili učestnikom prava i dužnosti otečestvenih Srba postati« mogao se »poradi toga

²⁰ Zbornik zakona i uredba, knj. 30, str. 16.

prijaviti kod Načelničestva onog okružja u kom je namislilo živjeti«. Kada je dotično Okružno načelstvo utvrdilo da je podnosilac molbe »osvjedočeno dobar ili imućan ili vješt i sposoban«, pa kao takav da može »doista« u srpskom »otečestvu živjeti«, isti je dobio »pismeno uvjerenje« kojim se ovlašćuje da može položiti zakletvu vernosti i poslušnosti *prirodnog Srbina* vladaru i otadžbini, vlastima i zakonima Srbije. Posle položene zakletve, Načelstvo je »bivšem dotle strancu« izdalo »svjedočanstvo« da će se *odsada* »smatrati i držati kao *prirodni Srbin*, kome sva prava i sve dužnosti otečestvenog sina pripadaju«. ²¹

Dve godine kasnije, za vreme vladavine novog kneza Aleksandra Karađorđevića, novom uredbom o »srpskom prirođenju« od 2. maja 1844. (uvek po starom kalendaru) ukinuta je uredba od 8. aprila 1842. koja je samo moralnim i materijalnim, imućstvenim kvalifikacijama uslovljavala status *prirodnog Srbina*. Pošto je usled *ofakog* stičanja prava da se izjednače sa rođenim Srbima previše njih koristilo Uredbu iz 1842. došlo se do zaključka da uredba nije odgovarala »svome opredeljenju«. Te 1844. godine kodifikovan je *Gradanski zakonik*, koji je uslovio »prirođenje« ne samo moralnim i materijalnim, imućstvenim kvalifikacijama nego i godinama boravka u Srbiji. S obzirom na taj Zakonik, nova uredba o »srpskom prirođenju« samo je precizirala kako se »pravo sažiteljstva Srbskoga« može tražiti i dobiti jedino od Popečiteljstva unutrašnjih dela, a ne i od pojedinih načelstava, i na osnovu toga pravo — zapravo pravo državljanstva — »priroditi se« Srbinom. ²²

Prema paragrafu 44 *Gradanskog zakonika* iz 1844. godine, svi srpski građani u srpskoj državi imali su sva građanska prava. Srpskim građanima pak smatrani su svi žitelji Srbije koji su pravo građanstva stekli »po samom rođenju«, ili su to pravo dobili »prirođenjem«. Sledstveno toj odrednici, »svi žitelji srpski, prava građanska uživajući« bili su *ili rođeni ili prirodni Srbi*. Dalje je utvrđeno kako: »Kod rođenih Srba prelazi pravo građanstva s roditelja na decu po samoj prirodi, prirođenje pak dobija se onda kad bi inostranac koji punih sedam godina, bilo u službi državnoj, bilo u vođenju zanata ili zemljoradnji, ili u kakvom drugom poleznom zanimanju ovde proživio, i za sve to vreme bio pošteno i shodno zakonima zemaljskim živeo, ne učinivši nikakvo zločinstvo«. U izuzetnim slučajevima, čak bez propisanog »vremena« boravka i rada u Srbiji, moglo se izdejtvovali građansko pravo prirodnog Srbina »osobitim« rešenjem vladara uz saglasnost Državnog saveta.

Po 44. paragrafu *Gradanskog zakonika*, dakle prema navedenoj odrednici, svi Jevreji u Srbiji posle određenih godina boravka i privređivanja kao srpski državljanji mogli su se smatrati *prirodnim Srbima* na ravni rođenih Srba. Ali kontrola koja je svojstvena ustavima i zakonima svih država, u manjoj ili većoj meri, da se alternativna rešenja ne bi smatrala protivustavnim i protivzakonskim — i u ovom Zakoniku nije prenebregnuta, tako da se Jevrejima po jednom od sledećih paragrafa mogla uskratiti i uskraćena je, u nečemu ili mnogom, in-

²¹ Isto, 308—311.

²² Isto, knj. 2, str. 302—303.

14 A. Radenić

tegralna građanska ravnopravnost *prirodnih Srba*. Naime, prema 53. paragrafu istog *Građanskog zakonika*, žitelji Srbije nesrpskog »veroisповедanja« uživali su sva građanska »prava u toliko ukoliko ne bi oni zakonom naročito ograničeni bili.«²³

Prema »Uredbi o primanju stranaca i prirodnih Srbalja u praviteljstvene službe« od 25. maja 1855. godine otežano je primanje *prirodnih Srba* u državnu službu. Tom Uredbom je određeno da oni ne mogu biti primljeni »ni u kontraktualnu, ni u privremenu, ni u dejstvitelnu praviteljstvenu službu bez predvaritelnog odobrenja Sovjeta i knjaza.«²⁴ A videli smo kako su ukazima iz 1856. i 1861. potvrđene zabrane o nastanivanju i posedovanju trgovinskih radnji Jevrejima u unutrašnjosti zemlje.

Politička prava — koja po svojoj prirodi nisu *kolidirala* sa egzistencijalnim pravima na rad, zaposlenje, zarade u radu, avanzovanje u državnoj službi — nisu ograničavana prema jеврејској nepravoslavnoj veroisповедnoj pripadnosti *prirodnih Srba*. U političkim pravima, koja su se ogledala u zbornom biračkom pravu građana, ograničenja su određivana samo prema imovinskom cenzusu, odnosno prema pripadnosti siromašnim društvenim slojevima svih građana, podjednako po neplaćanju poreza na imovinu, zaradu i slično do određenog minimalnog iznosa. Zakonom o Narodnoj skupštini od 28. oktobra 1858. bilo je utvrđeno da »svaki građanin Srbije urođen ili prirodan« koji »nikada za kakvo zločinstvo« nije bio kažnjavao, kad postane »punoletan ima pravo birati naročne poslanike«, a kad navršši 30 godina života može biti i izabran za narodnog poslanika.²⁵

Da je tek 20 godina kasnije, 1877, prvi put jedan Jevrejin kao *prirodni Srbin* Mojsijeve vere postao narodni poslanik izborom birača ima se pripisati i ukorenjenim patrijarhalnim i građanskim predrasudama u sklopu opštih i specifičnih pojava zaostalosti. Ta zaostalost u jеврејској sredini ogledala se i u činjenici da su se tek tih 70-ih godina XIX veka počele među Jevrejima izdvajati i isticati ličnosti odgovarajućih kvalifikacija za političke uloge u javnosti, menilima društvenog ugleda, po zanimanju, imovini, obrazovanosti, interesovanju za politiku, uz ideološku i stranačku političku opredeljenost.

Prema Ustavu iz 1869. godine kojim su liberali na vlasti doprineli razvoju srpske državnosti na temeljima savremenog parlamentarnog ustrojstva, građanska prava svih žitelja Srbije su ustanovljena i obezbeđena znatno više nego ranije institucijama pravne države. Ali među preostalim ograničenjima štrčala su — bar po rasuđivanju Jevreja — ponajviše ograničenja koja su i dalje onemogućavala jеврејским žiteljima u Srbiji da se nastane u unutrašnjosti zemlje. Doduše, članom

²³ *Građanski zakonik za kraljevinu Srbiju 1844. godine*, Zbirka zakona, sv. 12, Izd. Gece Kona, Beograd 1937, 13—14, 17. U skladu s Građanskim zakonikom, prema zakonu o esnafima od 14. avgusta 1847: »Svaki koji prava Srbina (kao »rođeni« ili »prirodni« Srbin) uživa i dužnosti srpskog sažitelja prema Praviteljstvu Srbskom i svojoj Obštini ispunjava« mogao je i »zanat koji zna za svoju ruku raditi, ili trgovinom na koju se da zanimati se« (*Zbornik zakona i uredaba*, knj. 4, str. 41).

²⁴ *Zbornik zakona i uredaba*, knj. 8, str. 68—69.

²⁵ *Isto*, knj. 11, str. 148—159.

23 ovog Ustava istaknuto je: »Svi su Srbi pred zakonom ravni«, podrazumevajući i ovde pod imenom Srba sve žitelje Srbije. Međutim, već su se poslanički članovi skupštinskog odbora, a u Skupštini većina poslanika, preko svojih *glasnogovornika* izjašnjavali protiv tako formulisane ustavne odredbe kojom se svim građanima, odnosno svim državljanima Srbije, podjednako zakonom obezbeđuju sva građanska prava. Oni su tražili da se po važećoj zakonskoj odredbi, pri ovoj ustavnoj odredbi o ravnopravnosti svih građana doda: »Za Jevreje važi postojeći zakon«.²⁶

Samo zahvaljujući intervenciji nadležnog ministra, i ovaj član Ustava je izglasan prema prvobitnom vladinom predlogu u citiranoj formulaciji o podjednakoj ravnopravnosti svih pred zakonom. Iz ministrovih reči, poslanici su razabrali da bi vlada i javnost većine evropskih država u dodatno formulisanom zakonskom izdvajanju Jevreja od ostalih građana, sa ravnopravnim statusom, nalazile eklatantan povod za obnavljanje napada na Srbiju kao suviše zaostalu državu u kojoj i dalje, čak i pod liberalima, prevladavaju antisemitski retrogradni elementi. Prihvaćen je predlog da se važeća zakonska ograničenja u pravima Jevreja potvrde i ovim Ustavom, ali u manje razgovetnoj formulaciji. Tako je tek u pretposljednem, 132. članu Ustava, jednostavno dodano: »Ostaje u važnosti Zakon« od 30. oktobra 1856. BN 1660. i Zakon od 4. novembra 1861. BN 2244.²⁷ Samo su upućeni i oni koji su ostali obespravljani ovim zakonima, zapravo ukaznim dekretima vladara i vladajućih ustanova, znali da oni obavezuju Jevreje, jedino Jevreje! Neupućenoj svetskoj, pa i srpskoj javnosti ostalo je nepoznato na koga i na šta se odnose ove samo cifarski navedene zakonske odredbe.

Godine će, čak u protoku decenija, proteći dok promenom odnosa zainteresovanih snaga ne prevladaju i u Srbiji, poput mnogo razvijenijih zemalja, posebno u privrednom pogledu, pobornici i nosioci progressa, idejama i sredstvima nespuntanog nadmetanja, u svim područjima rada i stvaralaštva.

Uopšteno, u načelu, prema nomenklaturi poistovećivanja građanskih i državljan-
skih prava imenom *državnotvornog naroda*, svi srpski državljani kao srpski građani su i po Ustavu iz 1869. godine smatrani Srbima. Članom 108 toga Ustava utvrđeno je da »svakom kome je deset godina prošlo otkako se u Srbiji nalazi, ili koji nepokretna dobra u njoj ima smatra se za Srbina i ima pravo uživati srpsko državno građanstvo«.²⁸ U poređenju sa *Grđanskim zakonikom* iz 1844, ovom odredbom Ustava iz 1869. otežano je doseljenicima sticanje srpskog državljanstva uslovom produženog *radnog staža* za tri godine, od sedam na deset. Spor razvoj proizvodnih snaga nametao je povećanje zaštitnih mera od povećanog broja doseljenika. Iako su tom ustavnom odredbom tangirani u povećanom broju Jevreji, ona se ne može ubrajati u diskriminatorne odrednice prema Jevrejima nego uopšte prema suvišnim strancima iz redova doseljenika.

²⁶ *Srbske novine*, br. 82 od 3. VIII 1869.

²⁷ *Zbornik zakona i uredaba*, knj. 22, str. 44—92.

²⁸ *Isto*; *Srbske novine*, br. 83 od 4. VII 1869.

16 A. Radenić

Međutim, neravnopravnost je za Jevreje u praksi bila neumitna u mnogim slučajevima bez obzira na sve odredbe o ravnopravnosti, uključujući čak i odredbu kojom je 1878. bilo uslovljeno priznanje državne nezavisnosti Srbije. Već tada neuobičajenom formulacijom odluke Narodne skupštine da se ta odredba »primi k znanju« moglo se nazreti kako će Jevrejima i ubuduće biti uskraćena mnoga prava iz raznoraznih razloga, sa najrazličitijim objašnjenjima. Pošto zakonodavna Skupština nije posebnim zakonom poništila sve ukazne uredbe, sve vladine dekrete o ograničenim pravima Jevreja, izvršni i sudski organi vlasti mogli su po svom nađenju primenjivati »još važeća« ili »više nevažeća ograničenja«. Tako je tek 1884. naredbenim raspisom ministra pravde »o izdavanju tapija Jevrejima na nepokretna dobra u Srbiji«, jevrejskim žiteljima omogućena kupovina nekretnina bez strahovanja od sudske odluke da će biti obezvređena odbijanjem da se uknjiži u katastarske knjige.

U tom ministarskom raspisu upozoravaju se sudski organi da je Srbija obavezujućom odredbom Berlinskog kongresa priznala Jevrejima ravnopravnost bez ikakvih ograničenja, pa im nikakve restrikcije ne mogu biti nametnute s pozivom na neke ranije zakonske odredbe. Ukoliko im se dalje nameću moraju se smatrati za nezakonite. Ovaj ministarski raspis od 24. maja 1884. zasnivao se na žalbi jevrejske zajednice da sudovi »neće da potvrđuju tapije Jevrejima na nepokretna dobra, koja oni pribavljaju u svojinu«.

Navodeći usvojenu odredbu mirovnog ugovora iz 1878. o potpunoj ravnopravnosti Jevreja, tadašnji ministar pravde Dimitrije Marinković je u ovom uputstvu koje je razaslanio raspisom ukazao i na novu činjenicu, da je navedena odredba ponovo potvrđena od strane Srbije u »svezi sa aktom proglašenja i priznanja Kraljevine« 1882. godine. Taj akt je kao »osnova novome državno-pravnom odnošenju Srbije« definitivno »zbrisao svako razlikovanje po veri i veroispovesti u uživanju građanskih prava«. Dalje je upozoreno na to da i stranci u Srbiji, za razliku od mnogih zemalja, imaju svojinska prava na nepokretna dobra, što potvrđuju »ugovori i konvencije gotovo sa svima evropskim državama... pa čak i sa Ujedinjenim Državama Amerike«. Svi ti zakoni, ugovori, konvencije međunarodnog značaja »su obavezni kako za sudove tako i za ostale vlasti i građane« u Srbiji. Stoga se posebno ističe kako je besmisleno nastojanje da se »našim« Jevrejima zabrani nešto što je i »stranim Jevrejima« dozvoljeno kao strancima. Zaključak je kategoričan: novi zakoni i ugovori obesnažuju stare, prevaziđene, pa se svi organi vlasti moraju pridržavati obaveza koje proističu iz novih zakonskih i ugovornih odredaba.²⁹

Dvadeset godina kasnije, *najslobodumnijim* Ustavom Srbije od 22. decembra 1888. godine uklinuto je pravo vladara da postavlja poslanike pošto je utvrđeno da u Narodnoj skupštini po novoj ustavnoj odredbi mogu biti samo na opštim skupštinskim izborima, *od naroda*, izabrani poslanici. Tada je utvrđena i izvesna distanca između poslaničke kandidature urođenih i prirođenih Srba. Prema 96.

²⁹ Zbornik zakona i uredba, knj. 40, str. 15—17.

članu ovog Ustava, poslanička kandidatura prirođenog Srbina uslovljavana je obavezom da je »nastanjen« najmanje »pet godina u Srbiji«. Po istom merilu prema članu 133 određeno je da: »Ministar može biti samo Srbin po rođenju, ili prirodni Srbin koji je pet godina nastanjen u Srbiji«. Inače je i ovim Ustavom potvrđeno da su »svi Srbi pred zakonom jednaki« podrazumevajući dalje pod imenom Srba sve srpske građane, upravo sve državljane Srbije. Budući da su zakonska ograničenja za Jevreje bila ukinuta prema odredbi Berlinskog kongresa 1878. godine i pojedinačnim ministarskim uputstvima, u tom pogledu Ustav iz 1888. ne sadrži nikakve restrikcije. A članom 18 Ustava je precizirano: »Sloboda je savesti neograničena. Sve priznate vere slobodne su i stoje pod zaštitom zakona, ukoliko vršenje njihovih obreda ne vredi javni red i moral«. ³⁰

Mali broj poslanika u nekim godinama, a u većini skupštinskih trogodišnjih razdoblja bez ijednog poslanika iz redova žitelja *prirodnih* Srba Mojsijeve vere, nije bio i neće biti posledica ustavnih i zakonskih restrikcija, nego ustaljenih diskriminacija, svesno i podsvesno zasnovanih na ksenofopskim rezonovanjima, antisemitski usmeravanih, iz predubedenja lakovernih masa i doktrinarnih ubeđenja uticajnih pojedinaca, pretežno inteligencije, a samo u zanemarljivoj meri usled nedostatka pogodnih ličnosti iz društvenih grupa Srba mojsijevaca. U jevrejskoj sredini Srbije, i kad bi sva vrata za sve profesije podjednako bila otvorena, profesionalci bi bili usmeravani prvenstveno pravcem perspektivnih trgovaca, lekara, inženjera, kasnije i advokata, ali ne i političara.

Zapošljavanje Jevreja u državnoj službi, u civilnim i vojnim ustanovama na celoj teritoriji Srbije, bez diskriminatorskih eliminacija bilo je moguće samo u medicinskoj struci. Nedostatak lekara Srba po rođenju imao je za posledicu neometano angažovanje stranaca, među kojima su neretko prednjačili Jevreji usled svoje relativne brojnosti i odgovarajuće stručnosti, sudeći po odbiru prijavljenih kandidata na navedena lekarska mesta. Njima je onda ubrzanim postupkom omogućeno da steknu status *prirodnih Srba*, što je za njih značilo zakonsko izjednačavanje sa *rođenim Srbima* i u kontekstu profesionalnog napredovanja bez, ili gotovo bez, ksenofopskih antisemitskih začkoljica pri premošćivanju predviđenih i nepredviđenih prepreka.

U vojnoj sanitetskoj službi, već među prvim lekarima isticali su se *doktori* jevrejskog roda. Kada je 1839. ustanovljeno »vojno-lekarsko mesto *štab-hirurg*«, za prvog *štab-hirurga* bio je postavljen dr Moric Fidler. Na tom mestu je radio do svoje smrti 1841. Njega je nasledio Ferdinand Birg, pa Martin Polak kao prvi *štab-hirurg*. U 1841. godini došao je iz banatskog Vršca, ondašnje Austrije, lekar Jozef (Josif) Šauengel u Čupriju, gde je bio postavljen za drugog *štab-hirurga* čuprijske Vojne bolnice. Krajem avgusta 1843. prekomandovan je u Kragujevac u svojstvu drugog *štab-hirurga* kragujevačke Vojne bolnice. Posle je radio kao okružni lekar 1850. u gurgusovačkom okrugu, a 1852. u čačanskom. Te godine je pozitivno rešena njegova molba za »odpust iz austrijskog podanstva« odlukom

³⁰ Isto, knj. 44, str. 133—194.

administrativne uprave Srbskog Vojvodstva i Tamiškog Banata.³¹ Na osnovu tog rešenja trebalo je da usledi rešenje srpske vlade o prijemu u državljanstvo Srbije, sa građanskim pravima *prirodnog Srbina*. Tada je Josif Šauengel sa svojom ženom, kćerkom Josifa Šlezingera, kapelnika orkestra garde, odlučio da promenom državljanstva promeni i veru i ime i prezime. S obzirom na značaj pravoslavlja u identitetu srpstva, pokrštenjem po obredima Srpske pravoslavne crkve kao *prirodni Srbini* pravoslavne vere mogao je sa više verodostojnosti i uvažavanja nego *prirodni Srbi* Mojsijeve vere da se prema rasuđivanju rođenih Srba identifikuje imenom Srbina.

Tako je svoj životni put nastavio kao Jovan Petrović sa celom familijom, ženom i sinovima Vukašinom i Nikolom, pod novim prezimenom — svi kao Petrovići. Njegov treći sin je već po rođenju 1854. kršten u pravoslavnoj crkvi i zvao se Petar J. Petrović.³² Niže proteklo mnogo vremena, a neupućeni, primera radi 1861. godine, nisu više znali da je šef Vojne bolnice u Kragujevcu major dr Jovan Petrović bio nekadašnji štab-hirurg Josif Šauengel. Njegovo brže napredovanje i zapaznije uvažavanje koje je usledilo povratkom Obrenovića, Miloša i Mihaila, krajem 50-ih i početkom 60-ih godina moglo se objasniti i zaslugama koje je stekao kao lekar svojim intervencijama u spasavanju života ugroženih učesnika obrenovićevske Tenkine zavere, zatvorenih po naredbi kneza Aleksandra Karađorđevića pod neljudskim uslovima, najpre u Vojnoj bolnici, a zatim u zloglasnoj gurgusovačkoj kuli.³³

Visoka zvanja koja su kasnije na lestvicama državne i društvene hijerarhije dosegali njegovi sinovi Vukašin, Nikola i Petar J. Petrović, pod okriljem vladara Milana i Aleksandra Obrenovića, pospešivane su sigurno i nasledem tako stečenog očevog renomea u krugu zaslužnih obrenovićevaca. Ali ni oni uprkos brojnim dometima koje su zasluženo dosegali nisu, kao ni njihovi roditelji, uspeli da se jednom za svagda otarase nasleđa nagrđenog jevrejstva. Videćemo na stra-

³¹ AS, MUD, 1843, 1852, f. V.

³² Ova odluka dra Šauengela bila je podsticana, a verovatno i inicirana uveravanjima njegove žene, kćerke kapelnika Josifa Šlezingera. Već je njen otac srastao sa srpskom sredinom kao mljenik kneza Miloša, kao skupljač srpskih narodnih pesama, pored mnogobrojnih jevrejskih muzičkih kompozicija. Šlezinger je odbio Milošev predlog da promeni veru prelaskom u pravoslavlje, jer je duhovnim sponama jevrejstva ostao vezan za narod Izraela, ali njegova deca, družeći se u Kragujevcu sa srpskom decom, školujući se u srpskim školama, sve više su se osećala kao Srbi i sve manje kao Jevreji. Kad se osamostalio, jedan od njegovih sinova je svoju srpsku opredeljenost prvi put potvrdio prelaskom u srpsku pravoslavnu veru i promenom imena i prezimena. Pod novim imenom Đorđe S. Milanović je čak sakupio i štampao *Srbske narodne igre*; u rukopisu je ostavio jednu simfoniju za gudački orkestar po motivima *Zidanje Ravanice*. Drugi Šlezingerov sin, dr Herman, ostao je Šlezinger, ali po osećanjima nacionalno pripadnosti se i on već smatrao Srbinom; umro je mlad kao hirurg Vojne bolnice u Kragujevcu. Prema autoru knjžice o životu Josifa Šlezingera, on je svojoj deci govorio: »Vi ste u srpskim školama od mladih nogu učili srpski jezik, morate ga dakle smatrati svojim maternjim jezikom, pa da mi ne govorite drugim jezikom nego srpskim! A pošto ja, vaš otac, nosim srpsko vojničko odelo, to želim da se i nosite po srpski«. Pisac, Šlezingerov prijatelj, dodaje: »I zaista njegova kći [posle Šauengelova odnosno Petrovićeva žena i Vukašinova majka] a kasnije unučad, nosili su se srpski te su se u društvu tako vladali kao da su rođeni Srbi, čak malo ko je znao da nisu srpskog porekla« (Fr. Š. Kuhač, *Josip Šlezinger, prvi srpski kapelnik knjaževske garde*, Zagreb 1879, 61, 70). Ove i mnoge druge podatke, posebno o Vukašinu i Nikoli J. Petroviću, dobio sam od Predraga Stojkovića (direktnog potomka Šlezingerovih i Petrovićevih), čiji je čukunded po majčinoj liniji bio Petar J. Petrović, treći sin dra Jovana Petrovića (1854—1921). Prema Stojkovićevim kazivanjima, dr Jovan Petrović imao je još jednog sina. Sva ova obaveštenja nameću mi prljatnu dužnost da Predragu Stojkoviću, članu Beogradske filharmonije, za učinjene usluge i ovde izrazim zahvalnost.

³³ *Memoari Vukašina Petrovića*, u rukopisu, Arhiv SANU, br. 7247.

nicama koje slede kako su, posebno najuspešnijeg među njima Vukašina J. Petrovića, mnogi zainteresovani interesom, zlobom i zavlašću, nastojali da obezvrede, kompromituju, spreče u napredovanju, otkrivajući neupućenoj i iznenađenoj javnosti njegovo jevrejsko poreklo po promenjenom očevom prezimenu Šauengelu i nepromenjenom dedinom po majci, Šlezingeru.

Zaustavljanjem na prezimenima dra Šauengela-Petrovića ne prekida se ovaj isprekidani, nepotpuni spisak sa mnogim ispuštenim imenima lekara Jevreja u ovde opisanom razdoblju Srbije. Dosad proučena dokumentacija omogućuje da se navedu još nekolikoina od sve većeg broja jevrejskih lekara u Srbiji, čije priznate i nepriznate zasluge u razvoju medicinskih ustanova i medicinske, lekarske službe u srpskoj državi prevazilaze i razmere njihove brojnosti. Godine 1849, tome je kratko, usled prerane smrti, doprineo u kragujevačkoj Vojnoj bolnici drugi štab-hirurg dr Herman Šlezinger, sin više puta pomenutog kapelnika vojnog orkestra Josifa Šlezingera. U 1861. godini kao šef Vojne bolnice u Beogradu isticao se dr Herman Kraus. U srpsko-turskim ratovima 1876—1878. učestvovali su lekari Jevreji kao dobrovoljci i vojni obveznici, ukoliko već nisu bili uključeni kao vojni lekari: u Timočkom korpusu sanitetski poručnik A. Švarc; u Drinskom korpusu lekarski pomoćnik Fišer; u Moravskom korpusu apotekar Moric Draškoci; u Aleksinačkoj Banji šef rezervne poljske bolnice dr Samuilo Pops. Šef druge rezervne poljske bolnice bio je dr Bernard Brill. Ova dvojica šefova dobila su odlikovanjima posebna priznanja za izvanredne doprinose u lečenju ranjenika. Dr Brill čak Orden takovskog krsta.³⁴

Godine 1881—1882. pominju se raznim povodom u svojstvu sreskih i okružnih lekara: dr Miroslav Vajs, dr Leon Šnekendorf, dr Romano Delmajer, dr Leopold Levi, dr David Rozenberg, dr Moric Pozner, dr Ignjat Feliks, pored doajena dra Samuila Popsa. U 1881. godini, vanrednim ukazom kneza Milana »izuzetno od paragrafa 44 Građanskog zakonika« primljeni su u »srpsko podanstvo« statutom prirodnih Srba apotekari Moric Draškoci i Đorđe Has.³⁵

Od ovde pomenutih i nepomenutih lekara, najistaknutijima je odati priznanje izborom u članstvo Srpskog lekarskog društva. Godine 1883, među 23 redovna člana, izabrana po kriterijumu najvišeg onovremenog lekarskog dometa u Srbiji, bili su dr Samuilo Pops, dr Marko Polak, dr Ignjat Hirš i dr David Rozenberg, a među dopisnim članovima dr Leopold Levi, dr Ignjat Feliks i dr Emanuel Klajn. U 1886. godini, među novoizabranim dopisnim članovima bili su dr Leo Dojč i apotekar Moric Draškoci. Sledeće, 1886. godine, kao redovni član Društva izabran je dr Blumenfeld, a kao dopisni član dr Henrik Fridman.³⁶

Kad je o lekarnima reč nije suvišna ni informacija, s obzirom na gotovo ignorant-sku neobaveštenost usled nedostatka historiografske literature o životu i život-

³⁴ *Srpske novine*, br. 61 od 17. III 1878.

³⁵ *Šematizam*.

³⁶ *Isto*.

20 A. Radenić

nim preokupacijama Jevreja u Srbiji, kako se dr Romano DeImajer, jedan od pomenutih jevrejskih lekara, u dokolici bavio slikarstvom i kako je, po sopstvenom kazivanju, sedam meseci radio 1882. godine na portretu kralja Milana iz pobuda »blagodarnosti, odanosti i vernosti« vladaru zemlje koja mu je postala *otadžbina* i koja je tada kao kneževina izdejsvovala međunarodnim aktom status kraljevine. U sačuvanom propratnom pismu od 28. jula 1882. iz Paraćina u kome je tada živeo i radio kao lekar, DeImajer je zamolio ministra Milutina Garašanina da uruči uramljen portret na platnu, dužine 145 cm i širine 121 cm, kralju u znak zahvalnosti »za sva dobra« koja je sa svojom ženom i decom delio »u krasnoj srpskoj zemlji«. ³⁷ Ova zabeleška u istoriografiji može poslužiti kao autentična potvrda istinitosti iskaza da su Jevreji, bar sa lekarskim, a ponegde i sa uspešnim trgovačkim zanimanjem, mogli udobno i srećno živeti i u unutrašnjosti Srbije već u to vreme, iako barijere njihovom slobodnom nastanjivanju u varošima i varošicama izvan Beograda još nisu bile uklonjene svuda, kako je bilo utvrđeno, dogovoreno i obećano.

Jevreji u Srbiji, kao i svugde u svetu, u dijaspori, egzistencijalno su usled zabrane bavljenjem zemljoradnjom i mnogim drugim arijevskim zanimanjima, nepristupačnim samo Jevrejima, bili pretežno vezani za trgovinu. Manji njihov deo je uspevao da trgovanjem živi *pristojno*, po standardima srednje klase, a samo poneki *bogato*, na nivou krupne buržoazije građanskog društva, uglavnom u Beogradu, izuzetno u još nekoliko varoši. Velika većina i u Srbiji je jedva uspevala da preživi. Na beogradskom prostoru u jevrejskom kvantu na Dorćolu, u mahali na Jaliji koja je obuhvatala nekoliko ulica i uličica, oko još uvek postojećih Jevrejske i Solunske ulice, pored drugih okolnih sokaka, životarili su sa *sitničarskim* radnjama i torbarskim kupoprodajama. Njihovo tegobno ali živopisno življenje može se razmatrati, proučiti i objasniti i sa istoriografskog stanovišta prema opisima njihovog pripovedača, savremenika, nekima poznatog, mnogima nepoznatog Hajima Daviča. ³⁸ Mnogo manji broj uspevao je da se naseli u gornje delove Beograda, iznad Dušanove ulice, oko Kalemegdana, Varoš-kapije i Vasine ulice. Rabin Ignjat Šlang, pisac knjige o Jevrejima u Beogradu zapisao je dvadesetih godina ovoga veka kako su »industrijalci Munk i Štajner, fabrikanti sapuna i tutkala osnovali svoje radnje početkom sedamdesetih godina XIX veka u palilulskom kraju« gde su se nalazili još i tada, u vreme pisanja te hronike. ³⁹

Već prema oglasima zvaničnih *Srpskih novina* iz 1881. i 1882. godine, kada je afirmacija jevrejske zajednice najvidljivija izborom prvih kraljevih i vladinih poslanika Jevreja u Narodnu skupštinu, može se potvrditi ubrzan porast većih trgovačkih radnji, i to ne samo u Beogradu nego i u drugim varošima u unutrašnjosti Srbije. U jednom od ovih oglasa u kontekstu rečenog, Moreno Koen je saopštio da će svoju »manufakturno-galanterijsku radnju« iz Paraćina preseliti u Požarevac. Nešto ranije, trgovac Avram Tačer je oglasio da će u centru Beograda otvoriti »manufakturno-galanterijsku radnju«. Naslednici tada umrlog Hajnriha Hiršla, Regina i Šandor, objavili su da će radnja »tapecirskog i sobnog

³⁷ AS, Fond Milutina Garašanina, br. 451.

³⁸ H. S. Davičo, *Priče sa Jalije*, Beograd.

³⁹ J. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926, 92.

nameštaja« u Beogradu pod njihovom upravom dalje prodavati prvorazrednu robu.⁴⁰ »Radnja starijeg Gutmana«, J. Gutmana, u Knez-Mihailovoj ulici reklamirala je svoju robu inostranim kvalitetima, ne štedeći na skupo plaćenim rečima oglasa. Preporučivala je »najnovije i najpomodnije proletnje i letnje mantile, koje je usled svojih novih veza sa Parizom, Berlinom i Bečom pribavila; nakite za svakovrsne ženske haljine; ponaosob pak belo žensko rublje, i to takvo koje se sa pravom priznati mora da je to jedina radnja u Beogradu gde se može tako solidan i ukusan rad nabaviti«. ⁴¹ U istom broju lista izišao je i oglas Alberta Lebla da je u centru grada otvorio tapetarsku radnju.

Slobodna trgovina, koja tih godina omogućava i izvesnom broju Jevreja da steknu tolika pokretna i nepokretna dobra da se mogu uvrstiti u bogate, pa i najbogatije građane Srbije, involvira rizik kojim ni oni, mada ih ksenofopska okolina raspoznaje mahom po preuveličanom bogatstvu, stečenom samo njima poznatim i svojstvenim trgovačkim marifetluocima, ne mogu izbeći *bankrotstva* u neminovnim razmerama selektivne kapitalističke konkurencije. Međutim, to se ni u Jevrejima naklonjenoj okolini ne registruje onako kako se očekodanjuje kad je u pitanju zla sudbina bankrotiranih *domorodaca*. Ali time u očima nepristrasnih posmatrača, istovetne posledice ne postaju različite jer podjednako razorno deluju na one koji ih preživljavaju.

Podjednako informativna su, prema tome, alarmantna obaveštenja o prodaji prezaduženih imanja srpskih vlasnika u bescenje na dražbama i nekomentarisanja u vezi sa oglašavanjem dražbi i prodaje poseda jevrejskih trgovaca. Primera radi, Natana Koena, trgovca u Požarevcu, kada je sudski »pokrenut stečajni postupak nad celim [njegovim] pokretnim i nepokretnim imanjem«, koje će posle biti prodato ispod vrednosti cene na dražbi. Mada nigde nije zapisano znalo se šta ga čeka posle prisilne rasprodaje imovine stečene dugogodišnjim trudom i štednjom: izvesno vreme, najverovatnije, *torbarenje* sa sitničarskom robom i selidba *trbuhom za kruhom*. Slične zloslutne dedukcije, bar u krugovima neupućenih, nameštali su i oglasi kojima su objavljivani *stečajni postupci* »nad celim pokretnim i nepokretnim imanjem prezaduzene Fani Levi« u Valjevu, te prezaduženih trgovačkih *kompanjona* Amara i Rusoa u Beogradu.⁴²

U najimućnije i po toj odrednici u najuglednije Jevreje ubrajani su vlasnici menjačnica *sarafi*. Oni su novčanim transakcijama bili u poslovnoj vezi i sa vladama, koje su se smenjivale, posebno sa vladinim ministarstvima, kada su doprinosili rešavanju finansijskih problema odnosnih ministarstava, pa i sa vladarima koji su preokupirani državnim i ličnim dugovanjima, podosta puta bili primorani da se posluže njihovom uslugom u pozajmicama. Doajen jevrejskih menjača bio je do kraja 60-ih godina XIX veka čuveni Hajim Davičo. Njegova menjačnica se nalazila u Knez-Mihailovoj ulici pored kafane »Grčka kraljica«. Pročuo se bogatstvom za vreme prve vladavine Miloša Obrenovića i velikim uticajem na mnoga

⁴⁰ *Srpske novine*, br. 93 od 30. IV 1881.

⁴¹ *Srpske novine*, br. 101 od 9. V 1881.

⁴² *Srpske novine*, br. 93 od 30. IV 1881; br. 4 od 6. I 1882; br. 70 od 28. III 1882; br. 127 od 11. VI 1882.

22 A. Radenić

zbivanja zahvaljujući novčanim uslugama koje je činio Milošu i Miloševim posredstvom Srbiji. Strahujući od izvesnih turskih represalija, a posebno dok se Miloš nalazio u izgnanstvu, i od surevnjive vlasti Aleksandra Karađorđevića, više godina je živio u Beču. Vratio se u Srbiju posle Miloševog povratka i nastavio da se bavi menjačkim poslovima do bolesti koja se završila smrću 1868. godine.⁴³

Novčarskim poslovima sedamdesetih godina isticala se radnja *bogataša* Menahema Rusoa.⁴⁴ U Dubrovačkoj ulici nalazila se po natprosečnom prometu poznata menjačnica Avrama I. Levija. U zvaničnim *Srpskim novinama* početkom 1882, on je oglašavao kako pod povoljnim uslovima prodaje i »lozove srpskog lutrijskog zajma od 1881. godine, koje nose 3% interesa.«⁴⁵ Menjačkim poslovima u Nišu bavio se Hajim Levi, koji se ubrajao u ugledne građane Niša i kao takav aktivno učestvovao u tamošnjim društvenim i političkim zbivanjima 80-ih godina.⁴⁶

U *gospodskom delu* Beograda iznad Dušanove ulice, tih godina su u uspešne delatnike pored pomenutih ubrajani Menahem Flajšer, Simon Landaun, Lazar Levenzon, Jonas Štern, Ignac Fleš, Jakov Frajdenfeld, Hajnrih Hirš i još nekolicina. Pripadali su aškenaskom delu jevrejske zajednice. Od sefardskih Jevreja, među onima koji su se isticali natprosečnim bogatstvom nalazili su se i Josif Abram, David Azriel, David Halfon, Moša Nahman, Moša Ozer, Avram Ozer (Ozerović, prvi poslanik Jevrejina).⁴⁷

U kontekstu rečenog o menjačima i menjačnicama, trgovcima i trgovačkim radnjama, verovatno nije slučajna ni podudarnost *ravnopravnog*, po ksenofobima privilegovanog, položaja Jevreja za vreme Miloša i Milana, nasuprot podudarnosti njihovog neravnopravnog statusa pod režimima Aleksandra Karađorđevića i Mihaila Obrenovića. Miloš i Milan su prvenstveno bili preokupirani finansijskim problemima iz ličnih razloga i državničkih potreba, u logičnoj vezi s njihovim hedonističkim ličnim životom i pragmatičnom državnom politikom. Bili su autokrati. Nisu se povodili za potrebama zavedenih masa. Nisu se dali zavesti interesima drukčije zainteresovanih; posebno ne kada bi ti interesi i njihovi zagovornici mogli naškoditi politici koju su oni koncipirali strateški dalekovidno.

Novac je pri tom imao značaj presudnog faktora. Skupocenim poklonima ne samo od *zarađenog* nego i pozajmljenog novca, Miloš je potkupljivao turske moćnike i izdejstvovao autonomiju državi Srba. Gospodskim životom, sa aristokratskim manirima, koji je mnogo koštao u novcu, prevashodno pozajmljenom, Milan je impresionirao careve i velikaše Austro-Ugarske i Nemačke bez čije podrške, uprkos pobedi u ratu protiv Turske, Srbija ne bi mogla na Berlinskom kongresu 1878. izdejstvovati državnu nezavisnost i teritorijalnu dobit. A novac kojim siromašna

⁴³ I. Šlang, *nav. delo*, 71—72; B. Kovačević, »O Jevrejima u Srbiji«, *Jevrejski almanah* 1959—1960, 109.

⁴⁴ U pismu od 16. jula 1871. iz Carigrada, Filip Hristić je pitao Jovana Ristića: »Koja je to kuća Avram Ruso u Beču što je pohvaljena? Da nije naš Menahem?« (*Pisma Filipa Hristića Jovanu Ristiću* 1868—1880, 75).

⁴⁵ *Srpske novine*, br. 19. od 26. I 1882.

⁴⁶ *Srpske novine*, br. 33 od 13. II 1882.

⁴⁷ I. Šlang, *nav. delo*, 92; B. Kovačević, *nav. članak*, 100.

Srbija nije raspolagala u potrebnoj količini, prema potrebi su i Miloš i Milan nabavljali pozajmicama, često od, ili bar posredstvom, jevrejskih bankara i veletrgovaca. Oni iz Srbije bili su povezani rodbinskim i konfesionalnim sponama, u dijaspori sudbinski, i sa jevrejskim finansijskim magnatima evropskih velesila. Porodične grane Daviča, Ozera, Bulija razgranavale su se i na austrougarskim, nemačkim, francuskim, a verovatno i još nekim teritorijama Evrope i van Evrope. I bez tih veza računalo se na Rotšilda i kada u tome narod, neobavešten *sredstvima javnog informisanja*, kako bi se reklo u naše vreme, nije ništa znao.⁴⁸

Nasuprot Milošu i Milanu, Aleksandar i Mihailo, bez autokratskog autoriteta, vodili su isuviše računa o interesima i zahtevima društvenih grupa koje su uživale podršku masa, iako su te mase bile zavedene od tih grupacija. Nisu im se suprotstavljali, bar ne u potrebnoj meri, ni onda kad su znali da time omogućuju delovanje retrogradnih slojeva društva. Preokupirani brigom oko očuvanja vlasti osporavane sa mnogo strana bilo im je svejedno da li se sputavaju ili podstiču one snage u društvu čiji doprinosi razvoju države ostaju nezapaženi. I po načinu življenja i po upravljanju državom može se potvrditi da nisu bili egzistencijalno zaokupljeni novčanim problemima i da nisu bili životno zainteresovani u radnjama koje su povezane sa dobitcima u novcu. Naravno, time se u zadovoljavajućoj meri ne razjašnjava neravnopravan status Jevreja u vreme njihove vladavine, ali se čini razumljivija popustljivost prema onim društvenim i političkim grupacijama koje su bile neposredno angažovane u ograničenju prava jevrejskog življa u unutrašnjosti Srbije.

U državnoj službi bilo je svega nekoliko Jevreja u tom razdoblju. Njihovo zapošljavanje u institucijama države nije sprečavano zakonom nego ustaljenim običajima ponašanja i ophođenja moćnika državne birokratije prema nipodaštavanim Jevrejima. Izuzeci su činjeni, kako smo već konstatovali, kad je reč o lekarima jer bi bez njih usled nedostatka Srba lekara jedva funkcionisala medicinska služba. Za inženjerima se osećala manja potreba, a i inženjeri Jevreji bili su malobrojni. Jedan od njih bio je Hajnrih Hajim koji je ukazom od 20. juna 1881. bio postavljen za inženjera IV klase u inženjerskom odeljenju Ministarstva građevina. Ranije je tamo radio Samuil Levenzon kao podinženjer II klase. Našavši bolje nameštenje, on je na to mesto dao ostavku, koja je 16. marta 1881. bila uvažena.⁴⁹

U tom razdoblju od *prirodnih* Srba jevrejskog porekla, najvišim činovničkim dometima, a ne tipično jevrejskim trgovačkim zaslugama, zasluženom političkom

⁴⁸ U vezi sa izvesnim nesporazumom oko novčanih transakcija povodom nepovoljnog Rotšildovog reagovanja, predstavnik Srbije Filip Hristić je u pismu ministru Jovanu Ristiću iz Beča 25. juna 1880. upozorio: "... da bi dobro bilo ne dolaziti u konflikt sa kućom Rotšildovom... U našim finansijskim neprilikama i teškoćama, koje će po svoj prilici tek sada nastati, mi ćemo imati velike potrebe od finansijskog sveta, a znaš da na čelu ovoga stoji kuća Rotšildova. Nek se Rotšild uveri o tome da je srpska vlada jedna trkastierna vlada, i da je teško sa njome ikakav finansijski posao svršiti onda će to ubađenje za celo preći u sav ostali finansijski svet, a tvoj ministar finansija može lako predvideti kako bi tada težak naš položaj bio" (*Pisma Filipa Hristića Jovanu Ristiću 1868—1880*, Beograd 1953, 347). Da rodbinska povezanost u sklopu trgovine i finansija, kod Jevreja u dijaspori prevazilazi državne granice može se potvrditi na primer čestim boravkom Jozefa A. Ozera, trgovca iz Turmu Severina, u Beogradu; obično je odsedao u hotelu «Nacional» (*Srpske novine*, br. 113 od 24. V 1881).

⁴⁹ *Srpska novine*, br. 139 od 26. V 1881; br. 62 od 19. III 1881.

karijerom mogao se pohvaliti jedino Vukašin J. Petrović, po prvobitnom očevom prezimenu Šauengel, a u manjoj meri i njegov mlađi brat Nikola. Vukašin, rođen 1847, imao je nepunih pet godina kada je pokršten budući da je zajedno sa roditeljima i mlađim bratom *napustio veru Mojsijevu* i prešao u pravoslavlje. Nikola, rođen 1849, imao je tri godine kada je kršten po pravoslavnom obredu.

U krugovima vladajućih, iako su se i oni smenjivali, Vukašinu Petroviću nije osporavan identitet Srbina. Smatrao se i smatrali su ga pravim Srbinom pravoslavne vere. Kao takav je napredovao gotovo bez zastoja, savladujući neizbežne prepreke svojstvima izvanrednog stručnjaka, neumornog pregaoca u poslu koji mu je poveren. Neugodnosti je doživljavao bez posledica jer su mahom, podsećanjem na nesrpsko, jevrejsko poreklo obelodanjivane u režiji protivnika koji više nisu ili još nisu bili na vlasti. Do kraja 70-ih godina, kada je za vreme vladavine liberala pod vođstvom Jovana Ristića postavljen za prvog kneževog *narodnog* poslanika *jevrejske krvi*, pripadao je liberalima. Hajku protiv Jevreja predvodili su tada protivnici liberala, izvesni konzervativci, ne svi, sa položaja bivših razvlašćenih moćnika. Članci antisemitske sadržine koji su objavljivani šezdesetih godina u reakcionarnom *Svetovidu* proređeni su kada je taj list prestao da izlazi krajem maja 1870. godine. U toj godini je Vukašin Petrović već bio urednik lista liberala na vlasti, poluzvaničnog *Jedinstva*.

Za Vukašina Petrovića, *srpskog* političara, kako ga je u Stanojevićevoj *Enciklopediji* predstavio Slobodan Jovanović pokoljenjima znatizeljnih čitalaca, ne pominjući podatak o Vukašinovom jevrejskom poreklu ni u višetomnim knjigama iz istorije Srbije u kojima je podrobnije opisao i analizirao njegove funkcije i doprinose — nasuprot nacionalistički nastrojenom istoričaru Živanu Živanoviću koji nije propustio da tu informaciju obelodani iz zlobnih pobuda — ni u činovničkoj karijeri nije bilo ograda. Kada je završio studije na Višoj školi u Beogradu, a potom i »državne nauke« u Nemačkoj, zaposlio se u Ministarstvu unutrašnjih dela. Posle je izvesno vreme radio u Ministarstvu inostranih dela. Kasnije je postavljen za drugog sekretara Državnog saveta. A odatle ukazom od 12. novembra 1881. za načelnika III klase Administrativnog odeljenja Ministarstva finansija.⁵⁰

Vukašinov brat Nikola Petrović je takođe napredovao u državnoj službi kao pravi Srbin, bez zastoja i bez vidljivih nezgoda zbog *kompromitujućeg* jevrejskog porekla. Gimnaziju je završio u Kragujevcu, Višu školu u Beogradu i odmah zatim se zaposlio. Postavljen je za suplenta kragujevačke gimnazije 1869. godine. Posle je nekoliko meseci 1872. radio u Beogradu u Ministarstvu prosvete. Kad je odlučio da izučii filozofske i pedagoške grane humanističkih nauka otišao je u inostranstvo, gde je studirao na fakultetima Švajcarske i Nemačke, u Cinihu, Lajpcigu i Jeni. Vratio se u Srbiju sa doktorskom titulom čuvenog Jenskog univerziteta. Između 1875—1878. godine predavao je najpre u učiteljskoj školi, a potom opet u gimnaziji u Kragujevcu. Onda je prešao u Beograd i tu je postavljen

⁵⁰ *Srpske novine*, br. 254 od 18. XI 1881.

za referenta odseka osnovnih škola u Ministarstvu prosvete. Godine 1888. imenovan je za direktora Druge beogradske gimnazije. U decenijama koje slede bio je više godina, u dva navrata, upravnik Narodnog pozorišta.

Braća Vukašin i Nikola Petrović doprineli su i izučavanju istorije Srbije i srpskog naroda. Sakupili su i 1882. štampali *Gradu za Istoriju Kneževine Srbije*. Vukašinov doprinos se dodatno povećava iscrpnim memoarima kojima je zadužio srpsku historiografiju jer sadrže dragocene informacije o događajima i ličnostima istorijskog značaja za razdoblje u kome je živio. Dodatni doprinos Nikole Petrovića u štampanim raspravama o razvojnim problemima školstva u Srbiji onoga vremena zaslužuju takođe da budu vrednovane.⁵¹

Za razliku od Vukašina i Nikole Petrovića, izuzetnim odbirom zaposleni retki pojedinci jevrejskog porekla u državnoj službi administracije i politike, jedva su uspevali da se domognu nešto viših položaja od najnižih u birokratskoj hijerarhiji. Njihova zapostavljenost je razumljiva: proizlazila je iz činjenice da su neizmjenim prezimenom i nepromenjenom verom nepogrešivo raspoznavani i prepoznavani identitetom Jevrejina.

Da su činovničke karijere braće Vukašina i Nikole Petrovića, potom posebno Vukašinova politička, dosegle vrhunske hijerarhijske domete — iako su bili hendikepirani jevrejskim poreklom, ili bi bar trebalo da to budu prema uverenju i uveravanjima mnogih — moglo je da se objasni racionalnim i iracionalnim argumentom. Obojica su se obeležjima imena, prezimena i veroispovesti, a ne samo osećanjima nacionalne pripadnosti smatrali pravim Srbima. U narodu koji je *racionalno* prepoznavao Jevreje po njihovim *jevrejskim* (zapravo specifičnim španskim i nemačkim) prezimenima i njihovoj *Mojsijevoj veri*, a onda automatski, *iracionalno*, ih raspoznavao po imaginarnim, u roditeljskoj kući, u školskim klupama, na društvenim sedeljama i javnim skupovima indoktriniranim predstavama o njima, pretežno njima pripisanim negativnim kolektivnim i individualnim osobnostima — ovi Petrovići su kao i svi Petrovići u Srbiji cenjeni po svojim pravim a ne krvotvorenim svojstvima. Nisu delovali odbojno dejstvom unificiranih predubedenja, nego izdiferencirano prema dejstvima stranačke pripadnosti, društvenih priznanja i ličnih sposobnosti.

Ispravnost ovog objašnjenja mogla se i može se konkretno potvrditi u izvesnoj meri, mnogo manje uspešnom karijerom u državnoj službi i mnogo manjim društvenim priznanjima, u javnosti takođe dobro poznatog, a po znanjima i doprinosima isto natprosečno vrednovanog Hajima S. Daviča. On je takođe bio potomak predaka koji su još pod pokroviteljstvom kneza Miloša, a zatim Mihaila i Milana, sticali javna priznanja za doprinose razvoju Srbije. Zahvaljujući imovnom stanju i ugledu roditelja, a nadasve ličnoj prilježnosti, školovao se isto tako izuzetno,

⁵¹ Dosad nepopisane i neproučene rasprave Nikole J. Petrovića: „Dečji jadi“, „Fizika“, „Poznavanje prirode“, „Škola i učitelj“, „Školske zadruge Bruer — tumačenje prirodnih pojava“, „Osnovne škole u Kneževini Srbiji“, „Nedeljne i povtorne novine“, „Dečija bolnica“.

za razliku od ostalih Jevreja dorćolske Jevrejske mahale, u srpskim školama, od osnovne u Šapcu do Velike škole u Beogradu.

Rođen 1854. godine, preporukom šabačkog vladike Gavriila odobreno mu je po prelasku roditelja u Šabac da se upiše mimo uvreženih pravila kao jevrejsko dete u šabačku srpsku osnovnu školu, a zatim i u nižu gimnaziju. Potom, udomljen u kući bogatog rođaka Avrama Oзера (Ozerovića) u Beogradu, završio je više razrede gimnazije i na kraju studirao na pravnom odseku Velike škole. Pripremao se za advokata, pravozastupnika, ali su advokatska i sudska zvanja bila još nedostupna za Jevreje. Zahvaljujući ličnom angažovanju liberalnog predsednika vlade i ministra inostranih dela Jovana Ristića zaposlio se u Ministarstvu inostranih dela.⁵² U toj službi je napredovao po ustaljenom redu. Kneževim ukazom od 11. aprila 1881. unapređen je od pisara V klase za pisara IV klase.⁵³ Zatim je ukazom od 21. novembra 1882. na predlog naprednjačkog predsednika vlade i ministra inostranih dela Milana Piroćanca postavljen za pisara III klase Generalnog konzulata Kraljevine Srbije u Mađarskoj, u Budimpešti.⁵⁴ Kad je iz budimpeštanskog konzulata vraćen u Ministarstvo dospelo je do načelničkog zvanja. Potom je izvesno vreme službovao u Ministarstvu narodne privrede, a zatim u Ministarstvu finansija. U decenijama koje prelaze vremenske okvire ovog članka bio je postavljen za konzula u Trstu, a službeničku karijeru je završio u rangu šefa Srpske trgovinske agencije u Minhenu.⁵⁵

Trajni tragovi stvaralaštva Hajima Daviča ostali su na polju književnosti. Pročuo se kao stalan, *nezamenljiv recenzent* pozorišnih predstava u tada najcenjenijem srpskom časopisu *Otadžbina*, čiji je vlasnik i urednik bio čuveni Vladan Đorđević. Jedan od retkih poznavalaca Davičovog književnog opusa napisao je 1925. za njegove kritičke osvrtne na navedene pozorišne predstave kako bi neki od njih i tada »posle 40 godina mogli da posluže« kao obrazac »po stilu, načinu izlaganja, shvatanju sadržine« komada prema uspehom ili neuspehom izvođenju u pozorištu. Čitajući sada iste Davičove pozorišne kritike, mi bismo mogli dodati da one i posle proteklih 100 i više godina mogu poslužiti kao uzor. Znao je da bude nemilosrdno kritičan bez obzira na uvrede, pa i fizičke prepade koji su usledili od kritikovanih i njihovih zaštitnika, kojima je dobrodošla prilika za upozorenje javnosti na nužnu odbranu od jevrejskih bezobrazluka Davičovog tipa. U jednom kritičkom osvrtu na neuspelu glumu, Davičo je, primera radi, napisao kako »igra« odglumljenog junaka nije iziskivala neku »osobitu veštinu koliko zvučan glas i impozantne pokrete. Ali umesto toga... primetili smo« nešto što »liči na sve drugo samo ne na lep srpski jezik«. ⁵⁶ Jedan Davičov osvrt na izvedenu Šilerovu istorijsku dramu sadrži tvrdnju da su se samo »najdrskiji istoričari usudili« da iz istorije izbace mitove, legende i basne. Zato i »mi Srbi« treba da »u tom po-

⁵² A. Alkalaj, »Hajim S. Davičo 1854—1916«, *Vesnik Jevrejske sefardske opštine* (dalje: *Vesnik*) br. 29 od 1. IX 1940.

⁵³ *Srpske novine*, br. 82 od 16. IV 1881.

⁵⁴ *Srpske novine*, br. 259 od 23. XI 1882.

⁵⁵ Umro je 1916. godine u Ženevi (D. A. Alkalaj, »Hajim Davičo, književnik sa Jališe«, *Gideon*, br. 4—5, Zagreb 1925, 74—85).

⁵⁶ *Otadžbina*, knj. V, 700—703.

gledu» imamo svoj stav.⁵⁷ Moglo bi se dodati kako je već znao da istoričari manipulišu istorijom poput političara masama naroda.

Davičova nepristrasnost ogledala se s druge strane u raskošnim pohvalama zasluženim za izvanrednu glumu. Posle izvedenog *Otela* na beogradskoj pozornici napisao je: »Ko nije gledao svojim očima g. Jovanovića u besnoj surevnjivosti i očajnom kajanju, g. Lugumerskog u višljavosti Jagovih paklenih intriga, gđu Gli-gorovu u nevinoj bezazlenosti dobre Dezdemone, gđicu Branku u pikantnom dragovanju Blankinom itd. taj će teško verovati do kog su stupnja vernosti prikazani svi karakteri u *Otelu*.«⁵⁸ Umeo je da u kontekstu prikaza pojedinih pozorišnih predstava iskoristi priliku i za političke asocijacije u duhu demokratskih stremjenja pod nedemokratskim režimom vlasti tako da one zvuče savremeno kao poruke s kraja našeg XX veka. U prikazu *Vukašinove* tragedije od Dragutina J. Ilića naglasio je kako će »objektivnije promatranje istorijskog toka« političkih ideologija i ideja doprineti boljem razumevanju i u ovom komadu isticanog »sudbonosnog zakona o demokratizaciji koja je u istoriji ono što i zakon o gravitaciji u vasioni...«⁵⁹

U pripovetkama iz života Jevreja, u jevrejskoj četvrti dorćolske mahale na Jajiji, bio je posmatrač visprenog duha koji je s nostalgijom, uz uzdržanu ironiju, slikovito ovekovečio životne tegobe i radovanja naroda dijaspore, po veziivnom tkivu mitološke tradicije i pragmatske svakodnevice, na snpskoj zemlji, u starinski nahrenim kućama, tipičnog ambijenta, sa neponovljivim, sudbinski predodređenim, a okolnostima nepredvidljivim doživljajima. Da je i tu znao da *prekardaši* u ponekom kritičkom osvrtu kojim će izazvati neželjena reaganja, u ovom slučaju sunarodnika, može se pokazati rasuđivanjem o Talmudu za koji kazuje kako »to mora da je najnerazložnija umna spekulacija kojoj su se mogli posvetiti samo besposleni teološki i mistični mudraci«...⁶⁰

Na jednu od ovih njegovih pripovedaka objavljenu u *Otađzbini* reagovali su protestnim pismom ozlojeđeni jevrejski čitaoci, ističući kako su priču pročitali »s tugom i bolom«. Jer »prezrenju se izlažu sinovi jevrejski«. Ne navodi se o kojoj je pripoveci reč, ali prema inkriminisanom odlomku moglo bi se zaključiti da je u pitanju pripovetka koja sadrži bogohulnu predodžbu direktno o Talmudu. Oslovljenom Daviču se kazuje: »To li smo zar dočekali od prvog jevrejskog ukaznog činovnika? Od tebe se tražilo« da budeš »kao lav na braniku našeg zakona, kad ga koji stranac kritikuje, a ti si... tako bezobrazan da se usuđuješ kazati da su zapovedi što nam naši pretci ostaviše smešni. *Teško tebi i tvojoj duši!*« Zanimljivo je za upoznavanje verskih i nacionalnih opredeljenja Hajima Daviča, posebno u kontekstu ovog našeg članka, kako su mu sunarodnici zamerili da se pri pisanju o Jevrejima »ne uvršćuje(š) ni u Jevreje ni u Hrišćane«. Doslovno, sa pregršt indikacija i pretnji: »...jer nemaš ni vere ni narodnosti. Zar tebi ni jedna

⁵⁷ *Otađzbina*, knj. VI, 155—159.

⁵⁸ *Otađzbina*, knj. VII, 634—636.

⁵⁹ *Otađzbina*, knj. IX, 155—160.

⁶⁰ »Slike iz jevrejskog života na Jajiji beogradskoj«, *Otađzbina*, knj. VII.

vera nije dobra? Ali ti nisi dostojan nigde nigda... Zar je to tvoja nauka, zar je to tvoje znanje? ... Koji je Jevrejin (ali pardon, ti nisi Jevrejin) tako što učinio?... Zar nisi pomislio da time ismejavaš ne samo Jevreje na Joliji, nego i Jevreje celoga sveta?« Još se dodaje da će ga raskrinkati preko štampe, u javnosti i kod vlade »neka vidi vlada da onaj koji nije veran Bogu i svojoj veri da nije ni vladi« ...⁶¹

Za Hajima Daviča bilo je neprijatnije to što su se antisemitski nastrojeni Srbi okomili na njega preko štampe, a i neposredno u usmenoj komunikaciji. Doduše u *hajci* su prednjačili liberali i radikali iz opozicionarstva prema svakom i svemu na relaciji politike, političkih akcija i odluka vladajućih naprednjaka. Tako je list Liberalne stranke u opoziciji *Srpske nezavisnost* povodom Davičovog postavljanja za pisarskog pomoćnika Pere Stejića, novonaimenovanog konzula Generalnog konzulata Srbije u Mađarskoj, ironično obznanio narodu kako je predsednik naprednjačke vlade i ministar inostranih dela Milan Piroćanac postavio za konzularnog pisara u Budimpešti »starozavetnog Srbina, našeg slavnog estetičara Hajima Daviča« i kako je »time nama ujemčeno blagovoljenje novog Jerusalima, peštanske jevrejske mahale i njenog vladaoca *Pester Lojda*«. ⁶²

U vezi sa takvim pisanjem liberalne *Srpske nezavisnosti* treba ipak znati da su u istom *udarnom* članku s podrugljivim komentarom ispraćeni iz zemlje svi novoimenovani poslanici diplomatije u inostranim diplomatskim predstavništvima Srbije. Primera radi, u tom prvenstveno antinaprednjačkom kontekstu obznanjuje se za novoimenovanog sekretara poslanstva u Beču Ristu Dakića kako je »slučajno bratić ministra Garašanina« i kako se taj »nepotizam« mora uvažiti jer se Dakić jedino time odlikuje. Od neugodnih *žaoka* nije bio pošteđen ni novoimenovani poslanik Srbije u Rimu, književnik i političar Milan Kujundžić-Aberdar. Ali svim tim uporednim doskočicama ne smanjuje se neuporediva uvredljivost *doskočice* u vezi s naimenovanjem Hajima Daviča jer se njome vredi ne samo Davičo, kako je uobičajeno u tim prilikama, nego se vredanjem jednog *Jevrejina* vredi uopšteno jevrejski narod sa svim Jevrejima doture.

Sam Hajim Davičo je bio već naviknut na takve ispade i napade. Nekoliko meseci ranije, povodom skandalozne pozorišne predstave koja je izazvala krvave demonstracije pred Narodnim pozorištem tokom izvođenja i posle silom prekinutog izvođenja reakcionarno-provokativnog Sarduovog komada *Rabagas*, njega je opoziciona liberalska i radikalska štampa okrivila da je kao član Umetničkog odbora Pozorišta najviše insistirao na tome da se sa repertoara ne skine to *sramno* delo francuskog pisca. Prema pisanju *Srpske nezavisnosti*,⁶³ u pomenutom pozorišnom odboru su »dr Vladan Đorđević i Jevrejin Hajim Davičo« proturili inkriminirani *Rabagas* po nagovoru naprednjačkog lidera i ministra unutrašnjih dela Milutina Garašanina jer se tim *Rabagasom* izvrgavaju ruglu opozicione demokratske stranke, zapravo populističke političke organizacije kakve su u Srbiji tada bile Liberal-

⁶¹ Pismo direktno upućeno Hajimu Daviču sačuvano je u prevodu sa »špansko-jevrejskog« među hartijama Vladana Đorđevića, a nalazi se u Arhivu Srbije pod br. 357 Đorđevićeve zastavštine.

⁶² »Naše prve diplomate«, *Srpska nezavisnost*, br. 166 od 9. XII 1882.

⁶³ *Srpska nezavisnost*, br. 81 od 29. V 1882.

na i Radikalna stranka. Zanimljivo je kako je, po tom napisu, u očima mnogih umanjivana krivica Vladana Đorđevića izostavljanjem uz njegovo ime, u takvim prilikama inače dosta korišćenog epiteta *Cincarlin*, u podrugljivom smislu, s obzirom na njegovo cincarsko poreklo, dok je krivica Hajima Daviča i u toj *Rabagasovoj* raboti povećavana neizbežnim epitetom Jevrejina u pogrdnom značenju.⁶⁴

Poređenjem životnih puteva braće Petrović i Hajima Daviča u činovničkoj karijeri, koja je onda manje-više praćena i političkom karijerom, uočava se presudan značaj identifikacije nacionalnog identiteta prezimenima i veroispovestima identifikovanih. Prezime i vera u komunikaciji Jevreja i nejevreja dobijaju značaj simbola simbolskih raspoznavanja, poput znamenja u simbolima zastave, grba, crkve, za koje se gine i ubija, koji se posvećuju spontano slavom najveće zahvalnosti na poprištima pobjednika, dok se kao neprijateljski na poprištu poraženih u osvetničkom besu ponajpre vandalski spaljuju i ruše bez potrebe i svrhe.

Zahvaljujući porodičnim vezama, školskim kvalifikacijama i ličnim kvalitetima, Hajimu Daviču je izuzetno omogućeno da se poput Vukašina i Nikole Petrovića zaposli i hijerarhijski napreduje u najvišim, ministarskim državnim ustanovama. Znanjem nekoliko svetskih jezika — prevodio je pozorišna dela s nemačkog, španskog i italijanskog jezika — darom komunikacije i sposobnostima prilagođavanja prevazišao je takmace višestruko, ali to se u njegovom slučaju kao Jevrejini nije cenilo u zasluženoj meri. Cenilo se i manje nego kod braće Petrović, jer Davičo je po imenu, prezimenu i veri uz srpsko državljanstvo bio i u najtolerantnijoj komunikaciji kao Srbin Mojsijeve vere smatran samo za *prirođenog Srbina*, dok su Vukašin i Nikola Petrović već dobijali priznanja kao pravi Srbi pravoslavci.

Hajim S. Davičo je takođe sa preporukom lidera liberala Jovana Ristića primljen u državnu službu. Početna napredovanja i priznanja zaslužio je 80-ih godina pod pokroviteljstvom prvaka Napredne stranke Milana Piroćanca, Milutina Garašanina, Stojana Novakovića, Vladana Đorđevića. U sledećim decenijama uživao je blagodeti progresa u doziranoj meri pod režimima radikala i samostalaca. U diplomatskoj službi je zaslužio svakako više nego što je postigao. Poreklom Jevreji kao i on, Vukašin Petrović, Vojislav i Pavle Marinković bili su tih decenija i na ministarskim položajima. Ali ovu trojicu su merodavni bez pogovora unapređivali kao Srbe.

U to vreme je i u Srbiji bilo nezamislivo da neko ko se zove Hajim Davičo i ko je mojsijevske vere dostigne visoka odgovorna zvanja u srpskoj državnoj službi. Da je Hajimov otac kao Vukašinov otac, a kasnije i kao otac braće Marinković, srpsku patriotsku opredeljenost potvrdio srpskim imenom, prezimenom i pravoslavljenjem, verovatno bi i Hajim Davičo, ali ne kao Hajim i ne kao Davičo i ne kao Mojsijevac, dostigao, ako ne sasvim, onda bar približno pomenuta visoka i najviša

⁶⁴ Radikalna *Samouprava* je od članova okrivljenog pozorišnog odbora imenovala samo Vladana Đorđevića kao naprednjačkog reakcionara po čijoj je inicijativi preveden sa francuskog i stavljen na repertoar komad koji »ismejava radikale« (*Samouprava*, br. 75 od 15. V 1882). Davičo očigledno nije mogao da bude napadnut kao reakcionar.

zvanja u državnoj i društvenoj hijerarhiji.⁶⁵ Onima kojima takva rezonovanja i tako vredovana dostignuća izgledaju i dalje nerazumna i nerazumljiva može se dodatno objasniti samo to kako ona nisu neka izuzetna osobenost jednog naroda, jednog društva ili jedne društvene klase i državne vlasti, kao što su verovali, tvrdili, dokazivali Marks i drugi utopisti pre i posle njega, nego nelizmenljiv produkt kolektivnog i individualnog ljudskog rasuđivanja i vrednovanja u »čovečanskim« svetskim razmerama, bar prema dosadašnjem i predstojećem razvoju sve- sti i podsvesti ljudskog roda, u proseku.

Za Hajima S. Daviča bilo je dovoljno što je u sledećim decenijama krajem XIX i na početku XX veka završio službeničku karijeru u zvanju načelnika konzularnih i trgovinskih agencija Srbije u inostranstvu. Dobio je i posthumno priznanje, do- duše tek 1940. godine, odlukom opštinskih glavara Beograda da se jedna beo- gradska ulica nazove njegovim imenom. U jevrejskoj zajednici do holokausta 1941. pamtili su ga ne samo po pripovedačkim opisima života Jevreja u mahali na Jalići nego i po tome što je bio prvi Jevrej u Srbiji koji je ukazom vladara pos- tao državni činovnik, prvi *ukazni činovnik* sa jevrejskim identitetom, po imenu, prezimenu i veri, iako je možda bio i ostao nevernik.⁶⁶

Uspešna činovnička karijera Vukašina J. Petrovića sa zvanjem načelnika krunisa- na je već krajem 70-ih godina ukazom kneza Milana od 24. novembra 1879. ko- jim je, uz saglasnost liberalskog ministarstva na čelu sa Jovanom Ristićem, po- stavljen za vladarevog i vladinog poslanika u Narodnoj skupštini.⁶⁷ Vukašin je tada imao tek 32 godine, ali je već uživao glas vrhunskog finansijskog stručnjaka, pored neophodnog političkog renomea koji je stekao kao štitićenik autokratskog vladara i autokratske Ristićeve vlade. Skupština je u tom razdoblju imala 129 po-

⁶⁵ Kasniji potomak jednog ogranaka Davičovog porodičnog stabla (vidi u ovom Zborniku rad Milice Mihal- lović, *Dve stotine godina porodice Hajima Daviča u Beogradu*), nedavno umrla pesnik i romanisler Os- kar Davičo, uprkos brojnim priznanjima koja je za života dobio kao jedan od *najvećih srpskih pisaca*, ipak nije uspeo dobiti najviše priznanje za kojim je pritaleno žudeo, a to je članstvo u Srpskoj akade- miji nauka i umetnosti. Po osećanjima nacionalne pripadnosti smatrao se Srbinom, ali imenom, prezi- menom i verom (bio je ateista) tu opredeljenost nije potvrdio kao ni Hajim S. Davičo sto godina ranije. To je za većinu akademika bio ključni razlog za njegov neizbor, ali je tome doprineo i sam O. Davičo svojim netolerantnim, isključivim, neprilagodljivim, jednom rečju *nemogućim* ponašanjem u konfliktnim situacijama. Činjenica da je SANU imala i ima nekoliko članova Jevreja ne opovrgava mnogima poznat ključni razlog Davičovog neizbora. Uostalom, izbori kandidata različitih nacionalnosti u naučnim nacio- nalnim ustanovama svuda u najvećoj mogućoj meri zavise od nacionalnih *parametara*, čak i kada su u suprotnosti sa interesima odnosnih nacionalnih nauka. U »socijalističkoj« Hrvatskoj druge Jugoslavije, go- dinama se među istoričarima najviše isticala svojim brojnim knjigama i raspravama dr Mirjana Gros, ali uprkos zasluženim priznanjima, po doprinosima Hrvatskoj nacionalnoj istoriografiji, pa i hrvatskoj na- cionalnoj ideologiji (čak na liniji Starčevića i starčevićanstva) nije uspela da se izbori za najviše hrvatsko naučno priznanje. Nije mogla postati član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti zbog jevrejskog porekla. Značaj pripadnosti poreklom i političkom organizacijom nije upadljiv samo kad su u pitanju Jevreji. Prilikom osnivanja Akademije nauka i umetnosti u tada Autonomnoj Pokrajini Vojvo- dini, prvi njeni imenovani članovi birani su pretežno po toj pripadnosti, a ne po naučnom doprinosu. Od istorika postao je prvi redovni član te najviše vojvodanske naučne ustanove istoričar koji je nekoliko godina ranije jedva uspeo da odbrani doktorsku disertaciju, ali je svojim članstvom u tada vladajućoj partiji komunista i svojim nacionalnim poreklom iz mešovitih brakova u »komunističkoj« i mnogonacio- nalističkoj Vojvodini zaslužio i dobio, bez prigovora i pogovora, to najviše naučno zvanje koje ne do- nosi sa sobom male privilegije.

⁶⁶ Drugi ukazni činovnik je prema nekim iskazima bio David Koen, koji je ukazom od 31. oktobra 1882. kao pisar III klase Okružnog suda u Šapcu postavljen za pisara III klase u Varoškom sudu u Beogradu po sopstvenoj molbi (*Srpske novine*, br. 247 od 7. XI 1882).

⁶⁷ *Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine, koja je održana u Nišu 1879. i 1880. godine* (da- lje: *Stenografske beleške*), I deo, Beograd 1880, 240.

slanika, izabranih na prvim posleratnim izborima 29. oktobra 1978. za novi redovni trogodišnji skupštinski period. Broj naimenovanih vladarevih poslanika iznosio je 43, tako da su u Skupštini ovog trogodišnjeg razdoblja bila u punom sastavu 172 *skupštinar*a koji su u velikoj većini ubrajani u Ristićevske liberale. Već je pomenuto kako zakonski i organizaciono oformljenih stranaka nije u Srbiji još bilo i *stranačka* pripadnost je označavana nazivom predvodnika. Vukašin Petrović se još od vremena kad je radio u uredništvu poluzvaničnog liberalnog *Jedinstva* smatrao liberalom ristićevske orijentacije.

Poslanička karijera Vukašina Petrovića je započela u vreme zasedanja Skupštine drugog saziva, u prvom posleratnom trogodišnjem skupštinskom razdoblju državne nezavisnosti Srbije. Skupština je bila otvorena prestonom besedom kneza Milana 4. novembra 1879, a Vukašin je predao svoja poslanička punomoćja i položio poslaničku zakletvu 26. novembra. Kao i u prvom sazivu, Skupština je i u ovom drugom zasedala u Nišu, sa simboličnim značenjem novooslobođenog gradskog središta novooslobođenih delova Srbije. Prvenstveni zadaci ove Skupštine bili su nametnuti nesmanjenim poratnim teretima ratnih troškova, pa se skupštinski rad morao usredsrediti na rešavanje nagomilanih finansijskih problema. Tim zadacima može se objasniti i, za mnoge iznenađujući, izbor Vukašina Petrovića za kneževog poslanika. Izabrali su ga kompetentni vlastodršci knez Milan i Jovan Ristić zahvaljujući njegovoj već dokazanoj stručnosti u radu na komplikovanim finansijskim poslovima.

Ma koliko ga opterećivali poroci lakoumnosti, hirovitosti, raskalašnosti, knez Milan je bio vladar širokih evropskih vidika prosvetljenog, a ne samovlašćem zaslepljenog apsolutiste na svakoj raskrsnici. Neopterećen predrasudama, ljude je kao vrstan znalac ocenjivao po njihovim svojstvima, sposobnostima, opredeljenjima, a ne po kazivanjima onih koji se ne mogu lišiti predrasuda iz bilo kojih razloga. On u Vukašinu Petroviću nije video poreklom identifikovanog Jevrejina, nego imenom, verom, a ponajviše radom prepoznatljivog srpskog stručnjaka i javnog radnika najviših dometa u revnosnoj službi Srbije, njene Obrenovićeve dinastije i njenog neprikosnovenog Obrenovićevoeg vladara.

Jovan Ristić, zavisniji od sredine u kojoj je odrastao, kojom je životno bio povezan rođenjem, vaspitanjem, radom, a pre svega karijerom na područjima politike, kretao se u krugu tradicionalnog antisemitizma čije je naslage nosio, otarasujući ih se polugama obrazovanja i delovanja političara liberalističkih nazora, svesno i podsvesno samo u razmerama racionalnog rasuđivanja, prilogađenog i trenutnim i trajnim potrebama, u zavisnosti od postavljenih ciljeva, opredeljenja saboraca i protivnika, rasporeda i odnosa snaga u neminovnim stranačkim borbama oko vlasti i za vlast. Dok se Vukašin Petrović dokazivao u pregalaštvu vanrednim kvalitetima stručnjaka na radnim mestima rezervisanim za istomišljenike u taboru Ristićevih liberala, i Ristić je u Vukašinu Petroviću video pravog Srbina po imenu, prezimenu, veri i vrlinama kojima se Srbi odlikuju, ili koje bar sebi pripisuju. Međutim, kad je knez Milan već sledeće 1880. godine prisilio Ristića da prepusti ministarsku vlast liberala naprednjacima na čelu s Milanom Piroćancem i M-

lutinom Garašaninom i kad je Vukašin Petrović posle kratkotrajnih kolebanja prešao u tabor novih, naprednjačkih vlastodržaca, ni Ristić nije u Vukašinu više video samo Srbina. U trenucima ozlojedenosti, ni on se nije ustručavao da ga nagrdi nabeđenim karakterističnim osobenostima Jevrejina — Čivutina.

Međutim, dok se Vukašin nalazio u Skupštini u redovima liberalnih poslanika, pa čak i kasnije, kad su njegova istupanja u skupštinskim raspravama i na strani naprednjaka delovala dometom visoke stručnosti, Ristić je dosledno zastupao mišljenje da Vukašinovo srpstvo ne sme biti okrnjeno aluzijama na njegovo nesrpsko poreklo i podsećanjem na prvobitno prezime Šauengel. Čak se u trenucima preterivanja zlobnim primedbama na račun Petrovića-Šauengela znao okomiti na pakosnike izjavljujući da bi pretresanjem porekla mnogih srpskih uglednika, a u još mnogo većem broju nesrpskih dostojanstvenika, posebno kod Hrvata, Rumuna, Mađara, Nemaca i mnogih drugih, moglo po shvatanjima čistunaca doći do preneravajućih saznanja. Jer s obzirom na mene seobama, pa prirodnim i nasilnim asimilacijama, mešovitim brakovima i slično, onda bi se morala utvrditi i geneza plavookih i crnootih u istom narodu »istog« etničkog porekla, sa zaključkom da su plavooki i crnooti istog naroda različitog etničkog porekla i kad se to genealoški, rodoslovljem, usled nedostatka dokumenata ne može više dokazati.

Isključivo etničkim poreklom uslovljena verifikacija nacionalnosti morala bi da kle i prema ovom rasuđivanju biti odbačena, ali to i u slučaju Vukašina Petrovića nije u potpunosti učinjeno. Korišćena je, iako u mnogo manjoj meri nego što je uobičajeno u takvim ili sličnim slučajevima, ali manje jedino iz obzira prema njegovim visokim državnim funkcijama, visokom društvu u kojem se kretao, a naročito što se znalo da je jedan od vladarevih *miljenika* i da kao ugledan vernik koji svetkuje pravoslavne praznike, porodičnu slavu Sv. Jovana, ide na crkvena bogosluženja, uživa blagodeti podrške crkvenih velikodostojnika Srba.

Apsurdi ljudskog roda u Vukašinovom slučaju na poprištima stranačkih sučeljavanja u Srbiji došli su do izraza u karakterističnim razmerama. *Rubikon* pri odlučivanju da se napusti mojsijevska jevrejska zajednica prelaskom u pravoslavnu srpsku zajednicu *prešli* su Vukašinovi roditelji onda kad Vukašin nije napunio ni petu godinu života. Odrastao je, školovao se, završio obrazovanje po obrascima srpskog društva kao svako drugo srpsko dete i srpski mladić njegovog uzrasta, njegovih ambicija i njegovih mogućnosti. Pošto su mu roditelji prekršili zakone Jevreja i jevrejstva prešavši iz jevrejske zajednice u srpsku pravoslavnu zajednicu dok je on bio isuviše mali da bi u tom činu mogao aktivno imati i najmanjeg udela, on sa jevrejstvom nije imao nikakve duhovne veze, a sa Jevrejima, kao svi drugi Srbi, samo komunikativne: u društvu, na poslu, u razgovoru sa njima i o njima. U Skupštini, videćemo, nijednom nije ni dotakao pitanja koja su se ticala Jevreja. Nije reagovao ni na najnepovoljnija mišljenja o njima. Iz njegovih sačuvanih opširnih memoara, u kojima doduše nedostaje desetak strana, ne daje se ni naslutiti da je imao genetske veze sa Jevrejima. Svim tim činjenicama uprkos, njegovi politički protivnici u svojstvu protivnika stranke kojoj je on pripadao, kad su u napadima na njega iscrpili razložne i nerazložne argumente, kao poslednji, najjači argument protiv njegovih istupanja, njegovih opredeljenja,

»malverzacija« i svih drugih istinitih i izmišljenih promašaja i prestupa, upotrebili su njegovu jevrejsku pripadnost, utvrđenu jevrejskim poreklom.

Zarad utvrđivanja ništavnih dometa ovakve argumentacije u ondašnjoj Srbiji mora se znati da je taj argument i bez reagovanja Vukašina Petrovića ostao bez odjeka u javnosti, nije prihvaćen u narodu s razumevanjem i nije predstavljao nikakvu prepreku u njegovom daljem napredovanju na poprištima politike. Kako je već pomenuto, karakteristično je da su se tim argumentom javno služili samo protivnici iz opozicionih stranaka, i to oni isti koji su mu, kad su bili na vlasti ili kad će biti na vlasti, omogućili da postane poslanik, a posle u nekoliko navrata i ministar, pa i kandidat za predsednika vlade.

Ristić i Ristićevi liberali, pretežno na položajima vlasti, sedamdesetih godina su promovisali njegov uspon do zvanja načelnika u Ministarstvu finansija i ulazak u Narodnu skupštinu izborom za kneževog i vladinog poslanika. U osamdesetim godinama XIX veka, za vreme vlade naprednjaka bio je u Skupštini vladarev poslanik, pa čak i ministar finansija. Sledećih decenija je njegova poslanička karijera zavisila od nestabilnijih faktora s obzirom na to da je njegov najveći zaštitnik kralj Milan napustio presto i da su nailazila vremena drukčijih stranačkih odnosa. Zlonamerna podsećanja na jevrejsko poreklo biće povremeno obnavljana, ali kao i ranje, ili čak izrazitije nego ranije, bez dejstva u narodu i bez učinka u forumima odlučujućih političkih faktora. Razumljivo, jer su u Srbiji do stvaranja Jugoslavije sve više preovladavali pobornici demokratskih shvatanja i odnosa na uštrb regresivnih, a ne obratno, kao u prvoj i zatim u drugoj Jugoslaviji.

Od ulaska u Skupštinu, Vukašin J. Petrović se posebno isticao među poslanicima kao stručnjak za finansijska i trgovinska pitanja, zapravo kao nenadmašiv stručnjak u svim pitanjima koja su se ticala ekonomskog razvoja zemlje. Što je u tom svojstvu, započevši svoju poslaničku političku karijeru na sednicama Skupštine ovog drugog saziva u Nišu, sve relevantne predloge i zaključke razmatrao sa gledišta vlade liberala bilo je za svakoga razumljivo i razumno. Svi poslanici, mada sa formalnog stanovišta i dalje stranački neorganizovani, delovali su prema smernicama rukovodstva stranački opredeljene poslaničke formacije oličene u ličnostima predvodnika. Kao većina »vladarevih« narodnih poslanika, i Vukašin je pripadao većinskom delu *skupština* koje je predvodio Jovan Ristić kao lider liberala i predsednik liberalne vlade. Samo za razliku od ostalih *glasnogovornika*, kako *vladajućih* liberala tako i opozicionarskih radikala i konzervativnih naprednjaka koji su sa skupštinske govornice aktivno učestvovali u svim skupštinskim raspravama kao *nezaobilazni stručnjaci* za sva pitanja o kojima je vođena rasprava, Vukašin Petrović je govorio samo onda kad su na dnevnom redu bila pitanja iz njegove *struke*. U toku političkih rasprava nije nikad tražio reč. Njegov udeo saglasnosti sa zastupnicima politike vladajućih liberala ispoljavao se jedino glasanjem, može se reći obaveznim, za sve vladine predloge i rezolucije.

Kao član finansijskog odbora Skupštine, u kojoj je izabran na skupštinskoj sednici 16. decembra 1879. godine,⁶⁸ on je bio sastavljač i izvestilac gotovo svih

⁶⁸ Isto, I, 898.

predloga iz oblasti finansija. Na njegov predlog je suspendovan *omrznuti* zakon o oporezivanju trgovačkih radnji, tzv. zakon o »patentarini« koji je prouzrokovao pad dotad najcenjenijeg ministra u vladi liberala, čuvenog Vladimira Jovanovića.⁶⁹ U predlogu novog zakona koji se pravdao naslovno zakonom »o oduživanju državnog duga«, njegova umešnost se ispoljila u *rasterećivanju* najuticajnijih bogatih trgovačkih slojeva na račun najbrojnijih srednjih društvenih klasa. Dokazivao je poslanicima kako su pripadnici bogataške trgovačke klase malobrojni u Srbiji. Po njemu, u Beogradu ih tada nije bilo »više od 44«, a u celoj zemlji ukupno oko 600; prema njegovim navodima, Srbi su u proseku mogli biti grupisani u »srednju klasu« jer »niti ima u nas engleskih lordova, niti pariskih ritera«.⁷⁰ To je zapravo bila teza liberala koju je on cifarski znalački branio statističkim podacima za koje neupućeni nisu znali, i u naše vreme još uvek ne znaju, da se mogu koristiti na razne načine u zavisnosti od čega se polazi i čemu se teži u dokazivanju prevage siromašnih, srednjih ili bogatih društvenih slojeva naroda.

U raspravi o novoj poštanskoj tarifi za listove bio je među najborbenijim zagovornicima predloga da se štampa oslobodi plaćanja ove *takse*. Argumente za to koristio je »sa gledišta finansijskog, opšte kulturnog i specifično srpskog«.⁷¹

Kao izvestilac skupštinskog odbora o predlogu za dodelu pomoći »u hrani« za doseljenike u toplički okrug imao je nezahvalnu ulogu zastupnika vladajuće većine koja se zamerila doseljeničkoj sirotinji zbog odlaganja rasprave u vezi sa tim predlogom. Predlog su inicirali poslanici populističkih manira, a vlada preokupirana nagomilanim nereševim problemima sve nezadovoljnijeg siromašnog dela naroda smatrala je kako je najprobitačnije da se prelaskom na dnevni red odloži rasprava o ovom predlogu. Iz razumljivih razloga za odgovorne iz resora vlasti, iz neprihvatljivih motiva *nenarodnih* vlastodržaca po rezonovanju protestujućih politista.⁷²

Od neostavljivih predloga koje je Vukašin Petrović sa najviše argumenata podržavao, po značaju intelektualnih potencijala razvoja države i društva izdvaja se predlog »da se Velika škola što pre podigne na stupanj univerziteta«.⁷³ Taj predlog su već i ranije, a potom sve češće, kasnije aktualizovali mnogi predlagači, ali do njegovog prihvatanja u sklopu odluke da se realizuje moralo se pričekati dok se ne dostigne društveni razvojni stupanj u državi na početku sledećeg istorijskog razdoblja u sledećem, XX veku.

Veći značaj za našu temu ima informacija o jevrejskom pitanju, pretežno sa antisemitskog ali i neantisemitskog gledišta, koje su postavili neki poslanici u Skupštini ovog saziva, bez reagovanja Vukašina Petrovića. Pasivno Vukašinovo držanje u tim prilikama je istovetno s njegovim doslednim neučestvovanjem u raspravama

⁶⁹ Isto, 709.

⁷⁰ Isto, II, 1284.

⁷¹ Isto, I, 839—840.

⁷² Isto, II, 953—956.

⁷³ Isto, II, 1977.

političke prirode. A tema o Jevrejima bila je i ostala politička, iako je zadirala u životna pitanja, uglavnom politički neangažovanih Jevreja, sa sudbinskim posledicama u svim sferama života jevrejskih žitelja. Bez prigovora i pogovora, ćutke saslušana razglabanja o Jevrejima, uopšteno kao narodu okrivljenom, a samim tim i krivom za sve nedaće sveta, pa u tom kontekstu sa izvesnim distanciranjem, ili čak i bez ikakvog distanciranja, i u vezi sa nedaćama Srbije i srpskog naroda morala su biti neprijatna za Vukašina Petrovića, iako on to nije pokazivao ni trzajem uslovnog refleksnog odraza neugodnosti, a kamoli gestom nekog suzdržanog protesta.

Vukašin je životnim nitima bio vezan isključivo za Srbiju i srpstvo poput svih ostalih poslanika srpske nacionalnosti. Ali za one koji su ga sa klupa opozicije posmatrali neprijateljski, uz zloban smešak, njegova krvna veza sa jevrejskim precima i rođacima ostala je »primetno« neuništivo delotvorna bez obzira na svedočanstva njegovog višestruko osvedočenog srpstva. Do njih nisu dopirali argumenti pravih naučnika-istraživača o nepostojećoj delotvornosti krvi, po krvnom nasleđu u smislu zlotvornih zaključaka nadrinaučnika rasističkih učenja. Njima je stalo do *istine* jedino u meri do koje su je oni mogli i hteli dokučiti.

Za Vukašina Petrovića moglo je biti nerazumljivo, a možda i razumljivo, što je u tim antisemitskim poslaničkim razglabanjima — mora se ipak znati, prilično retkim, ne više od dva-tri puta tokom jedne skupštinske sesije — uglavnom kao *usamljeni jahač* prednjačio njegov stranački saborac Miloš Milojević, po istovetnom statusu vladarevog narodnog poslanika i po istovetnoj pripadnosti vladajućoj poslaničkoj grupaciji liberala, po profesiji srednjoškolski profesor istorije, a po političkoj vokaciji ideolog ekskluzivnog velikosrpstva. Prema iskazima njegovih poslaničkih oponentata, poput velikohrvatstva Ante Starčevića i Mihovila Pavlinovića kod Hrvata,⁷⁴ samo sa mnogo manjim, zapravo ništavnim uticajem na javno mnjenje i na stranačke odnose u Srbiji, pod izrazitom prevagom neistomišljenika čak i u stranci kojoj je pripadao u Skupštini ovog trogodišnjeg skupštinskog razdoblja kao *liberal*.

U Skupštini ovog saziva, Milojević je koristio rasprave o nekoliko, po njegovom shvatanju, pogodnih zakonskih predloga za upozorenje na jevrejsku opasnost i u Srbiji. Povodom »Zakona o čuvanju zdravlja u narodu« i »Zakona o ustanovljenju sanitetskog fonda«, on je insistirao na školovanju što većeg broja srpskih studenata na medicinskim fakultetima u inostranstvu da bi se zaustavila *najezda* lekara Jevreja. Prema njegovim izvitoperenim navodima, jevrejski lekari su pod pokroviteljstvom načelnika saniteta dra Vladana Đorđevića varali narod skupo naplaćenim diletantskim pregledima, neodgovarajućim lekovima, površnim znanjem, čak opskrbljeni lažnim svedočanstvima o završenim medicinskim studijama na evropskim fakultetima. Obećavali su izlečenje od svakojakih bolesti, samo im je trebalo za to dati »dosta para, para i para, pa kad se ovih nakupe onda zbogom Šumadijo«. Uzgred je ponovio, kako je to uvek činilo u takvim prilikama, da Srbi »kao

⁷⁴ T. Batistić, »Tako su govorili radikali«, *Odjek*, Beograd.

najstariji narod« u Evropi nisu zaslužili takav tretman, da su bolesti prenosili posredstvom drugih, iz drugih zemalja, primera radi »šugu iz Đermanije, itd«.75

Vukašin Petrović nije reagovao ni ovog puta. A u pitanju je bilo časno zanimanje, pa etičko ponašanje i njegovog 1871. godine umrlog oca, za koga se znalo da je bio jedan od prvih jevrejskih lekara u Srbiji. Razlog za tu uzdržanost, koja nije za pohvalu, ne mora se tražiti u prepoznatljivom pretvorstvu konvertita jer se može naći i u činjenici da je Vukašin od najranijeg detinjstva, dokle pamćenje doseže, znao samo za oca Srbina po imenu, prezimenu, veri, društvu i društvenoj predodžbi. Zato je na ove Milojevićeve antisemitske poruge kompetentno reagovao dr Vladan Đorđević u svojstvu vladinog poverenika za sanitetsku službu. On je dokumentovano opovrgao sve Milojevićeve naknadne navode o lekarima Jevrejima. A na Milojevićeva razglabanja o Srbima kao pripadnicima »najstarijeg evropskog naroda«, zaraženog »šugom iz Đermanije« odvratio je da ne zaslužuju odgovor. Čak se u takvim prilikama suzdržani poslanik radikalne opozicije, sveštenik Milan Đurić, našao pobuđen da osudi ova Milojevićeva naklapanja. Ali to ne znači da su svi prisutni poslanici, a posle i svi čitaoci novinarskih izveštaja iz Skupštine odbacili ove Milojevićeve poruke sa indignacijom ili podsmehom.

Tvrđnje koje se ponavljaju na javnim tribinama, ozvaničenim govornicama, stranicama pročitanih novina i knjiga nalaze manje ili više odjeka u javnosti, a samim tim i manji ili veći broj lakovernika koji ne sumnjaju u istinitost štamptom i štampanjem razglašenih navoda, pa ih onda kao dokazane istine u razgovoru preko sabesednika ili dalja predanja rasprostiru u narodnim masama. Tako su stvarane zlobne predodžbe i o lekarima Jevrejima, iako su oni zahvaljujući svojim očiglednim pionirskim doprinosima u razvoju medicinske službe kod Srba, izuzetno naspram ostalih Jevreja dobijali odgovarajuća zaslužena priznanja i od merodavnih zvaničnika Srbije.

Milojevićev antisemitizam zasnovan na poznatim *postavkama* antisemita u svetu dosegao je stupanj neophodne *sugestibilnosti*, prema pojmanjima sredine koja je prijemčiva za ksenofopske populističke dedukcije, u skupštinskoj raspravi o predlogu da se ustanički grb Srbije zameni nemanjićkim grbom. Polazeći sa stanovišta da svaku važnu raspravu o bilo čemu treba iskoristiti za razjašnjavanje mogućih suvislih i nesuvislih pitanja u vezi sa inkriminiranim jevrejstvom *destruktivnih* Jevreja u odnosu na narode koji se moraju osloboditi njihovog pogubnog delovanja, Milojević se ovog puta zadržao na »psihološkoj i psihopatološkoj motivisanosti« njihovih »razarajućih težnji« u državama u kojima su nastanjeni.

Za Jevreje to nije bila novost. Znali su da on to čini po dobro poznatoj zlokobnoj antisemitskoj shemi. Ali za izvestan broj Srba koji tu shemu nisu poznavali, ili su njome već bili antisemitski indoktrinirani, ovo Milojevićevo shematsko razglabanje bilo je, ili je moglo biti, značajno po *doprinosu* kojim je produbio saznanja, lažna saznanja o Jevrejima. Da su to zločinački iskonstruisana saznanja znale su

⁷⁵ *Stenografske beleške*, I, 593, 631.

iz iskustva njihove jevrejske žrtve, ali i antisemitizmom nezaraženi pripadnici drugih naroda, iz ljudskih pobuda zdravorazumskog rasuđivanja o delima lažno okrivljenih i razlozima lažnog okrivljavanja nedužnih.

Na sreću malobrojnih jevrejskih žitelja Srbije, u srpskom narodu toga doba su malobrojni pobornici antisemitizma delovali pojedinačno, bez većeg uticaja na javno mnjenje, a bez ikakvog uticaja na programske i pragmatične, principijelne i ne principijelne smernice političkih stranaka. To se moglo i može se dokazati naj primerenije usamljениčkim delovanjem samog Miloša Milojevića. Nije bio u mogućnosti ni grupno, a kamoli stranački da deluje u javnosti. I drugi koji su povremeno u Skupštini i van Skupštine prednjačili u antisemitskim ispađima delovali su pojedinačno, u svoje ime, ponekad su ih javno čak dezauvisali njihovi stranački drugovi, a po pravilu ignorisala rukovodstva stranke kojoj su pripadali.

Na neupućene moglo se, a na žalost i posle više od sto godina može se, u zainteresovanim društvenim sredinama delovati na izgled logičnim, u potaji iskonstruisanim *obrazloženjem* razornog delovanja Jevreja u dijaspori, u zemljama lišenim prava gospodara, prava kojim su se *razmetali* pre mnogo vekova u svojoj izraelskoj domovini do njenog pada i propasti. Ostavši bez domovine, oni su se razmyleli po svetu, pa svuda gde su nalazili i dalje nalaze utočišta deluju razornom mržnjom nezadovoljnika. To čine i u Srbiji, te srpskom narodu ne ostaje drugo nego da svim raspoloživim sredstvima osujeti njihovo rušilačko delovanje. Tako je Milojević objašnjavao razloge Jevreja da sve nipodaštavaju u rušilačkoj nameri i razloge Srba da ih onemoguću u tome.

Moglo bi se utvrditi kako je za Milojevića bilo važno da sa skupštinske govornice, kao poslanik sa velikoškolskom diplomom istoričara, deluje efektno na mnoštvo polupismenih i nepismenih skupštinarara. Koristio se činjenicama o tragičnim zbivanjima iz prošlosti jevrejskog naroda da bi ih zatim monstruoznim izmišljotinama povezao sa iskonstruisanim zbivanjima koja treba da izazovu i opravdaju suvisla i nesuvisla antijevrejska raspoloženja, praćena surovim antijevrejskim merama. Predočio je istinito kako su Jevreji posle propasti jevrejske države bili vekovima »robovi«, gonjeni »od svih i svakoga« i kako im je napokon »počev od francuske revolucije« omogućeno da izdejtstvuju ljudska prava za sebe u sklopu proklamovanih ravnopravnosti svih ljudi »bez prizrenja vere i narodnosti«. A potom je nastavio neistinito: »ostavši« dalje »bez zemlje i otadžbine« ozlojedeni, Jevreji od tada počeuše umesto zahvale »da se svete za sve vekovima im učinjene nepravde«. Stvaraju udruženja koja imaju za cilj »da zavađaju narod sa sveštenstvom, da seju razdor između pojedinih redova ljudi, da šire nepoverenje prema vlastima«. Propovedaju ideje kojima se »ismejava i uništava vera, narodnost, država«. Deluju »protiv svega postojećeg«. Hoće da preokrenu »svet tumba« da bi ga onda oni »po svome preuredili« ustrojstvom u kome bi ljudi »jedan drugog živa« proždžirali! »Otuda su onolike paljevine, ubojstva u Rusiji... Zbog toga Prusija hoće i svoje 4000 Jevreja da utamani«. ⁷⁶

⁷⁶ Isto, 787—794.

Ove reči kojima su ideolozi i predvodnici antisemitskih pokreta u bezbroj zemalja uspevali da zavode i zarose mase, u nekima još i u naše vreme, na kraju XX veka, u Narodnoj skupštini Srbije toga doba ostale su na sreću bez efekta. Mogli bismo dodati, na sreću ne samo Jevreja nego i Srba. Jer istorija mnogih država i naroda potvrđuje da posle progona jevrejskih žitelja slede neminovno progoni drugih »neprijateljskih« naroda, sve do neminovnog preokreta na ratnom poprištu. A tada posledice odgovornosti za sve učinjeno snosi narod koji je tako lakoverno i lakoumno pustio da bude zaveden. Srpskom narodu koji se nije dao varati antisemitskim propovedima jednog Miloša Milojevića, a kasnije ni drugih sličnih propovednika, politička zrelost omogućila je da dosegne najveće domete u tom kao i svakom drugom pogledu tada. Možda se u toj činjenici nalazi srž objašnjenja za razvoj srpske države do 1918. godine u usponu bez traumatičnih padova; po najpouzdanijem, komparativnom merilu, u usponu koji okolni narodi u istom razdoblju nisu dosegli.

Razboritost velike većine poslanika, koja je sa nevernicom pratila ova monstruoza izlaganja o Jevrejima, čija je malobrojnost i čemerna svakodnevica odudarala od predstave kojom je učeni Milojević nastojao da pridobije predstavnike neukog srpskog naroda, a posredstvom njih i sam srpski narod za osavremenjene ideje antisemitizma i masovne akcije antisemita, očitavala se u neodobravanju takvih nastojanja, uz podsmešljive komentare na račun naučnika Milojevićevog tipa. Ta razboritost je konkretnije potvrđena odbacivanjem Milojevićevog predloga da se, kako je već pomenuto, ustanički grb tadašnje Srbije zameni nemanjićkim grbom pretkosovske srpske države. Taj predlog je iz samo njemu poznatih razloga tada iskoristio i za navedeno antisemitsko izlaganje. Milojeviću je u vezi s predlogom o promeni grba odbrušeno: »Manimo se tih grbova i tih orlova na njima«, obavimo »poslove koji su nam važniji i preči«, učinimo sve moguće »da se odužimo od dugova što država duguje«. Uostalom: »Mi smo pod ovim grbom izvojevali slobodu, nezavisnost, proširili zemlju, dok pod onim koji on predlaže mi smo izgubili sve, uključujući samu državu.«⁷⁷

S obzirom na to da je Milojevićev predlog za novi grb izložen i odbačen u sklopu njegovog antisemitskog izlaganja o Jevrejima, mi smo ga notirali iako nema veze s temom ovog članka. Zajedno izloženi anovremeno sa istovetnom namerom da se za njih pridobiju predstavnici srpskog naroda, indikativni su po nekim znacima i za naše vreme, pa i za neka buduća vremena, kad retrogradni zastupnici nacionalne inteligencije obnavljaju nastojanja da privole naciju na višeznačne nacionalistički projektovane poduhvate, koji onda u politici spektakularno bivaju iskorišćeni da se odvrti pažnja masa od nerešivih socijalnih, ekonomskih i drugih svakodnevnih životnih problema. Ukoliko oni pri tom uspeju u svojim ksenofopskim nastojanjima, onda ponajpre ceh, u životima i ruševinama, plaćaju žrtve obmanutih, a potom u manjoj ili čak većoj meri sami obmanuti. Neuspela nastojanja Miloša Milojevića i njemu sličnih dokazuju da ako narod ima za predstavnike razborite političke pregaoce, koji umeju da se odupru primamljivim ali neostvarljivi-

⁷⁷ Isto, 787.

vim ili ostvarljivim predlozima, obećanjima, vizijama ekstremnih nacionalista — bezbednost građana, bez obzira na neizmenjene i neizmenljive razlike među njima, sve više se zasniva na zakonima ravnopravnosti, kao i razvoj države na principima progressa.

Da su dimenzije antijevrejskog antisemitizma suštinski uslovljene politikom, političkim potrebama borbe stranaka, stranačkih ličnosti oko vlasti i za vlast, a ne principima koji su u politici uvek fluidni, očituje se ponekad i u iznenadnim, — prema procenama neupućenih, — neočekivanim obrtima i Miloša Milojevića u vezi s jevrejskim pitanjem. Kad su se u Skupštini povodom osporavanja pravovaljanosti izbora šabačkog opozicionog poslanika Đorđa Topuzovića, na osnovu žalbe dvojice šabačkih građana sa biračkim pravom, poslanici udružene naprednjačko-radikalske opozicije posebno okomili na potpisnika žalbene predstavlke sa *jevrejskim* imenom i prezimenom, Binje Mine Mandila, tada je Milojević sa žestinom ogorčenog protesta osudio argumentaciju kojom se dovodi u pitanje pravo jednog građanina zato što je Jevrej, a u tom kontekstu čini nepravda prema svim srpskim Jevrejima kao ravnopravnim žiteljima Srbije, sumnja se u njihovu ispravnost, nanosi im se uvreda, nipodaštavaju se i sl. Pošto je potpisnik druge žalbe identifikovan kao Ciganin muslimanske vere, i nju su omalovažavali opozicioni poslanici sa istih ksenofopskih pozicija, tako da je i tu Milojevićevo reagovanje usledilo u duhu odbrane prava ravnopravnog građanina Srbije koji ne sme biti omalovažavan zbog svog ciganskog porekla.

Za Milojevića su u ovoj situaciji građani jevrejskog i ciganskog porekla bili Srbi Mojsijeve i Muhamedove vere. Obraćajući se zanemelim poslanicima, zanemelim od njegovog iznenadnog preobraćaja u filosemitu i kosmopolitu, on je tu čak rekao: »Molim vas šta bi bilo da mi i ovakvih naših građana imamo u ovim našim klupama, i Mojsijeve i Muhamedove vere? Da li time ne bi bili jači i napredniji, da li se time ne bi tim većma približili pravdi i pravici čovečnosti i našem pozivu, li ćemo biti napredniji kad ovako s njima s prezrenjem i podsmehom govorimo«. Otkrio je i motive različitih aršina u odnosima prema tim Jevrejima i Ciganima. Jer »kad oni daju glas za one koje mi volimo, mi se onda njima odzivamo kao našim sugrađanima, a kad se žale protivu izbora nama milih ... mi ih onda gotovo hoćemo i da anatemišemo«. ⁷⁸

Da li je ubrojio i sebe u ovo »mi« — ne zna se! Verovatno nije. Ljudsko slepilo i ljudska vidovitost su u tom pogledu nedokučivi, iako su očigledni. Svakako ne treba smetnuti s uma da u ovom skupštinskom razdoblju još nema poslanika Mojsijeve i Muhamedove veroispovesti, ali će ih već biti u sledećem. Za Milojevića, bez obzira na njegove načelne i nenačelne stavove i govore u vezi sa Jevrejima, prisutni poslanik jevrejskog porekla Vukašin Petrović, s obzirom na Petrovićev lični, društveni i istovetni stranački status, bio je samo Srbin poput svih drugih srpskih poslanika u Skupštini. Što se ovde Vukašin uzdržao i od osude antijevrejskih ispada opozicionih poslanika moglo se očekivati. Rekli smo već

⁷⁸ U istom smislu je Milojević reagovao na primedbu jednog opozicionog radikalskog poslanika o vlasniku pivare Đorđu Vajfertu kao Nemcu kad je rekao: »Ja mislim da je on Srbin, srpski podanik i da ne bi trebalo o tome mi ovde ni na drugom mestu govoriti« (*Stenografske beleške*, II, 1614, 1804—1805).

da je u političkim raspravama ove vrste, kao i svih drugih vrsta, učestvovao samo glasanjem za stavove liberalne većine u Skupštini ovog saziva. Što znači, ovog puta glasanjem za uvažavanje žalbe jevrejskog i ciganskog potpisnika na izbor opozicionog šabačkog poslanika Đorđa Topuzovića.

Zanimljivo je i kako su među opozicionim poslanicima koji su osporavali pravo liberalne većine da na osnovu žalbe *jednog Jevrejina i jednog Ciganina* ponište izbor poslanika za koga je glasala velika većina birača, najrečitiji bili po slobodarskoj rečitosti čuveni poslanici radikalske levice Ranko Tajsic, Marko Petrović i još neki. Po Ranku Tajsicu: što se »neki Ciganin i jedan peštanski Jevrejina« žale, to ne može biti presudno. Iako po njegovim rečima treba zaključiti da nije najvažnije u tom sporu »što je jedan Ciganin, a drugi Jevrejina« na suprotnoj strani, jer im on »priznaje građanska prava«, ipak pre naglašavanje ciganske i jevrejske pripadnosti krunskih svedoka optužnice vladajućih liberala odaje dejstvo ksenofopske antisemitske svesti ili podsvesti i kod ovog najglasovitijeg radikalskog tribuna. Ništa manje nisu karakteristične reči radikalskog *glasnogovornika* Marka Petrovića dok predočava poslanicima kako su radikali »navikli da mnogo što šta« podnose, ali »šta će reći potomstvo naše, a šta li će reći istorija, kad jedan Ciganin i jedan Jevrejina poništavaju pravo 400 građana srpskih« da biraju svog poslanika.⁷⁹ U ovom slučaju, istorija nije ništa rekla, barem dosad, u proteklih sto i više godina, jer ovo razdoblje srpske istorije još nije mitološki promišljeno i profilisano, a istoričari koji manipulišu istorijom poput političara nisu ovaj slučaj posebno razmatrali. Pažnja historiografije na konflikte iz ovog razdoblja skoncentrisala se i dalje se koncentriše kad su u pitanju zbivanja iz unutrašnje politike Srbije na pojedinosti u sklopu međustranačkih, a ne međunacionalnih odnosa.

Pošto se u ovom historiografskom članku prvi put notira ova pojedinost u sukobu između liberala na vlasti i radikala u opoziciji, mi je možemo objasniti uobičajenom metodologijom u politici kojom se već u ono vreme koristila svaka opoziciona politička stranka. Sledećih godina su svaku slučajnu, pa čak i izmišljenu umešanost nekog Jevrejina, najčešće Jevreja uopšte, i razvlašćeni liberali iskorišćavali za »razotkrivanje« krivice pripadnika *proklete jevrejske rase* u sukobu *narodnih* stranaka i naroda sa diskreditovanim vlastodršcima. Ipak treba znati da su u Srbiji, u poređenju sa drugim zemljama, i populističke opozicione stranke upražnjavale tu praksu u proseku samo dva-tri puta godišnje, kada je konfliktna situacija *iziskivala* kompromitovanje protivnika u savezu sa uvek krivim Jevrejima.

Ova retka povremenost je i u ovom kontekstu lako objašnjiva malobrojnošću Jevreja, njihovom malom ulogom u razvoju kapitalističkih odnosa, kao i nepostojanjem antisemitski programiranih stranaka, antisemitskih ideologa s političkim renomeom, pa ni antisemitizma masovnih razmera u narodu. Pri tom je veliki značaj imala već više puta pomenuta činjenica da tadašnji vladar Milan Obrenović ne samo da nije bio opterećen naslagama antisemitskih prednagrada nego je *favorizovao* pojedine ličnosti jevrejskog porekla i jevrejske pripadnosti, ističući njihove sposobnosti i doprinose razvoju Srbije.

⁷⁹ Stenografske beleške, II, 1817—1820.

Za takav odnos prema Jevrejima su izuzetno mnogo doprinele zakonske odredbe koje su i dalje nalagale da se svi državljani Srbije kao srpski građani smatraju Srbima, urođenim ili prirođenim, ali Srbima. Prema Zakonu o državnim službenicima koji je izglasan u Skupštini ovog saziva: »Svaki urođeni ili prirođeni srpski građanin« sa određenom školskom spremom mogao je biti postavljen za državnog službenika, odnosno činovnika. Na primedbu jednog opozicionog poslanika da se na taj način ignorišu razlike između Srba i onih koji nisu Srbi, tadašnji ministar pravde je odgovorio: »Toga po sreći kod nas nema«, jer to bi »značilo kao da kod nas ima više narodnosti«, što bi moglo da znači da u Srbiji »ima država u državi«. ⁸⁰ Ma kako zvučalo čudnovato, pa i neprihvatljivo, to rezonovanje je bilo logično u korelaciji sa jednoznačnom odrednicom građanina prema državljanstvu; srpski državljani — srpski građanin — Srbin; svi sa podjednakim građanskim pravima, bar prema paragrafima zakona. ⁸¹

U svakom slučaju, Vukašin J. Petrović kao Srbin pravoslavne vere je bez zastoja spektakularno napredovao u političkom pregalaštvu, i to parlamentarno, na poprištima višestranačke Narodne skupštine, gde je udružena radikalna naprednjačka opozicija, ojačala na izborima 1878. sa znatno povećanim brojem poslanika, ofanzivno nastupala ne birajući sredstva. Bio je izvestilac zakonskih predloga za koje se znalo da ih je on u ime Finansijskog skupštinskog odbora formulisao i napisao, pa su ti predlozi po pravilima ponašanja svake populističke opozicije beskrupulozno kritikovani žestinom tribunskih opozicionara i napadima na njega lično, ali sa skupštinske govornice i skupštinskih klupa *bez oštrije uvrede njegove ličnosti* aluzijom na njegovo jevrejsko poreklo.

Neuobičajeni for odnos u tom pogledu prema Vukašinu Petroviću lično na sednicama Skupštine mogao se objasniti funkcijom zvaničnog izvestioca, autoritetom nenadmašnog stručnjaka, a s tim u vezi i izbegavanjem nepoželjnog konflikta u skupštinskoj areni s obzirom na revolt koji bi u ovom slučaju sigurno usledio od skupštinske većine, a potom i samog vladara. U štampi, na stranicama lista opozicije, u *Videlu*, ti obziri su manje uvažavani. Usled povećane slobode štampe, koju je omogućila sama napadana liberalna vlada, da bi posle ratom opravdanih restrikcija potvrdila svoju privrženost idejama liberalizma, tu se svaka mogućnost za efektnu kritiku, za uspeo napad i podrugivanje na račun vladinih zakona, usta-

⁸⁰ Isto, I, 321, 324, 341.

⁸¹ U sveukupnom životu bilo je na žalost neizmenljivo drukčije, što su Jevreji najviše osećali na svojoj koži. Međutim, svi koji nisu bili poreklom Srbi, uključujući i one koji su dosegli najviše položaje, povremeno su u konfliktnim situacijama morali otpeti sarkastične primedbe na svoje nesrpsko poreklo. Kad se jedan od najuglednijih poslanika po učenosti, stručnosti, radu i zalaganju dr Jovan Valenta, poreklom Čeh, zamerio opoziciji suviše revnosnim zalaganjem za osporenu železničku konvenciju sa Austro-Ugarskom, na sednicama vanredne Narodne skupštine u maju 1880, jedan od radikalnih opozicionara mu je prebacio kako je on »Čeh po narodnosti« i da bi bilo primerenije njegovom poreklu da se drži suzdržano »u srpskoj Skupštini«. Doveden gotovo do nervnog sloma, Valenta je odvratio tom *gospodinu* da je »došavši 1852. godine u Srbiju probavio blizu 30 godina u reznim zvaničnim položajima«, da je »u tečaju toga vremena i to odmah u prvim godinama ispunio sve zemaljskim zakonima propisane uslove« za »srpsko sažiteljstvo«, tj. za »pravo građana... dakle postao je građanin srpski« koji srpsku »zemlju ljubi kao i svoju rođenu«. Služi na čast ondašnjoj Skupštini, a takve su po većinskom sastavu bile sve srpske Skupštine do 1918, da su ove Valentine reči spontano praćene uzbuđjivim uzvicima gotovo svih poslanika: »Tako je vrlo dobro« (*Stenografske beleške o sednicama vanredne Narodne skupštine, koja se sastala u Kragujevcu na dan 11. maja 1880. godine*, Beograd 1880, 129—130).

nova, ličnosti, mogla i morala iskoristiti radi povećanog uticaja na javnost. Ona se i onda u priličnoj meri pridobijala poslasticama neočekivanih, tajnovitih, *no-vootkrivenih* pikantnih obaveštenja o kritikovanim javnim ličnostima.

Sledstveno toj mogućnosti i toj potrebi, *udarnim* uvodnim člankom organa naprednjaka-radikala *Videla* povodom ratifikacije kritikovane železničke konvencije sa Austro-Ugarskom u Narodnoj skupštini u junu 1880. potvrđeno je, a za većinu čitalaca koja to nije znala otkriveno da je najstručniji zagovornik štetnog ugovora sa Austro-Ugarskom, *najvećim neprijateljem* Srbije, bio Vukašin Petrović »po ocu Šauengel«.⁸² Da je po ocu dru Jovanu Petroviću dobio prezime kojim se pro-čuo u Srbiji i svetu, te ostao zabeležen u istoriji kao jedan od najistaknutijih srpskih političara onoga vremena — nije otkriveno. Razumljivo, i bez komentara. Tako se obračunavaju ljudi kad se osile na račun slabijeg svuda, a naročito na poprištima politike. Obziri kao rezultat višeg civilizacijskog i kulturnog stupnja sredine postoje jedino na papiru u apstraktnim traktatima *učenjaka*. To je u istoj Skupštini istim povodom, kako smo izložili u dopunskoj belešci, u surovijem vidu nego Vukašin Petrović iskusio češki Srbin dr Jovan Valenta kao vladarov poslanik. Njemu su bezobzirnije sa skupštinske govornice predočili kako bi bilo primerenije njegovom *nesrpskom poreklu* da u Skupštini Srbije istupa suzdržanije bar kad je reč o jednom nepovoljnom ugovoru za Srbiju sa državom koja je neprijateljska u odnosu na srpski narod.

Populističke stranke u opoziciji nastoje da svoju popularnost, po pravilu, a u manjoj ili znatnijoj meri, zavisno od opšte situacije, i uspevaju da u većem obimu izdejstvuju delovanjem na ksenofopske reflekse populusa, efektima ugroženosti od *stranaca*, ponajviše od Jevreja, pa onda u daljoj konzekvenciji neizbežno, kao što smo se uverili, i pripadnika drugih naroda i vera. Krajem 70-ih godina za vreme vladavine liberala prednjačili su u tome, s vremena na vreme, iz *potrebe* a ne iz principa, radikali, bivši socijalisti. U pomenutom radikalsko-naprednjačkom komentaru skupštinske rasprave o kritikovanoj železničkoj konvenciji Srbije sa Austro-Ugarskom, iz tih pobuda je naglašeno kako je indikativno da su najrečitiji zagovornici tog štetnog ugovora za Srbiju bili »F. Všeteci, dr J. Valenta i Vukašin J. Petrović (Šauengel)«.⁸³ Sva trojica stranog porekla. Što su oni podjednako, zakonski i civilizacijski, smatrani i smatrali se Srbima nije uvaženo. Iz istih mo-

⁸² *Videlo*, br. 68 od 4. VI 1880.

⁸³ Da narod nije znao za jevrejsko poreklo Vukašina J. Petrovića proizlazi i iz *fusnote* koja je neuobičajena u novinama, a kojom se ovde navodi knjiga i autor knjige iz koje potiče podatak o prvobitnom Vukašinovom prezimenu: »Vladan Đorđević, *Istorija srpskog vojnog saniteta*, Beograd 1879, registar pod Šauengel« (*Videlo*, br. 68 od 4. VI 1880). Značaj prezimena u identifikaciji ličnosti čija se karijera meri nacionalnom pripadnošću, indikativan je i ovde u odnosima koji su sudbonosni. Aleksandar Bellić, *dugovečni* predsednik Srpske akademije nauka pre i posle drugog svetskog rata, bio je više puta prisiljen pred srpskom i jugoslovenskom javnošću, zatim pred istražnim organima Gestapoa u logoru na Banjici, a sve do smrti i pred sagovornicima dobronamernih znatiželjnika da dokazuje izvesnim iskazima, svedočenjima i svedočenstvima, kako nema veze sa porodicom Bellić koja se pre nego što je prešla u pravoslavlje zvala Vajs. Nagadanja o poreklu srpskog naučnika najvišeg ranga u Srbiji još nisu prestala. Prednosti koje se stiču poreklom u nadmetanju za zvanja, titule, prestiž u društvu, od pamtliveka su toliko značajne da ne mogu biti obuzdane obzirima. To treba imati u vidu i pri razmatranju položaja Jevreja u Srbiji. Uostalom, traganje za poreklom kojim su posebno preokupirani istoričari etnogeneze pojedinih naroda, mahom naroda protiv kojeg se ratuje ili se priprema rat, podsticano je više porivima konjunktornog, političkim uslovima prožetog nadmetanja nego potrebama naučnoistraživačkog rada. To se u naše vreme u našoj zemlji očituje u *dostignućima* istrebljivačkog rata genetski izmešanih jugoslovenskih naroda u ime genetskog čistunstva *sui generis* svakoga od njih!

tiva, u poruci Nikole Pašića upućenoj javnosti posredstvom urednika opozicionog *Videla* o potrebi da se sazove Velika narodna skupština radi izdejstvovanja neopodnih reformi preko veće slobode štampe, većih sloboda u pravima udruženja i samouprave, većih ušteda u državnoj administraciji, ističe se i uvek aktuelan, u populusu najomiljeniji zahtev »da se oteža Jevrejima širenje po Srbiji«. ⁸⁴

Kad je iznenadnom ostavkom Ristićeve liberalne vlade izvršena smena stranačke vlasti prema scenariju kneza Milana, tako da je 19. oktobra 1880. usledila vladavina naprednjaka pod tadašnjim naprednjačkim liderom Milanom Piroćancem, neizbežno je novim izborom promenjen i sastav Narodne skupštine. U novoj Skupštini, rezultatom vanrednih izbora, pod novom naprednjačkom vladom, kao što se moglo i očekivati preovladala je naprednjačka poslanička većina. Tom prilikom su Jevreji na opšte iznenađenje mnogih dobili *in continuo* dva stalna poslanička mesta naimenovanjem dvojice uglednih jevrejskih trgovaca iz Beograda za vladareve poslanike. Za razliku od Vukašina J. Petrovića, oni su bili članovi jevrejske zajednice, ispovedali veru Mojsijevu i shodno zakonima zemlje smatrali se prirođenim Srbima mojsijevske veroispovesti. Avram Ozerović, prvi od ove dvojice, postavljen je za vladarevog poslanika zajedno sa ostalim vladarevim poslanicima posle vanrednih izbora narodnih poslanika za novu Skupštinu 30. novembra 1880, a uoči zasedanja nove Skupštine u prvom sazivu koja se sastala 30. decembra iste godine. Drugi vladarev poslanik iz redova jevrejskih žitelja u ovom novom skupštinskom razdoblju postao je Edija Buli, takođe ugledan trgovac i u jevrejskoj i u srpskoj sredini. Međutim, on je naimenovan za poslanika tek godinu dana kasnije, 15. decembra 1881, uoči zasedanja Skupštine u drugom sazivu, posle dopunskih izbora umesto poslanika koji su u međuvremenu dali ostavke. ⁸⁵

Vukašin J. Petrović se nije nalazio na spisku novih poslanika, pa je za izvesno, tada neizvesno vreme prestao da vrši poslaničku funkciju u Skupštini i narodu. U početku nove stranačke vlasti morao se zadovoljiti funkcijom načelnika u Državnom savetu, potom u Ministarstvu finansija. ⁸⁶ Novi naprednjački stranački moćnici

⁸⁴ *Videlo*, br. 54 od 2. V 1880.

⁸⁵ *Srpske novine*, br. 277 od 16. XII 1881. Zanimljivo je kako je znameniti srpski istoričar Zivan Zivanović u *Političkoj istoriji Srbije*, II, 263, osvrćući se kritički na izbore u 1884, netačno zabeležio, i to sa pežorativnim prizvukom, da su tada Turci i Jevreji »naimenovanjem [za vladareve i vladine poslanike] našli mesta prvi put« u srpskom »zakonodavnom telu«. Očigledno se Zivanović u jevrejskom pitanju *balkanski* razlikovao od cenjenijeg istoričara Slobodana Jovanovića koji u svojim knjigama iz političke istorije Srbije te epohe ne pominje posebno udeo Jevreja u pojedinim zbivanjima, pa ni institucijama, a svakako ne pežorativno. Ostajući dosledno pri gledištu progresivnijeg dela onovremenog evropskog građanskog liberalizma, Jovanović je smatrao da Jevreji kao srpski državljani jesu srpski građani, po svim pravima i pravilima izjednačeni sa Srbima, pa se ni po doprinosu razvoju srpske države i srpskog naroda ne razlikuju od rođenih Srba. Iz tih razloga ih ne identifikuje jevrejskim poreklom kad deluju kao srpski građani. U svakom slučaju, Jevreji Ozerović i Buli na koje je mislio Zivanović ne imenujući ih bili su već 1880, odnosno 1881, a ne tek 1884, godine poslanici u srpskoj Narodnoj skupštini. A pošto bi se iz Zivanovićevog pisanja moglo zaključiti da je bilo više od dvojice poslanika Jevreja u godinama na koje je mislio, verovatno je u jevrejske poslanike ubrojlo i Vukašina J. Petrovića, koji je kasnije ponovo bio u Skupštini kao vladarev poslanik. Međutim, koji deo srpskog naroda i srpskih narodnih poslanika je Ozerovića i Bulija smatrao za prirođene Srbe Mojsijeva vere, a koji deo ih je sa ironijom i nipodaštavanjem procenjivao samo kao Jevreje nije se moglo i neće moći da se utvrdi. Mase su bar u Srbiji tada bile preokupirane zdravorazumski sagledanim životnim problemima opstanka i napretka, tako da nisu mogle biti zavedene i izmanipulisane na antisemitski način.

⁸⁶ U Državnom savetu je bio na položaju drugog sekretara, a ukazom od 12. novembra 1881. postavljen je za načelnika III klase Administrativnog odeljenja Ministarstva finansija (*Srpske novine*, br. 254 od 18. XI 1881).

ocenili su ga kao suviše eksponiranog liberala, pa kao takav nije odlukom vlade naprednjaka mogao dalje biti vladarev poslanik, jer su vladarevi poslanici postavljani ukazom vladara u saglasnosti sa vladom, zvanično na predlog vlade.

Poslancima iz redova Jevreja koji su se ponovnim izborom tokom kasnije raspisanih redovnih, vanrednih i dopunskih skupštinskih izbora zadržali u Skupštini za vreme sedmogodišnjeg mandata naprednjaka, 80-ih godina XIX veka, od oktobra 1880. do juna 1887, potvrđuje se izuzetna progresivnost naprednjačkih vlada u međunacionalnim odnosima, posebno prema jevrejskim žiteljima Srbije. Time se opovrgavaju i suprotne tvrdnje koje se zasnivaju na tendencioznim informacijama o naprednjacima kao najglasovitijim pobornicima antisemitizma u Srbiji toga doba, a koje se još iskazuju u ponekim saopštenjima izvesnih publicista naučnika, s površnim poznavanjem relevantnih istorijskih zbivanja.⁸⁷

Istupanja pojedinih naprednjaka sa antisemitskih pozicija omogućena su nerigoroznim statutarnim odredbama Napredne stranke koje svakom članu, eminentnom ili običnom podjednako, dozvoljavaju da u svoje ime, na svoju odgovornost, propagandno razrađuje i obelodanjuje različita stanovišta o pojedinim pitanjima, tako da se zna kako ona ne mogu biti pripisana stranci kojoj dotični pripada. Ista pravila ponašanja su bila svojstvena i strankama liberala i radikala. Vladarev i vladin poslanik Miloš Milojević se za vreme vladavine liberala 70-ih godina smatrao liberalom i kao takav je obavezno u Skupštini glasao za sve predloge liberalske vlade, ali u svojstvu pobornika antisemitizma je na skupštinskim sednicama istupao kao *slobodni strelac*. Videli smo dok je Milojević sa skupštinske govornice *umovao* s antisemitskim tezama, a u sklopu najekstremnijih velikosrpskih izlaganja i na račun mnogih drugih nesrpskih naroda, vladajuća Liberalna stranka čiji je bio član isticala se prvim izborom Jevrejina, Avrama Ozerovića, za poslanika, kao i favorizovanjem prvog srpskog poslaničkog predstavnika vladara i vlade sa jevrejskim rodoslovom Vukašina J. Petrovića.

Za ilustraciju ličnih i populističkih motiva u politici može se koristiti i podatak koji otkriva kako se svojevremeno Vukašin Petrović kandidovao za nastavnika na Velikoj školi.⁸⁸ Nije bio izabran, pa je posle u Skupštini usamljen insistirao na predlogu da se reformom Velike škole omogući stroža selekcija profesora i omogući angažovanje vrhunskih stručnjaka ma gde oni trenutno bili zaposleni. Istovremeno je Miloš Milojević, nezadovoljan statusom srednjoškolskog profesora, podržao Vukašinove teze sa sebi svojstvenim argumentom. Tvrdio je da je na Velikoj školi preovladala politika »mesto nauke i znanja« i to »kosmopolitska« politika koja ugrožava »srpstvo i pravoslavlje«. Uz to je još dodao, kako se od njega moglo i očekivati: »Mi smo jedino postali neki kosmopoliti, a da smo barem kao Jevreji i da svuda možemo u džepovima našim novac i špekulaciju svetsku« razgranati.⁸⁹

Pod novom naprednjačkom vladom došli su do izražaja novi ljudi, a među njima prvi put u istoriji Srbije dva pomenuta poslanika iz redova jevrejskih žitelja, Oze-

⁸⁷ L. Sekelj, *nav. članak*.

⁸⁸ Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete — pf. IV, br. 59/1878.

⁸⁹ *Stenografske beleške*, II, 1880.

rović i Buli. Avram Ozerović, rođen u Beogradu 1848. godine,⁹⁰ svoju srpsku opredeljenost je već iskazao prezimenom na »ić« kojim je prvobitno prezime *Ozer*, nasledeno od predaka prognanih pre mnogo vekova iz Španije, ipak ostalo jevrejski prepoznatljivo. Na taj način se identifikovao, mogao identifikovati, i po prezimenu kao pripadnik jevrejske i srpske zajednice podjednako. Školskom kvalifikacijom, imovinom i zanimanjem, u trgovini, bankarstvu i industriji⁹¹ pripadao je sloju obrazovanih bogatih beogradskih građana. Po majci je bio unuk čuvenog jevrejskog bogataša Hajima Daviča koga su svi znali i pamtili po vezama sa Milošem Obrenovićem. Rodbinske veze imao je sa nekoliko bogatih jevrejskih porodica i izvan Srbije. Aktivan u jevrejskoj zajednici, kasnije⁹² u funkciji potpredsednika i predsednika Jevrejske beogradske opštine, a još aktivnije angažovan u poslovima javnog interesa za Srbiju, uživao je glas uvaženog građanina prestonice, sa ugledom kako u jevrejskoj sredini tako i u krugu srpske političke i društvene elite. To se videlo i po brojnim priznanjima, iskazanim plebiscitarno i institucionalno. Kad su, primera radi, 1877. birani porotnici Opštinskog suda u Beogradu po kriterijumu pravdoljubivosti, Avram Ozerović se prema opštoj proceni građana opravdano nalazio među 24 izabranih.⁹³ Kad je u institucijama države i društva u godinama oslobođilačkog rata Srbije protiv Turske 1876—1878. zaključeno da u tada sazvanoj Velikoj narodnoj skupštini treba da bude i jedan Jevrej, izbor je pao na njega i bio je izabran zajedno sa ostalim predloženim poslaničkim kandidatima iz redova beogradskih trgovaca i veletrgovaca. U godini zasedanja Skupštine novog saziva, ukazom od 19. juna 1881. bio je odlikovan visokim odlikovanjem Takovskog krsta IV stepena,⁹⁴ a kasnije ordenima Sv. Save IV i III reda, Medaljom Obnovljene kraljevine, Ratnom spomenicom i Spomenicom Crvenog krsta.⁹⁵

Ozerovićev društveni rang se očitovao i kroz učešće njegove žene u spektakularnim humanitarnim akcijama supruga poznatih ličnosti državne i društvene elite Beograda i Srbije. Tako je oglašeno u zvaničnim *Srpskim novinama* da će »stananjem« sedamnaest uglednih beogradskih »gospođa«, među njima i Ozerovičke, pod pokroviteljstvom *prestolonaslednika Aleksandra* biti navedenog dana u Narodnom pozorištu održana »Beseda, sa igrankom u korist siromašnih đaka beogradske gimnazije.«⁹⁶ Istovremeno se društvena aktivnost Ozerovića i njegove supruge očitovala u Jevrejskom pevačkom društvu, odnosno Srpsko-jevrejskom pevačkom društvu. Te 1881. godine su gotovo svi beogradski listovi notirali kako

⁹⁰ Umro je 1916. godine.

⁹¹ Trgovačku akademiju je završio u Beču; od stranih jezika govorio je nemački i francuski. Da bi se ilustrovao Ozerovićev udeo u ekonomskom razvoju Srbije navodimo kako su ukazom kralja Aleksandra Obrenovića od 3. avgusta 1895. na predlog Ministarstva pravde, Avramu Ozeroviću »industrijalcu iz Beograda... u cilju podizanja jedne moderne fabrike drvenarije za nameštaj, parketa i svakovrsne od drveta fabrikate« date taksativno navedene olakšice. Oslobođen je: 1. »plaćanja carine i uzgrednih taksa na uvoz mašinerija, delova od mašina, sprava, alata i drugih predmeta izrađenih u njoj«; 2. »plaćanja carine i uzgrednih taksa na izvoz predmeta izrađenih u njoj«; 3. »poreze na fabričku radnju«. Sve to uz uslov »da će u fabrici upotrebljavati najmanje 25 radnika, prvenstveno iz Srbije (Zbornik zakona i uredba, knj. 50, str. 454—456). Ozerović je učestvovao kapitalom i u razvoju rudarstva, posebno rudnika žive na Avali i bakra kod Bora (N. Stanarević, »Avram Ozerović kao privredni političar«, *Jevrejski almanah* 1959—1960, Beograd 1960, 113—115).

⁹² Predsednik 1910—1913, potpredsednik 1887 (*Vesnik*, br. 6 od 1. VI 1939).

⁹³ *Srpske novine*, br. 48 od 2. III 1877.

⁹⁴ *Srpske novine*, br. 141 od 28. VI 1881.

⁹⁵ *Vesnik*, br. 6 od 1. VI 1939; u članku o Avramu Ozeroviću nije tačan podatak da je bio poslanik u Velikoj narodnoj skupštini koja je 1879. ratifikovala odredbe Berlinskog kongresa o nezavisnosti Srbije.

⁹⁶ *Srpske novine*, br. 12 od 17. I 1882.

je ovo Društvo 23. maja priredilo »selo sa igrankom u dvorani Građanske kassine«. ⁹⁷

Pored Ozerovića se u javnim funkcijama počinju isticati još nekolicina Jevreja pod okriljem Napredne stranke. Na izborima opštinskih odbornika i njihovih zamenika u Beogradu 15. novembra 1881, između 19 izabranih odbornika nalazio se trgovac i bankar Edija Buli, drugi vladarev, vladin poslanik iz redova jevrejskih žitelja, a između 10 njihovih zamenika bio je Samuel Pijade.⁹⁸ U Nišu je za člana mesnog odbora Napredne stranke bio te godine izabran Haim Levi.⁹⁹

Nova, *naprednjačka* Skupština, koja je u prvom sazivu zasedala u Beogradu u zdajnju Crvenog krsta od 4. januara do 4. aprila, a posle prekida od 16. do 22. maja 1881, obeležila je novo razdoblje izglasavanjem brojnih zakona i ugovora kojimā su u znatnoj meri promenjeni dotadašnji odnosi u sferama unutrašnje i spoljne politike. Među tim zakonima nalazili su se Zakon o udruženjima i zborovima, Zakon o sudovima, Zakon o slobodi štampe, Zakon o taksama, izmene i dopune Zakona o građanskom postupku, zatim trgovinski ugovori sa Sjedinjenim Američkim Državama i Velikom Britanijom. Poseban značaj sa stanovišta opozicije, po kobnim posledicama imao je Ugovor o gradnji prvih železničkih pruga u Srbiji sa francuskim koncernom »Generalna unija«, na čijem se čelu nalazio kasnije ozloglašeni Eužen Bontu. U gotovo svim žučnim i bučnim skupštinskim raspravama koje su prethodile izglasavanju ovih zakona i ugovora, Avram Ozerović se isticao po stručno zalačkim primedbama. Kao član vladajuće Napredne stranke, on je disciplinovano glasao za sve zakone, ugovore, deklaracije, rezolucije koje je predlađala naprednjačka vlada, ali se prethodno nije ustručavao da ih pokuša *poboljšati*, dopuniti, korigovati svojim predlozima, kad je to bilo potrebno da se učini prema njegovom ličnom rasuđivanju.

U *adresnoj* debati oko sastava *adrese* kojom Skupština u odgovoru na kneževu inauguralnu prestonu besedu izražava svoju spremnost da izglasa predviđene zakone po vladarevom i vladinom konceptu, ili po konceptu opozicije, Ozerović se saglasio sa adresom naprednjačke većine.¹⁰⁰ Zakon o udruženjima i zborovima sačinjen i izglasan prema vladinom predlogu, radikalska i liberalska opozicija je smatrala da nije dovoljno slobodoumno pošto je izvesnim odredbama ograničavao proklamovanu slobodu govora i udruživanja. Međutim, u poređenju sa ranijim zabranama, njegova progresivnost je bila neosporna, što se potvrđuje i činjenicom da tek počev od te 1881. godine deluju u Srbiji političke stranke organizovano, sa svojim statutarnim i programskim odredbama. Ozerovićeve saglasnost kojom je podržao predloženi zakon, prema intencijama vlade, bila je nesumnjivo izražena u duhu naprednih ideja.

⁹⁷ *Samouprava*, br. 61 od 21. V 1881.

⁹⁸ *Videlo*, br. 138 od 15. XI 1881.

⁹⁹ *Videlo*, br. 149 od 16. XII 1881.

¹⁰⁰ Među potpisnicima telegrama podrške kneževoj inauguralnoj besedi, odnosno kneževoj *adresi* kojom je knez po protokolu otvorio Skupštinu, iz Svilajнца se pored imena dra Ribnikara ističe i ime apotekara Morica Draškocija (*Stenografske beleške 1880—1881*, 403).

Prvi neposredan sudar u Skupštini sa radikalskom i liberalskom populističkom opozicijom (razvlašćeni liberali u opoziciji su takođe koristili populističke metode politike), pa i sa ponekim pripadnikom stranke naprednjaka iz redova naprednjačkih *slobodnih strelaca*, Ozerović kao Jevrejin nije mogao da izbegne kad je prema dnevnom redu vođena rasprava u vezi sa predlogom Zakona o sudovima. To se dogodilo 29. januara 1881. prilikom pretresa 1. člana ovog zakonskog predloga kojim je utvrđeno da za sudije okružnih sudova, za sudije beogradskog Varošskog suda i beogradskog Trgovačkog suda mogu biti postavljeni »srpski podanici koji imaju najmanje 25 godina i koji su redovno svršili pravne nauke u Srbiji, ili na strani«. Populisti su tražili da sudijsko zvanje bude uslovljeno ne samo srpskim državljanstvom nego i srpskom pravoslavnom verom pored propisanih školskih kvalifikacija i godina starosti. Pop Ivan Protić, jedan od najrečitijih pobornika radikalnih reformi u državi i društvu, insistirao je na tome da navedenim kvalifikacijama za sudiju treba dodati i kvalifikaciju kojom se utvrđuje da je »pravoslavne — vostočne vere«. Ovaj zahtev je u stilu više puta pomenutog Miloša Milojevića podrobnije elaborirao vladarev, vladin poslanik Mihajlo Valtrović, inače profesor Velike škole, s renomeom istaknutog naučnika.

Po Mihailu Valtroviću, sudijsku funkciju usloviti samo državljanstvom znači dopustiti da prevlada duh preterane tolerancije sa štetnim posledicama. Rekao je: »Tolerantnost je lepo svojstvo srpskog naroda. Svaki stranac koji pozna srpski narod s hvalom pominje njegovu toleranciju. I ja je mogu sa hvalom da pomenem. Ali ta tolerancija . . . može biti i kao neka mana.« Naime, usled prevelike tolerancije se onda ne vodi dovoljno računa o onima koji okružuju i »opkoljavaju« srpski narod. U Srbiji pored Srba ima »mohamedanaca, katolika, protestanata i Jevreja . . . Zamislite sad sebi da pravoslavni položi zakletvu pred katolikom ili Jevrejinom, pred sudijama od kojih prvi može biti zaslepljen verozakonskim predrasudama a drugi nikad nije bio prijatelj hrišćanstvu«. Usredsređujući pažnju na Jevreje, Valtrović je u tom kontekstu ukazao na negativne posledice velikog broja jevrejskih izdaja u Nemačkoj, posebno u Pruskoj. Tamo je prema njegovim rečima: »Jevrejstvo svojim obmanjivim liberalizmom u pravosuđu iz zakletve izbrisalo sve što god na religiju opominje, te je zakletva spala gotovo na prostu časnu reč, koja je inače u običnom životu prazna reč.«¹⁰¹

Da bi delovao ubedljivije, u *seljačkoj* Skupštini — ozloglašenoj u crkvenim i konzervativnim krugovima zbog ateističkih stavova radikalskih ekstremista i napada seljačkih tribuna na »nedostojne« velikodostojnike pravoslavne crkvene hijerarhije u Srbiji — Valtrović je uveravao poslanike kako i on zna »da vera čoveka ne čini čovekom«, ali »narod jevrejski« svojom verom i svojim osobenostima razara tkivo naroda koji Jevrejima omogućava u ime slobodarstva i tolerancije da deluju ravnopravno. Njihova »sebičnost«, njihova gramziva narav, ispoljena u beskrupuloznoj akumulaciji kapitala od proizvodnog rada sredine koja im pruža nezaluzeno gostoprimstvo je bezgranična. »Humanost koju su im evropski narodi ukazivali«, ove narode »je skupo stala . . . jer nema skoro ni jedne društvene ustanove, ni jednog odnosa u koji oni nisu svoj sebičnjački duh uneli« . . . Što i neki

¹⁰¹ *Stenografske beleške 1880—1881*, Beograd 1881, 436—485.

od tih naroda napokon odluči da Jevreje goni i progoni, krivi su sami Jevreji jer su dojadili svojim nakaradnim, egocentričnim bezdušnim radnjama i postupcima.¹⁰²

Valtrović je upozorio »Skupštinu... da povodeći se za plemenitošću humaniteta ne proigra interes i budućnost svoje« države i svog naroda »jer je« jevrejski »narod zadržao... svuda i na svakom mestu taj svoj opasni karakter i te svoje opasne osobine«. Ne ostaje drugo nego na vreme, »za roka, da se koristimo tudim teškim iskušenjima«, zaključio je u toj antisemitskoj filipici emfatično ovaj profesor Velike škole, ovde i u svojstvu narodnog poslanika. Kao član jedne progresivne stranke osetio je samo potrebu da ovom zaključku doda kako »će se možda mnogima činiti da je ovo što« je govorio i tražio izraz »ideja nazadnjaštva«, a u stvari je samo odgovor na izazov pripadnika destruktivnog jevrejskog naroda. Podrazumevalo se da su u pitanju bili Jevreji uopšteno kao takvi, sa razornim osobenostima jevrejskog entiteta. Inače, konkretno, on je naglasio kako »u tom [jevrejskom] narodu ima[m] svojih prijatelja i poznanika«...¹⁰³ To je, po njemu, trebalo da znači da se on ni u ovom antisemitskom pledoajeu nije rukovodio retrogradnim idejama i tezama, nego načelima objektivnosti. Nije znao, ili nije hteo da zna kako je taj argument o *prijateljima Jevrejima* bio oduvek i ostao zauvek svojstven svim antisemitima u svetu.¹⁰⁴

Za mnoge onovremene savremenike, a kasnije i dobre poznavaoce srpske istorije, mogao je i može da deluje šokantno kako se Ranko Tajsic, najrečitiji i najgrlatiji zagovornik svih mogućih i nemogućih zakona u službi najradikalnijih demokratskih promena u društvenim odnosima Srbije, pridružio Mihajlu Valtroviću, konzervativnom liberalu, odnosno naprednjaku, u pledoajeu protiv zakonske odredbe koja dozvoljava da i pripadnici jevrejske zajednice mogu postati sudije u Srbiji. Usvajajući Valtrovićeve »razloge«, on je ukazao na veliki »strah« koji jevrejski »strani živalj zadaje« sprskom »trgovačkom svetu« počev od 1878. godine, kad je odredbom Berlinskog kongresa nametnuta, ali na sreću još nepotpuno sprovedena, ravnopravnost Jevreja u svim domenima srpskog društva i srpske države. Posebno, u pravu na naseljavanje i trgovanje u unutrašnjosti. A ovim zakonom, *dodatno* u pravu »da mogu ulaziti i u... sudove Srbije, čime će se oni koristiti« u najvećoj meri »pošto se kao bolje finansijski osigurani« mogu lakše školovati i za sudijska »zvanja«. Dopunjujući Valtrovićevu argumentaciju protiv jevrejstva,

¹⁰² Fašistički rumunski diktator Antonesku je svojevremeno na žalbe i proteste zbog progona Jevreja odgovorio da su o progonima koji su usledili trebalo da razmišljaju Jevreji na vreme, dok su razarali moralne i materijalne osnove rumunskog društva.

¹⁰³ *Stenografske beleške*, 486—487; *Protokol Narodne skupštine 1880—1881*, *Srpske novine*, br. 36 od 17. II 1881.

¹⁰⁴ U Mađarskoj između prvog i drugog svetskog rata, ali i pre, pa verovatno i posle tih ratova, među antisemitima je kolala uzrečica: »Ja ću da bijem tvog Jevrejina, a ti mog.« Svačako ne sme biti prenebregnuto da je u etavističkim porivima življenja, antisemitski argument ksenofobije najrasprostranjeniji i najpostojaniji. Jevreji u dijaspori su rasuti svuda po svetu i postoje u stravično umanjenom broju posle svih istrebljivačkih pogroma i *holokausta* kao simbol postojanosti ljudskog roda, ali i kao večiti izazov ksenofopskim nagonima u ljudskom rodu. U jednom kritičkom osvrtu na izvesna zbivanja u naše vreme, u vezi sa uspešnim poduhvatima Emerika Bluma, nekadašnjeg privrednog i političkog rukovodilca u Bosni, antisemitska identifikacija je istovetna sa ovde analiziranim identifikacijama od pre sto i više godina. Po njoj je Blum: »Uz poslovnu spretnost zaslugom svog imena i prezimena obezbedivao povoljne kredite kod bogatih američkih Jevreja [pogovukao A. R.] za Olimpijadu u Sarajevu« (*Duga*, mart 1992). Što nijedan kapitalist na svetu, pa prema tome ni jevrejski, ne ulaže novac u neki poduhvat iz sentimenta nije važno; važan je efekat poruke.

Dr Nikola Petrović (1849–1916)

Vukašin Petrović

Vukašin Petrović (1847–1924)

**Petar Petrović sa suprugom
Vilhelminom Šefi, 1903. godine**

**Jovan Viktorović i njegova
supruga, kći Vukašina Petrovića**

Aleksandra, kći Petra Petrovića
sa suprugom đeneralom
Milivojem Zečevićem,
Pariz, 1902. godine

Vukašin Petrović sa suprugom
Martom Pravdenko. Upoznali su
se u Hajdelbergu za vreme
njegovih studija

argumentom *Talmuda*, Tajsić navodi kako Jevreji iz ovog osnovnog zakona svoje veroispovesti crpe osvetoljubiva naravoučenijska kojima se rukovode u naumima protiv žitelja zemlje u kojoj se nastanjuju.

Tajsićeva razglabanja o *Talmudu* zasnovana su na informacijama antisemitskih novinarskih članaka, nasumce pročitanih knjiga, pogrešno odabranih sabesednika i besednika u vezi sa temom jevrejstva. Naime, za Tajsića se zna da nije čitao, a kamoli proučio *Talmud*. Nisu ga čitali ni pravi naučnici u Srbiji, pa su o *Talmudu* govorili kao Tajsić, ponavljajući neproverene tvrdnje znanih i nezvaničnih propovednika antisemitizma. Inače, pragmatički Tajsićev antisemitizam, poput antisemitizma mnogih njegovih partijskih radikalskih drugova, može se objasniti strahom od jevrejske konkurencije u palanačkoj trgovini, u kojoj je i sam učestvovao, kao i potrebom populističke politike koja mu je omogućila da stekne glas najborbenijeg i najdoslednijeg seljačkog tribuna.

Da se većina poslanika, a posebno ona vladajuća naprednjačka, nije dala obmanuti navedenim tvrdnjama učenog Valtrovića, kao ni uveravanjima manje učenih populističkih pregalaca, potvrđuju reagovanja oponentata, među kojima i Avrama Ozerovića, u ime te većine koja je na kraju ove rasprave izglasala 1. član Zakona u formulaciji vladinog predloga da svaki srpski državljanin sa odgovarajućom školskom spremom može postati sudija u Srbiji. Već prvi oponent populističkih glasnogovornika koji su tražili da i pripadnost pravoslavlja bude uslov za sudijsku službu reagovao je u duhu univerzalne ravnopravnosti, predočivši poslanicima kako narod, kako ljudi u narodu treba u novim uslovima života da žive »za ideju čovečanstva«, a »ne za veru«. Zato i ovaj zakon o sudijama, u vladinoj formulaciji znači doprinos razvoju progresivnih društvenih odnosa u Srbiji, dok bi formulisan prema zahtevima populista doprinosio ovekovečenju retrogradnih odnosa u srpskom društvu, zaključio je ovaj poslanik uz odobravanje skupštinske većine.

Prisutni predsednik vlade Milan Piroćanac, koji je tada ujedno bio i ministar pravde, smatrao je da je zahtev da se sudijsko zvanje uslovljava pravoslavnom verom zastareo i nepotreban. A što se tiče opasnosti od pripadnika jevrejske veroispovesti, za tu tvrdnju je rekao da je neosnovana. Prema njegovim rečima, Jevreji u Srbiji su se afirmisali svojim pozitivnim, a ne negativnim doprinosima. Piroćančevu intervenciju pozdravio je Ozerović u kontekstu osude reakcionarnog antisemitskog izlaganja poslanika Valtrovića. Za Ozerovića je, kao i za većinu prisutnih, apsurdno zvučalo da Valtrović koji po poreklu nije bio čistokrvnog srpskog roda, koji je, po Ozeroviću, sam rekao da »nije čist Srbin«, istupa u Skupštini Srbije kao najveći »pobornik i zaštitnik srpskog naroda«. Ova apsurdnost bila je još uočljivija, kako je to zapazio Ozerović, zbog činjenice da su se Valtrovićeva uverenja zasnivala na *nepromenljivim*, pozitivnim ili negativnim, urođenim *svojstvima* ljudi i naroda prema obeležjima porekla. Znači da je već prema toj predodžbi bilo neumesno od Valtrovića da pretenduje »na ubeđenja i pojmove pravog Srbina« i da prisvoji ulogu predstavnika srpstva. A u vezi sa religijom i karakterom jevrejstva, odnosno Jevreja, Ozerović je sa indignacijom osudio Valtrovićeve insinacije, kao i sva klevetanja ostalih antisemitski nastrojenih poslanika. Po Ozeroviću, bilo je besmisleno antisemitizam zasnivati na porukama

Talmuda, posebno kad se to činilo u ime hrišćanstva, jer »Stari zavet i Hrišćani smatraju« svetinjom.

U protestnom Ozerovićevo zaključku predočeno je prisutnima u Skupštini, a samim tim preko štampe i srpskoj javnosti, kako Jevreji u Srbiji ni po Ustavu ni po radu i ponašanju jevrejskih žitelja u suživotu sa srpskim žiteljima ne bi smeli da budu nagrđeni predstavama navedenih i nenavedenih poslanika, inspirisanih populističkim antisemitskim pobudama. Na kraju ovog svog, njemu nesvojstvenog dugog govora i odgovora na klevetnička izlaganja pojedinih *skupštinar*a, Ozerović je smatrao svrsishodnim da se posebno zahvali prisutnom predsedniku vlade i ministru pravde »za pravednu zaštitu jevrejskog naroda« koji je nepravedno napadnut u Skupštini povodom jedne zakonske odredbe koja služi Srbiji na čast.¹⁰⁵

Kad se prešlo na glasanje, velika većina je kao što se moglo i predvideti glasala za 1. član navedenog Zakona u formulaciji vladinog predloga da svaki srpski državljanin sa odgovarajućom školskom spremom može da bude sudija u Srbiji. Prema usvojenoj zakonskoj odredbi, dakle, i Jevreji su mogli biti izabrani i postavljeni za sudije. Što se to u praksi još dugo nije sprovelo nije za čuđenje: predrasude deluju trajnije i snažnije na ovakve odluke nego zakonski propisi. Ipak se mora uvažiti da je Napredna stranka i ovom slobodoumnom odredbom pokazala kako je nepravedno da se ona uopšteno, prema predodžbama radikalskih protivnika, pa i nekih istoričara, svrsta u stranke konzervativnih *nazadnjaka*.

Ozerovićevo prisustvo u Skupštini, njegovi doprinosi u zakonodavnom skupštinskom radu, zapaženi su po mnogim njegovim predlozima, sugestijama, primedbama, povremeno uz neizbežne konfrontacije sa antisemitskim glasnogovornicima populističke radikalske i liberalske opozicije. To se dogodilo i na sednici od 9. februara 1881. kada je vođena rasprava o njegovom predlogu da se iz optičaja povuku stari austrougarski dukati jer se u Srbiji razmenjuju po »tečaju od 60 i 60 i po groša čaršijskih ili 10 do 10,20 dinara«, a to »ne odgovara faktičkoj vrednosti« njihovoj, pa se »strani trgovci time koriste«. Oni su znali da je tim dukatima manje težine umanjena vrednost u Austro-Ugarskoj, a u Srbiji se »ne pravi razlika« po težini nego samo po vrsti novca. »Na ovaj način mi redovno dobijamo za našu« izvezenu robu, naglasio je Ozerović u ovom svom podnesku, »najlakše dukate« iz austrougarskog novčanog prometa. Ali »kad mi te dukate« dostavimo stranim trgovcima za robu kupljenu u inostranstvu, oni redovno odbijaju »manjak u težini od cene... tako da mi na ovim dukatima redovno gubimo 7 do 9 na hiljadu«. Taj gubitak u jednoj godini iznosi 15 do 20 hiljada dukata s obzirom na to da se spoljna trgovina Srbije većim delom »reguliše u dukatima«. Da bi se izbegli ovi gubici, po Ozerovićevo predlogu je trebalo da se umesto dukata koriste »napoleonori« dok se ne učvrsti »dinarski tečaj« u spoljnotrgovinskom prometu. Predlog je bio umestan i većina poslanika ga je podržala. Ne bi bilo ni potrebno posebno se zadržati na njima da se nije umešao radikalski poslanik Ivan Protić, već prilično poznat svojim *suprotstavljanjima* žaokom populističkog antisemitizma u ovakvim prilikama.

¹⁰⁵ *Srpske novine*, br. 36 od 17. 11 1881.

Po Protiću se Ozerovićeve predlog za upotrebu napoleonodora umesto dukata zasni-
vao prvenstveno na interesima špekulanata, podrazumevalo se pretežno jevrejskih.
Jer »kad dukati izgube vrednost« ovde, onda će ih pojedini »bogataši« kupovati
budzašto, a prodavati po znatno višoj dinarskoj protivvrednosti. Zato je Protić
izneo mišljenje kako bi bilo bolje da je Ozerović »podneo predlog da Jevreji koji
donose tantuze umesto napoleonodora pa ih prodaju kao čisto zlato« budu efikasno
sprečeni u tome. Na uzvike prisutnih iz naprednjačkih klupa da postoji »zakon«
kojim se takva *radnja* kažnjava, ovaj populistički političar je uzvratilo: »Ima zakona
ali zašto ima još tantuza?« Seljaci se varaju tim »tantuzima«.

Ozeroviću nije ostalo drugo nego da u replici oštro reaguje na ovakve antisemit-
ske insinuuacije. Služi na čast *naprednjačkoj* Skupštini da je to učinio uz glasno
odobranje skupštinske većine. Ozerović je predočio poslanicima kako Protić,
prenebregavajući postojanje zakona kojim se krivično kažnjava trgovina tantu-
zima, traži od njega, Ozerovića, predlog kojim će biti onemogućena prodaja i pre-
prodaja tantuza, umesto »da obrati pažnju svojim seljacima da se ovakve obmane,
ako uistinu postoje« čuvaju. »A što se tiče« Protićevog apostrofiranja jevrejske
»narodnosti«, Ozerovićeve protest »protiv takvog... izraza« antisemitizma iskazan
je upozorenjem da Protić kao *narodni* poslanik ne bi smeo »pojedine narodnosti«
u Srbiji da okrivljuje »na pamet« na takav način. Nesumnjivo, iako ponovljeno in-
tonacijom zaključka, probitačnije bi bilo i za Protića i za srpski narod da Protić
umesto uvredljivih insinuuacija na račun drugog naroda »obaveštava svoju okolinu
u [srpskom] narodu da u buduće ne prima dukat već napoleonodor u naplati kad
već vidi da naš novac donosi toliku štetu«, te tako i ovim upozorenjem doprinosi
prosvećivanju masa u duhu savremenog racionalizma, kazuje na kraju ove rep-
like Ozerović.¹⁰⁶

Ozerovićeve racionalni argumenti došli su do izražaja i u skupštinskoj debati o ok-
ružnim štedionicama, koje je on značajki podržao na uštrb neefikasnih iz turskog
doba zaostalih potpornih fondova.¹⁰⁷ Takvim argumentima je doprineo i razumeva-
nju uslovljenog kovanja zlatnika, u zavisnosti od optičaja u zemlji, kao i osporenog
kovanja bakarnog i srebrnog novca. Po Ozeroviću »nije vajde kovati zlatnike kad
se ne preduzimaju mere da se zlatnici zadrže u zemlji«, a *kovati* bakarni i sre-
brni novac u većem iznosu mora se zbog povećane upotrebe »sitnog« novca u
dnevnoj trgovini osavremenjenog tržišta.¹⁰⁸ Tu se nema šta dodati. Sve je u vezi
sa tim pitanjem stručno, a ipak jednostavno obrazloženo.

Debata oko učiteljskog dodatka na »redovne plate... iz prizrenja na tegobu
ili važnost službe« u nekim mestima, isto *nije mogla* da bude okončana bez Oze-
rovićeve učešća, kako bi rekli njegovi protivnici. Radikalska opozicija se izjaš-
njavala protiv ovih vanrednih povišica. Po rezonovanju radikala: »Kad narod« užič-
kog, pirotskog, požarevačkog i drugih neimenovanih siromašnih okruga može da
živi bez dodatne ispomoci države u »vrletnim« selima, »onda zašto ne bi mogao i

¹⁰⁶ *Stenografske beleške 1880—1881*, 844; po kursu: jedan dukat cesarski 5,62 dinara, jedan napoleonodor 9,36 dinara (*Videlo*, br. 135 od 9. XI 1880).

¹⁰⁷ *Isto*, 848.

¹⁰⁸ *Isto*, 1183.

jedan učitelj tako da živi« od plate kojom se zadovoljavaju najnužnije učiteljske potrebe u zemlji. Ozerović je podržao vladin predlog i izjasnio se protiv »uravnolovke«, kako bi se reklo u naše vreme. Samo zazirući od uobičajenih zloupotreba *rastegljivih* odredaba predložio je da se zakonom utvrdi kako »godišnji utrošak na [ove] dodatke ne može prevazići srazmeru od 3—4 do 5% sume sviju plata učiteljskih«. Tako će se onda zakonski »obezbediti i narodni interes i državna kasa«, rezonovao je Ozerović u zaključku ove argumentacije.¹⁰⁹

U raspravi o žalbi sedamdeset četvorice beogradskih fijakerista »na nepravdu« da po naredbi opštinskih vlasti moraju odsada da plate novu *taksu* »za voženje na fijakeru«, Ozerovićevo učešće bilo je bez sumnje instruktivno. Pragmatički je istakao značaj fijakerista u saobraćaju s obzirom na to »da fijakeri olakšavaju komunikaciju, smanjuju dangubu«, ali je osporio opravdanost njihove žalbe. Izneo je kako ranije (verovatno usled manjeg prometa) »dok nije taksa bila propisana« nije bilo »više nego 15—20 fijakera na [beogradskoj] pijaci, a sad odkad je taksa propisana ima ih i preko 50, a to je dokaz da oni imaju računa da rade taj posao«. ¹¹⁰ Razume se da radikali nisu uvažili ovaj argument. Oni su se populistički dosledno suprotstavljali takvim *nametima* u korist nepotrebno povećane činovničke birokratije, dok su ih vlasti pravdale nelizbežnim povećanim izdacima državne i opštinske uprave, u skladu sa povećanim potrebama i zahtevima društva na rastućem stupnju civilizacije.

Novi zakon o osnovnim školama koji je razmatran u Skupštini 23. februara 1881. iziskivao je i po Ozerovićevim primedbama izvesne dopune. Usled odredbe kojom je napredovanje učitelja po platnoj klasifikaciji zavisilo od ocene školskog nadzornika, Ozerović je ukazivao na neophodnost da se uvede dopunska odredba kojom će biti omogućeno pravo učitelja da u propisanom roku podnese žalbu Ministarstvu prosvete na nepovoljnu nadzornikovu ocenu. U pravnoj državi, kakva je Srbija već bila u priličnoj meri, a prema nastojanjima naprednjačke vlade, mogućnost da se podnese žalba i na ovu odluku nadležnih vlasti kao na svaku drugu nije smela da se previdi i prepusti dobroj volji pojedinaca iz ministarskih institucija.¹¹¹

Pri pretresanju zakonske odredbe »da se svedocima ne može dokazivati veća potražnja od 200 dinara«, Ozerović je predložio da se zakonom utvrdi kako se to odnosi »i na slučajeve prilikom traženja zabrane«. Napomenuo je da mu je kao bivšem sudiji Trgovačkog suda poznato da se odredba o dokazivanju izvesnih potraživanja svedocima tumači različito u sudskoj praksi.¹¹²

Na skupštinskoj sednici 28. februara 1881, predlog zakona o »izmenama i dopunama u zakonu o davanju novca na zajam iz Uprave fondova« izazvao je očekivan otpor radicalske opozicije. Prema vladinom predlogu bilo je utvrđeno »da najveća suma koju Uprava fondova jednom istom licu i u jednoj istoj godini dati može,

¹⁰⁹ Isto, 910.

¹¹⁰ Srpske novine, br. 71 iz 1881.

¹¹¹ Srpske novine, br. 84 od 18. IV 1881; Stenografske beleške 1880—1881, 1279.

¹¹² Stenografske beleške 1880—1881, 1318.

ne sme biti veća od 25.000 dinara«. A prema protivpredlogu radikalskih poslanika, ova suma ne bi smela da bude »veća od 12.000 dinara« s obzirom na imovno stanje većeg dela seljačkog naroda. Zajam od 25.000 dinara, uz garanciju odgovarajućom imovinom i sa povlašćenom kamatom od 6 posto mogli su dobiti samo bogatiji seljaci, a oni su potom ovu sumu, ili jedan njen deo, pozajmljivali siromašnijim seljacima uz lthvarskih »12 ili više od sto kamata«, uverljivo su ponavljali radikalski opozicionari. Poput drugih naprednjačkih poslanika i Ozerović je pobijao taj argument ukazivanjem na zakonsku odredbu kojom je već bilo određeno da se novac iz tog fonda može dati na zajam jedino »onome kome je preko potreban«, što se proverava nalazom posebnog nadzornog odbora za zajmove. Po dodatnoj Ozerovićevoj napomeni mogla se sagledati i dalekosežnija korisnost ovog zajma u povećanom iznosu. Naime, kad se zadovolje osnovne potrebe manje brojnih seljaka novcem koji im se pozajmljuje samo uz garanciju da će ga namenski upotrebiti i vratiti u određenom roku, preostali novac Uprave fondova moći će da koriste u većem obimu vlasnici zanatskih radnji i industrijskih pogona, čiji se doprinos u razvoju zemlje sve više ceni prema novim investicijama. One omogućuju veću proizvodnju i veće zapošljavanje radnika, čiji broj nezaustavljivo raste i u Srbiji, uporedo s porastom proleterskog dela stanovništva — ubedljivo je uveravao poslanike Ozerović.¹¹³

U najžučnijoj skupštinskoj raspravi o ugovoru sa Euženom Bontuom, predstavnikom francuskog koncerna »Generalna unija« (»Union générale«), za gradnju prve železničke pruge u Srbiji, Ozerović se držao suzdržano. Kao da je intimno delio mišljenje radikalske i liberalske opozicije da je taj ugovor sačinjen sa nedovoljno proverenim koncernom i suviše rastegljivim odredbama koje ne obezbeđuju Srbiju od prevelikog rizika. Stoga se verovatno javljao upadljivije za reč pri razjašnjavanju izvesnih nedoumica kao stručnjak za takva ugovorna akta u rizičnim poslovima dalekosežnih dometa. U tom smislu, njegov doprinos su izrazima zahvalnosti i priznanja pomenuli izvestilac opozicione odborske manjine i ministarski predstavnik vlade u vezi sa dilemama oko *obligacionih* obaveza. Ističući ugovorne mogućnosti izbora i sa strane Srbije između obveznica »u obligacijama hipotekarnim« i obligacija »u formi loza«, zastupnik ministra finansija je primetio kako je na tu mogućnost »Ozerović vrlo lojalno obratio ne samo pažnju opozicionog izvestioca Mesarovića nego celoga Odbora« Skupštine. A pomenuti izvestilac iz redova opozicije je smatrao za svoju »dužnost da blagodari[m] za [navedenu] opasku svome prijatelju Ozeroviću« koji »ga je pažljivim na to učinio«.¹¹⁴

Upadljivije Ozerovićevo neučešće tada u raspravama o nekim zakonima, zakonskim predlozima iz njegove struke i profesije može se objasniti i time što je tih dana bio odsutan. Posle izglasanja ugovora sa Bontuom, izvestan broj opozicionih poslanika nije izvesno vreme u znak protesta dolazio na skupštinske sednice, a neki su i vratili svoj poslanički mandat. Desilo se da je u to vreme i Ozerović izostajao sa skupštinskih sednica, pa su neki čak tražili da i on poput onih koji sprovode opstrukciju iz redova opozicije bude lišen poslaničkog mandata. Među-

¹¹³ Isto, 1389.

¹¹⁴ Isto, 2495, 2513, 2523.

54 A. Radenić

tim, ispostavilo se da se nalazio poslovno u inostranstvu, u Sofiji i Beču. Jednom je čak njegov otac Moša A. Ozerović došao u Skupštinu da obavesti predsednika da mu je sin Avram na putu i da će se vratiti navedenog dana.¹¹⁵

Iskupio se sadržajno impresivnim govorom u skupštinskoj raspravi o trgovinskom ugovoru između Srbije i Austro-Ugarske. Rasprava je bila gotovo isto tako žučna kao one u vezi sa Bontuovim ugovorom o gradnji prvih srpskih železnica. Sada su se radikali i liberali suprotstavljali, jedan za drugim sve rečitije i gromoglasnije, ratifikaciji ovog ugovora tvrdeći da omogućava, i to ubrzano, ekonomsku dominaciju Austrije u tolikoj meri da će Srbija dospeti u položaj potpune zavisnosti od Austro-Ugarske. U najneprihvatljivije ugovorne odredbe ubrajali su one kojima se omogućava strancima da kupuju i poseduju nekretnine, da se bez ikakvih ograničenja gde hoće i gde mogu najlakše bogate trgovinom i drugim unosnim radnjama na račun srpskog naroda u Srbiji. Da su pri tom uglavnom imali u vidu Jevreje nije bilo teško razabrati iz njihovih reči čak ni onda kad su ih nastojali ublažiti konvencionalno uopštenim distanciranjem od antisemitske isključivosti.

Upozoravajući Skupštinu na opasnosti koje prete od najezde stranaca, jedan od najglasovitijih radikalskih seljačkih tribuna Dimitrije Katić je rekao: »Mi vidimo šta radi Pruska... ona se kurtališe Jevreja« da bi prekinula njihovo razorno delovanje. Mimikrijom pritrvorno ili samoobmanom iskreno, sporednog je značaja, dodao je da »nikad« nije »bio protiv stranaca« iz ksenofobije, jer »nikad« nije razdvajao i »ne razdvaja ljude po veri«, razume se ni po rasi ni po narodnosti, ali ne može dopustiti da oni imaju veće pravo od Srba u srpskoj državi.¹¹⁶ U istom duhu i bez asocijacija na Jevreje govorili su ostali radikalski i liberalski poslanici u ime populistički udružene opozicije. Milan Kujundžić-Aberdar, predstavnik Napredne stranke s renomeom uglednog književnika i potpredsednika Skupštine, osvrćući se na antijevrejske mete radikala i liberala istakao je da je strancima »pravo na nekretnine« u Srbiji dato već ranijim ugovorom sa Velikom Britanijom i da bi uskraćivanjem tih i drugih pomenutih prava Austro-Ugarskoj bio izazvan »ekonomski« carinski rat sa Austro-Ugarskom za koji Srbija nije spremna. Ali antijevrejski ispadi pojedinih opozicionih poslanika, pre nego što će na njih uzdržanim revoltom racionalno reagovati Avram Ozerović, izazivali su negodovanje izvestioca odborske većine Đorđa Nešića u tolikoj meri da se nije mogao suzdržati od emotivne osude svih postupaka, mera, govora, žaoka i aluzija protiv Jevreja. I to osude izrazima ogorčenja u ime odbrane slobodarskih tradicija i dokazanog slobodomilja većeg dela srpskog naroda.

Naprednjački vladarov i vladin poslanik, jedan od najuglednijih članova Napredne stranke, imućni beogradski trgovac Đorđe Nešić, poznat i cenjen na političkim poprištima retkim svojstvima doslednosti u poimanju moralnih i etičkih normi međuljudskih i međunacionalnih odnosa, ovom prilikom je intervenisao da bi upo-

¹¹⁵ Isto, II, 10.

¹¹⁶ Isto, 21d.

rio predstavnike nacije u Skupštini kako je *oduvek* smatrao nametnuta ograničenja Jevrejima »kao neku zakonsku nepravdu... kao jednu pegu na demokratski duh srpskog naroda«, na njegove »običaje i sve« što čini suštastveno obeležje Srba. Doslavno: »Jer smo mi... po svima našim ustanovama jedan demokratski narod«. Iako se za navedenu konstataciju može primetiti da je romantičarski iluzionistička, odredbe koje je ovaj poslanik naveo u tom kontekstu iz ustava, pojedinih zakona, zakonskih uputstava i naredaba, autentično su ilustrovale prodor slobodarskih stremljenja i dostignuća na političkim i civilizatorskim poprištima srpske države. Imajući u vidu tu progresivnu smernicu — naravno ne svih pripadnika ni srpskog naroda, ali svakako njegovog avangardnog dela koji nije za potcenjivanje — Nešić je gorčinom zatočenika pravde i istine nastavio: »Kad pomislim, međutim, da ima mojih drugova [Jevreja] koji su kao borci učestvovali u našem ratu za oslobođenje i nezavisnost, i kad znam da su ti moji drugovi podnosili terete i da su podpomagali izvojevanju nezavisnosti, nalazio sam da se zaista tom svetu čini velika nepravda, kad zato što oni drugu veroispovest ispovedaju no ja, ne daje im se pravo da mogu imati nepokretno imanje u unutrašnjosti Srbije nego su ograničeni samo na varoš Beograd«. ¹¹⁷

Imajući u vidu antisemitsku komponentu strahovanja od stranaca u filipikama protiv ratifikacije trgovinskog ugovora sa Austro-Ugarskom, Ozerović je usredsredio pažnju poslanika na štetne posledice ksenofopskih poriva u odnosima koje treba proceniti prema realno sagledanim dobitima, a nikako prema predubedenjima iskonstruisanim gubicima. Ukazivanjem na prednosti liberalnih koncepcija u razvoju ekonomskih odnosa najrazvijenijih evropskih država, on je ubedljivim argumentima podržao trgovinski ugovor koji je osporavala radikalna i liberalna opozicija. Činio je to uz istovremenu osudu retrogradnih shvatanja i ponašanja u međuljudskim, međunarodnim i međudržavnim odnosima pojedinih zemalja, a posebno u Srbiji. Poput ostalih naprednjačkih poslanika, kritički se osvrnuo na tvrdnje opozicionih poslanika da ovim ugovorom sa Austro-Ugarskom s jedne strane »nije dovoljno zaštićena naša industrija i naši zanati, a s druge strane dato je i suviše prava strancima«. Ukazao je na nove pogodnosti koje obezbeđuju ovaj ugovor ukidanjem odredaba »kapitulacija« kojima su carinske tarife Srbije bile limitirane; sudstvo je »kapitulacijama« i u privrednim prekršajima stranaca bilo u nadležnosti stranih diplomatskih predstavništava, odnosno Austro-Ugarske, austrougarskog konzulata. Za razliku od nekih *jednournih* naprednjaka, on se u određenoj meri složio sa onima iz protivničkog stranačkog tabora koji su s nepobitnim argumentima dokazivali prednosti koje ovim ugovorom stiče Austro-Ugarska u trgovini sa Srbijom na račun Srbije. Ali tu se poslužio argumentom da se to nije moglo izbeći; koncesije su bile neminovne zbog odnosa snaga pregovarača. Od pamtiveka: »Razume se, onaj koji je u jačem i boljem položaju on više dobija«. Ekonomski carinski rat sa Austro-Ugarskom, koji su ratoborni opozicionari bar na rečima pretpostavljali iz demagoških razloga ili iz neke samoobmanjivačke grandomanije, i prema Ozerovićevim rasuđivanjima, potkrepljenim nepobitnim ar-

¹¹⁷ Isto, 222.

gumentima neravnopravnih odnosa snaga u ekonomskim potencijalima male srpske države, tek oslobođene turskog sizerenstva, i velike moćne austrougarske imperije bio bi koban po Srbiju u tadašnjim okolnostima. Već sam prekid trgovinskih odnosa prouzrokovao bi srpskoj strani veću štetu nego austrougarskoj jer je i izvoz Srbije u Austro-Ugarsku bio »mnogo veći nego uvoz odande«.

Ozerovićevi argumenti u opovrgavanju ksenofopskih strahovanja od *najeзде* stranaca bili su još ubedljiviji, iako sigurno nisu ubedili tvrdokorne, dogmatski i populistički motivisane opozicionare. Dokazivao je i dokazao, verovatno uzalud, da je pravo stranaca na naseljavanje i kupovanje nekretnina, imanja, preduzeća »evropska civilizacijska tekovina«. Pa »ako proučimo ekonomsko i društveno razviće modernih evropskih država videćemo da su napredovale one države koje su i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici svojoj bile liberalne, nasuprot onih gde su vladali pogledi više ili manje srednjovekovni, gde se politika *nazadnjaka* održala; te su države opadale i ekonomno i društveno, pa čak i u vojničkoj svojoj moći«. Primeri Italije, Francuske, Engleske, Holandije i Belgije potvrđuju napredovanje liberalizmom prožimanih država, nastavio je Avram, dok istovremeno zaostajanje Španije i Turske sa autarhičnim privrednim režimom, zaštićenim neprobojnim ogradama od prodora strana, stranog kapitala i stranih preduzetnika pokazuje šta se postiže ksenofobijom u savremenom svetu. »Kad bi stajalo ono što [populistička radikalska] manjina navodi, da je opasnost primati strance u zemlji«, onda bi po toj logici Zanzibar u srednjoj Africi, gde bi strance »uhvatili, ispekli, pa i pojeli, bila najsretnija i najnaprednija država! No znamo da to ne stoji!« Tako je Ozerović zaključio svoj poduži govor koji štampan u *Stenografskim beleškama* sa skupštinske sednice iznosi gotovo punih 6 štampanih strana.¹¹⁸

U svojstvu izvestioca opozicione odborske manjine u Skupštini reagovao je sam lider Radikalne stranke Nikola Pašić sažeto i, upoređeno sa drugim, kratko, kako je sam rekao. Mimo svog običaja neposredno, bez *okolišenja*. U reagovanju na govor Milana Kujundžića-Abendara rekao je da mu ne bi bili jasni Kujundžićevi motivi u odbrani neodbranljivog ugovora sa Austro-Ugarskom da nije jedan od predstavnika vladajuće Napredne stranke. Za Ozerovićev govor je ustvrdio da se nije moglo očekivati — podrazumevalo se od jevrejskog poslanika — da bude drugačiji. Precizirao je kako: »Uopšte svuda u svetu zastupaju Jevreji princip slobodnog trgovanja. Oni žele da se njihovim trgovinama ne stavljaju nikakve prepreke. I na osnovu toga principa« odlučio je i Ozerović [pašićevski ublaženo: »može biti da je na osnovu toga principa odlučio«] da brani od opozicije inkriminirani ugovor i da »govori« kako je govorio. »Zna se«, nastavio je Pašić, »zašto su prede suzbijani Jevreji da ne mogu kupovati imanje i da ne mogu slobodno trgovati u narodu. U svim mladim zemljama u kojima narod nije stao čvrsto i samostalno na svoje noge, gde društveni odnosi nisu čvrsto uređeni, tu se zabranjuje naseljenje stranih elemenata«.

Za Pašića, kao za celu opoziciju, pa i za pretežan deo organa vlasti, ranije liberalske a sada i naprednjačke, uprkos svim prihvaćenim obavezama i obnarodovanim

¹¹⁸ Isto, 196—202.

odredbama prema odluci Berlinskog kongresa o ukidanju svih restrikcija u pravima Jevreja na celoj teritoriji Srbije, zabrana o njihovom nastanjivanju i njihovim radnjama u unutrašnjosti Srbije je još bila na snazi sa ustavnog gledišta. Sporna zabrana bila je utvrđena u još važećem Ustavu iz 1869. godine, a ona je po ovom tumačenju mogla biti ukinuta jedino novim Ustavom koji je izglasan na zbog toga sazvanoj ustavotvornoj Velikoj narodnoj skupštini. Pašić je izjavio da »kad u našem Ustavu čl. 132 zabranjuje našim Jevrejima koji nose sve terete, kako građanske tako i vojene, onda je sasvim logička posledica da se ta zabrana odnosi na sve Jevreje, a naročito na one koji nisu naši podanici i koji ne snose nikakve terete«.

Da bi poktrepio isključivu nadležnost Velike narodne skupštine da ukine ustavnu odredbu o navedenim ograničenjima prava srpskih Jevreja, a onda sledstveno tome da omogući uživanje sličnih prava stranim Jevrejima, Pašić je takođe podsetio poslanike na to kako je u vreme vlade Ristićevih liberala, u redovnoj Skupštini prvog i drugog saziva 1878—79. u Nišu prihvaćeno da se stavi van snage čl. 132 iz Ustava o ograničenjima prava Jevreja, s tim da se to potvrdi odlukom Velike narodne skupštine. Međutim, da bi sprečio promenu liberalskog Ustava iz 1869, Ristić nije bio voljan da raspiše izbore za ustavotvornu Skupštinu nego je čak i izjavio da je ukidanje navedenih ograničenja za Jevreje »nametnuto silom okolnosti u Berlinskom ugovoru«, tako da je za Srbe ostalo neustavno.¹¹⁹

Ovde se objašnjenja radi treba podsetiti, i prema već izloženom delu svih izlaganja, da je Ristić kao svaki profesionalni političar menjao iskaze ne samo o jevrejskom pitanju nego o svim pitanjima zavisno od okolnosti, ambijenta, sagovornika i trenutnih potreba, strateških interesa, i slično. Isto je činio i Pašić, čak u mnogo većoj meri. Pašićeve neočekivane i očekivane izjave protiv Jevreja dok se nalazio na populističkim poprištima bile su uslovljene potrebama dnevne politike opozicionarstva prema vladajućoj stranci. Kad su kormila političke uprave u državnim poslovima posle vladavine liberala i naprednjaka prešla u njegove ruke i Radikalna stranka postala vladajuća, onda su i njegovi stavovi u većini slučajeva bili projevrejski, pa su Jevreji za vreme njegove dugovečne vlasti, razume se sa prekidima, uživali svu građansku ravnopravnost, a sve veći broj Jevreja je dosego zavidne položaje u državnoj službi, stranačkoj organizaciji i društvenoj hijerarhiji. Razlike u pogledima, stavovima i govorima političara, političkih lidera i u Srbiji, kao u većini evropskih država, bile su uslovljene činjenicom da dok su oni u opoziciji, njihov *rejting* — kako bi se reklo u naše vreme — pretežno zavisi od raspoloženja predrasudama rukovodjenih, manipulacijama podložnih, frustracijama opterećenih sitnoburžoaskih masa, a na vlasti od realno sagledanih interesa buržoazije. Manja Ristićeva *prevrtljivost* u poređenju sa *legendarnom* Pašićevom može se objasniti time što je mandat Ristićeve Liberalne stranke za sastav vlade, za uspon na položaje vlasti, zavisio više od volje vladara nego naroda, a Pašićeve Radikalne stranke obratno, tj. gotovo sasvim od izbora mnoštva birača u narodu.

¹¹⁹ Isto, 226—229.

Na poslednjoj sednici Skupštine ovog saziva koja je zaključena kneževom prestonom besedom 22. maja 1881, Avram Ozerović je aktivno učestvovao u raspravi povodom zakona o krčmarini, i to u svojstvu izvestioca odborske većine. U tom svojstvu je takođe ispoljio osobine kojima se odlikovao u pobijanju argumenata opozicije, ali i u spremnosti da prihvatanjem razložnih protivpredloga pojedinih opozicionih poslanika doprinese *nužnom* korigovanju osporavanih odredaba zakonskog predloga. Na brojne sitničave primedbe reagovao je primedbom da ne mogu sitnice ma koliko bile opravdane biti ozakonjene odnosnim zakonskim odredbama jer bi onda u zakonu »trebalo« imati »500 paragrafa«. Međutim, usvojio je predlog opozicionara da se radi izbegavanja nedoumica precizira dopunskom odredbom kako »na pića koja se toče na crkvenim saborima i zavetinama neće se naplaćivati krčmarina«. Zahtev za povećanje krčmarine na pivo kao gospodsko piće nije prihvatio »zato što je i to srpski proizvod i proizvodi« ga srpski »radnik i što se ne može nikome propisati šta da pije a šta da ne pije«. Za predlog da se krčmarina i trošarina po hektolitru na pivo povisi od 12 na 18 dinara rekao je da je neumesan jer »taksa« od 12 dinara »ne samo da nije mala nego je veća no igde u svetu«. Razmimoilaženja oko odnosa u meri akova i hektolitara otklonio je objašnjenjem da je »hektolitar nešto manji od dva akova, jer je akov ravan 0,5659 hektolitara, prema tome dva su akova 1,1318 hektolitara«. ¹²⁰

Ozerovićev hijerarhijski uspon u Naprednoj stranci već u prvoj godini stranačkog delovanja učvršćen je na »glavnom zboru«, tj. glavnoj skupštini stranke na kojoj je 26. septembra 1881. izabran za člana Glavnog odbora političke uprave koji je imao 19 članova. Među njima su se isticali znameniti stranački prvaci Milan Piroćanac, Milutin Garašanin, Đoka Nešić, Milan Kujundžić-Aberdar, Ljubomir Kallević, Ašim Čumić, Milan Đ. Milićević. ¹²¹

Ni u ovoj prvoj godini nastupa na *otvorenoj* političkoj sceni Narodne skupštine, Avram Ozerović nije zanemario angažovanost u radu Jevrejske sefardske opštinske zajednice. Kao predsednik inicijativnog osnivačkog odbora sekcije »Sveopšte Alijanse Izraeljske (*Alliance Israelite Universelle*)« u Srbiji, on je 15. jula 1881. zajedno sa ostalim *odbornicima* uputio predstavku ministru unutrašnjih dela (predstavke su u to vreme dostavljane ministrima a ne ministarstvima) s priloženim statutarnim odredbama Alijanse da se odobri delatnost imenovanog udruženja na celoj teritoriji Srbije gde ima Jevreja. Pored predsednika Ozerovića već izabrani članovi Odbora bili su potpredsednik Jakov M. Alkalaj, sekretar Jovan Almulji, blagajnik Samjuel Pijade, a bez određenih zaduženja Moša D. Alkalaj i David B. Ruso. Predstavku su svojeručno činilicom (dvojica i hebrejski) potpisala tridesetorica članova opštine, među kojima Moša Mevorah, Avram de Majo, Moša i Samuel Hajim, Avram M. Kalderon, Isak A. Alcala, David Buli, Haim J. Levi, pa još pet Levija, zatim Josif S. Almulji, Mozes D. Alkalaj...

U predstavci se navodi da je cilj Alijanse, osnovane 1860. godine sa sedištem u Parizu, »humanitarne i prosvetne prirode s tim da je svaka politička težnja is-

¹²⁰ Isto, 311—312.

¹²¹ Videlo, br. 118 od 30. IX 1881.

ključena»... Ističe se kako ovo udruženje »sa plemenitim svojim težnjama uživa simpatiju i moralnu potporu celog obrazovanog sveta pa i evropskih naprednih država«, te nije dakle čudo što »postoji skoro svuda u svetu«. Precizira se da »nema skoro nigde varoši gde žitelji jevrejske veroispovesti stanuju«, a da »ovo Društvo ne bi imalo svoj komitet, koji pak opet može raditi samo u granicama« Alijansinih »statuta«. Sledstveno tome, Beograd koji ima priličan broj žitelja Moj-sijeve vere ne može izostati u ovoj i ovakvoj »plemenitoj, humanitarnoj radnji Društva«. Po dobijenom odobrenju za rad, »na osnovu člana 1 [tek izglasanog] Zakona o udruženjima i zborovima«, stoji u zaključku ove predstavke, »Odbor beo-gradski radiće kao Glavni odbor za Srbiju (Comité régional pour la Serbie) s pravom da po unutrašnjosti Srbije osnuje podobore (Comités locaux)«.

Ministar, odnosno Ministarstvo unutrašnjih dela Srbije moglo se prema prilože-nom statutu *Izraelitske alijanse* uveriti da je cilj tog svetskog jevrejskog udru-ženja odista bio: 1. »Da svuda radi« na tome da se ostvare težnje *ravnopravnosti i moralnog napredka* Jevreja. 2. »Da dade moćnu potporu onima koji stradaju zbog« toga što su Jevreji. 3. »Da ohrabri svakojake spise koji« doprinose ostva-renju ovog cilja. Od organizacionih odredaba vredni pomenuti: član 15 po kome »jedan odbor može se ustanoviti u svakom mestu gde se prijave desetorica za članove društva«; član 16, »Odbori zemaljski mogu se ustanoviti u svakoj zemlji gde ima više mesnih odbora«; član 17, »niko ne sme vršiti zvanje predsednika više od tri godine neprekidno«.

Podnesku su bila priložena i »Pravila Ogranaka sveopšte jevrejske Alijanse u Sr-biji«. Prema članu 1 ovde izloženog teksta: »Da bi i srpski građani jevrejske vero-ispovedi učestvovali u plemenitom radu sveopšte jevrejske Alijanse... osniva se... ogranak za Srbiju pod imenom Ogranak sveopšte jevrejske Alijanse u Sr-biji« sa ciljem »da radi i potpomaže rad... na postizanju ravnopravnosti i moralnog napretka Jevreja ma gde bili, a na posebice da ohrabri, podstakne i potpomaže ši-renje moderne obrazovanosti među srpskim građanima jevrejske veroispovedi, smatrajući da je to važan deo građanskih dužnosti«. Drugi član određuje: »Da ovaj ogranak Alijanse u granicama zakonitosti i mogućnosti pritrči u pomoć oni-ma koji bi patili u njihovom svojstvu kao Jevreji.« A prema 3. članu da potpo-maže izdavanje adekvatnih »spisa... ukoliko« to omogućuju »materijalna sred-stva« Društva. Predviđeno je da »da najmanji« članski »ulog, namenjen za nami-renje društvenih izdataka« bude »šest dinara godišnje«. Tu još stoji i da »Dru-štvo prima darove u knjigama i novcu«. U vezi sa mesnim odborom utvrđeno je da se on može ustanoviti u svakom mestu gde se prijave bar petorica za člano-ve Društva. Ova pravila bila su priložena drugom molbenom podnesku upućenom ministru unutrašnjih dela Srbije 1. septembra 1881. Među njegovim potpisnicima nalazio se i Edija Buli koji je krajem te godine imenovan za drugog vladarevog i vladinog poslanika iz redova jevrejskih žitelja.

Sudeći prema dopisu upravnika varoši Beograda Živojina M. Blaznavca od 11. februara 1882, navedeni podnesci bili su preko Uprave grada upućeni ministru

unutrašnjih dela, a on ih je dostavio ministru »na rešenje« tek posle 5 meseci i desetak dana.¹²²

Obrt u politici naprednjaka na položajima vlasti, počev od kraja 1880, u poređenju sa njihovim političkim stavovima dok su sa radikalima bili u opoziciji 1878—1880, vidljiv je i po pisanju njihovog organa *Videlo* pokrenutog 1880. U tom listu nisu više objavljivani antisemitizmom motivisani članci protiv Jevreja, poput pomenutog napisa protiv Vukašina Petrovića (Šauengela), a promenjen odnos prema Jevrejima i jevrejstvu, ispoljen u potpunosti već 1881. u Skupštini i državnoj upravi, ogleda se i u osudi reakcionarnog carskog režima u Rusiji, pa u izvesnoj meri i Nemačkoj zbog progona Jevreja u tim zemljama. Povodom ubistva cara Aleksandra II i tim ubistvom opravdavanog terora vlasti koji po pravilu prati pogrom nad jevrejskim stanovništvom Rusije, *Videlo* (navodimo primera radi) piše: »Zaista ne možemo se dovoljno načuditi neuvидavnosti ruskih državnika zašto izbegavaju reforme, bez kojih se ne može nikako ni Rusija dovesti u normalno stanje.«¹²³ Nekoliko dana kasnije: »Gonjenje i ubijanje Jevreja« u Rusiji ne prestaje. I pod novim carem Aleksandrom III se ne menja ništa. Zlo se oglašava sa jedne strane atentatima nihilista, a sa druge pogromima Jevreja. Nagomilani problemi neće biti rešeni na taj način. Sve će se završiti revolucijom — predviđa se dalekovido. Zaključak, kao i uvek u takvim prilikama, uzaludan u atmosferi isterijom zahvaćenih masa i njihovih silnika: »Reforme, i to korenite reforme, jedino su u stanju da zaleče rane« bezumlja u Rusiji.¹²⁴ U istom duhu se sa zgražanjem obelodanjuje kako je ruski ministar Ignjatijev na kraju udostojio »jevrejsku deputaciju« da je primi i sasluša njene žalbe, »ali joj je savetovao da se dve trećine Jevreja isele iz Rusije i onda će i za onaj ostatak stvar na bolje okrenuti«. Međutim, komentariše *Videlo* ovaj nemogući savet, kako da se ostvari predloženo iseljenje, kuda da se upute dve trećine jevrejskih žitelja Rusije kad ih tamo ima 100.000 duša.¹²⁵

Krajem 1881. godine, pred zasedanje Skupštine drugog saziva s naprednjačkom većinom, borba između vladajuće Napredne stranke i udružene radikalsko-liberalske opozicije rasplamsala se antisemitskom oštricom radikala i liberala povodom izbora naprednjačkog poslanika u Beogradu 13. decembra 1881, »najviše zahvaljujući glasovima jevrejskih birača«, a u tom kontekstu, razume se, i Čigana. Bila je reč o dopunskim izborima. Posle demonstrativne ostavke 12 opozicionih poslanika u znak protesta protiv *štetočinskog* ugovora sa Bontuom o gradnji prvih srpskih železnica, opozicija je sa stopostotnom sigurnošću računala da će na svim navedenim biračkim mestima opet biti izabrani opozicioni poslanici. Ne bez osnova bili su uvereni da su birači u povećanom, a nikako u umanjenom broju za udružene opozicione strane radikala i liberala, iako su u prvom izbornom krugu nastupile odvojeno, svaka sa svojim kandidatima, i tek za drugi krug predvidele jednog zajedničkog kandidata, mada o narodu u globalu, posebno prvaci

¹²² AS, MUD, p f XV, RN^o2, 1882.

¹²³ *Videlo*, br. 55 od 1. V 1881.

¹²⁴ *Videlo*, br. 57 od 6. V 1881.

¹²⁵ *Videlo*, br. 118 od 30 IX 1881.

buržoaske Liberalne stranke, nisu imali visoko mišljenje, ponavljajući u neravnopravnoj borbi sa vladajućom Naprednom strankom staru izreku da »svaki narod ima onakvu vladu kakvu zaslužuje«. ¹²⁶

Desilo se da je samo na 11 od ukupno 12 birališta pobedila opozicija! Na *gospodskom* beogradskom biralištu gde je kandidat Liberalne stranke bio Jovan Krsmanović, jedan od najbogatijih, a samim tim i najuglednijih trgovaca, ako ne i najbogatiji i najugledniji, pobedio je nešto manje bogat trgovac Nikola Spasić, ugledni kandidat Napredne stranke. Liberali koji su se na *seljačkim* biralištima morali pomiriti sa predstojećom neizbežnom pobedom radikala, u Beogradu su u očekivanju sigurne pobede nad radikalnim kandidatom Acom Bankovačkim, *sitnim* trgovcem zanatlijskog tipa, i nepodaštavanim socijalistom Mitom Cenićem, bili razjareni *iznenadjućom* pobedom naprednjačkog kandidata. »Dok je za liberalskog kandidata glasno cvet inteligencije, profesori viših i srednjih škola, najodabraniji trgovci, najbolje zanatlije, cvet sveštenstva i činovništva«, dotle su pobedu za naprednjačkog predstavnika pored sve *manje brojnih* naprednjaka obezbedili *prezrenja zaslužni* birači — pisalo je doslovno i prepričano u novopokrenutom listu Liberalne stranke *Srpska nezavisnost*. Podrazumevalo se da među ovim manje vrednim, *prezrenja dostojnim biračima*, »prvo mesto zauzimaju Jevreji« koji govore da »nemaju svoje carstvo«, zatim Cigani, potom »patroldžije, panduri i odadžije, te bojažljivi praktikanti«. Tako su »naprednjaci nakupili svojih 900 i više« glasova slaveći, razume se, *nečasnim* ljudima i *nečasnim* sredstvima izvojevanu izbornu pobedu na ovom jedinom biralištu. ¹²⁷

Glasilo vladajuće Napredne stranke *Videlo* reagovalo je, kako se i očekivalo, ubojito i sarkastično. List je istakao kako liberalska, prema inače upotrebljenom atributu, *klerikalno-liberalska* gospoda u nemoćnom besu zbog poraza svog poslaničkog kandidata na beogradskom biralištu »hoće da presvisnu od jeda pa u toj jetkosti... upoređuju Jevreje sa Ciganima, pričaju o užasnom pritisku i uticaju policije, o golanferima koji su došli na biralište i tako dalje« ne bi li uverili javnost u neispravnu pobedu naprednjačkog poslanika u Beogradu. U daljem komentaru ukazuje se na to da je »onakvom sramnom arogancijom« liberala »uvredeno građanstvo prestonice srpske«, da je izmišljenom »statistikom« liberalskog lista, obmanjujućim brojkama prikazan odnos »nečasnih« birača poslaničkog predstavnika Napredne stranke. Bezočna licemernost liberala u vezi sa ovim izborom ilustruje se drukčijim pisanjem istog liberalskog lista pre izbora o biračima koje posle izbora diskriminiše na najuvredljiviji način. Odista, ista liberalska *Srpska nezavisnost* je »u svojim člancima« uoči ovih poslaničkih izbora pozivala građa-

¹²⁶ *Srpska nezavisnost*, br. 42 od 15. XII 1881.

¹²⁷ Prema *Srpskoj nezavisnosti*, brojčana snaga, *nečasni* deo »vojske« birača po nacionalnom i profesionalnom saštavu izgledala je ovako: Jevreja oko 200, Cigana oko 150, tajligaša oko 100, amala do 100, noćnih stražara 80, odadžija i pandura oko 50, policijskih praktikanata oko 30, robijaških čuvara oko 30, policijskih pisara oko 15, đumručkih koldžija oko 10, članova policije šest, pismonoša šest, strvodera-šintera dva, ukupno 779 lica. S obzirom na to da je za Spasića glasalo 915 birača, samo nešto više od 120 preostalih Spasićevih birača se ubrajaju u birače iz redova naprednjaka koji su glasali iz uverenja. Za ostale se zna iz kojih su pobuda glasali pošto su identifikovani jedni po *zloglasnom* jevrejskom i ciganskom, veroispovednom, rasnom i narodnosnom identitetu, drugi po sirotinjskoj i najnižoj činovničkoj subordinaciji! Informacije radi, i socijalist Cenić je dobio više glasova nego liberal Krsmanović: Mila Cenić 188, Jovan Krsmanović 148, od ukupno 5.770 (*Videlo*, br. 149 od 16. XII 1881).

ne Beograda »bez obzira vjere i narodnosti« da glasanjem za kandidata liberala dokažu »svoju snagu i patriotizam«. Nigde nije nagoveštavala »da će se narodna Liberalna stranka grušati od Jevreja, Cigana, koldžija... ako bi koji od njih« glasao za njenog kandidata. A kad to nije učinila onda kad je računala sa njihovim glasovima, ona nije smela da tako nešto učini posle njihovog glasanja za protivnika ukoliko joj je stalo do *obraza*.¹²⁸ Ovom komentaru treba dodati samo to da *obraz* nije nikakav činilac u politici. A nije dobro što za tu činjenicu mnogi ne znaju i neće da znaju do *sudnjeg* dana.

Reagovanje naprednjačkog lista na *sramne* napise radikalske *Samouprave* u vezi sa izbornom pobjedom naprednjaka u Beogradu je isto instruktivno po žestini protesta i osude. Jer i po glasilu Radikalne stranke, ljudi niže vrste, Cigani, Jevreji, patroldžije i slični su omogućili izbor kandidata vladajuće Napredne stranke u srpskoj prestonici. Reči prekora na adresu radikala bile su još ubojitije s obzirom na karakter populizma Radikalne stranke. U vidu pitanja: »A jesu li, molimo, oni Cigani poštteni što su za vas« radikale glasali? Pa zar najposle nisu svi od vas žigosani »građani« Srbije »kao što ste i vi... Od kuda najedanput da vi radikali koji pozivate majstore i radnike na zborove, koji proklamovate jednakost, koji propovedate da buržoazija preotima maha, koji najvećma napadate na čifte, od kuda vi da nam zamerite što su za našeg kandidata glasali i takvi ljudi koji nemaju pozlaćene kuće i kako to da vi najedared opazate da su za Mitka (Mitu Cenića, predvodnika socijalista koji se nisu preobratili u »radikal-socijaliste«) glasali, »golanferi«...«¹²⁹

Uvidevši sa stanovišta političkog oportuniteta da je preterala u pogrđnoj kvalifikaciji *naprednjačkih* birača, liberalska *Srpska nezavisnost* je u replici demantovala, s pravom, kontekstom napadnutu tvrdnju predstavnika naprednjaka da je za naprednjačke birače napisala da su »nepoštteni«. Ali što se odnosilo posebno na Jevreje, iako je ublažilo smisao njihovog žigosanja, liberalsko glasilo ih je opet okvalifikovalo neizmenjenom šemom nepovoljnih iskaza o navodno tipičnim, samo Jevrejima svojstvenim negativnim osobnostima u ponašanju, rasuđivanju, odlučivanju, zavisno od šćardžijskih pogodnosti, profita, i sl. Jer doslovno: »Što se Jevreja tiče moramo priznati da su oni glasali [za naprednjačkog kandidata], bar većinom, nezavisno; ne možemo im odreći ni da su svešno glasali, na protiv, oni su vrlo dobro znali za čijeg kandidata glasaju. Nećemo i ne možemo tim sugrađanima svojim odricati ni srpskoga patriotizma. Al' poznata je stvar da je patriotizam u Jevreja, gde god ih ima, uslovan i da ide donekle. Oni će uvek i svugde uz onu vladu biti koja slabije ističe i brani plemenske osobine svoga naroda. Najbliži nam je primer u Ugarskoj. Tamo su Jevreji svi dušom i srcem pravi Mađari al' je svaki uz vladu a jedva hiljaditi sa krajnjom opozicijom koja ističe mađarstvo i protiv Austrije. To je plemenska osobina Jevreja, za koju ih niko ne može kriviti, al' s kojom se mora računati kad je u pitanju izraz osobinske srpske svesti.«¹³⁰

¹²⁸ *Videlo*, br. 150, 152, 153, 194 od 18, 23, 25. i 30. XII 1881.

¹²⁹ »Rezultat izbora«, *Videlo*, br. 150 od 18. XII 1881.

¹³⁰ *Srpska nezavisnost*, br. 45 od 20. XII 1881.

Već po izboru, funkciji i istupanjima prvog jevrejskog naprednjačkog poslanika Ozerovića, a zatim po udelu jevrejskih birača u izboru beogradskog poslanika Spasića iz redova Napredne stranke, na dopunskim izborima uoči zasedanja Skupštine drugog saziva u ovom skupštinskom razdoblju moglo se i može se zaključiti kako se menjaju odnosi u vezi sa Jevrejima 80-ih godina u Srbiji. Nova, pretposlednja decenija XIX veka u Srbiji, za razliku od mnogih, u susedstvu većine zemalja Balkana, pa i Evrope, neće proteći i nije protekla u znaku prevlasti retrogradno-nacionalnih, sitnoburžoasko-radikalnih stranaka na račun progresivno-nacionalnih, buržoasko-liberalnih stranačkih organizacija. U većem delu pretposlednje decenije XIX stoleća, u Srbiji je na vlasti bila Napredna stranka, u mnogim stvarima dosledno liberalne orijentacije po rasuđivanju tzv. mladokonzervativaca. Ona je u poređenju sa već *istrošenim* slobodoumljem bivše vladajuće Liberalne stranke iz 70-ih godina bila svakako slobodoumlnija bar u nekim područjima zakonodavstva i međunacionalnih odnosa. Zahvaljujući toj činjenici, Srbija je kontinuirano napredovala linijom progresivnog razvoja, dok su se u susednim zemljama, Mađarskoj, Hrvatskoj, Rumuniji, pod dejstvom nacionalno isključivih radikalnih populističkih stranaka, sa prevagom sitnosopstveničkih seljačkih i malograđanskih elemenata — nove vladajuće stranke 80-ih godina u poređenju sa vladajućim strankama 70-ih godina sve više otkrivala svojstvima retrogradnih vlada, posebno u oblastima međunacionalnih odnosa. Konkretno, Hrvatska je tada prekinula nit progresivnog razvoja *mađaronskim* autokratskim režimom bana Karla Kuen-Hedervarija (1883—1903) na vlasti, s jedne strane, i prodorom ekskluzivne velikohrvatske Starčevićeve stranke prava u prostranstva jugoslovenske Štrosmajerove stranačke formacije s druge strane.

Srbija je zahvaljujući nizu presudnih faktora nastavila bez prekida liniju progresa bar u politici nacionalnih i međunacionalnih odnosa, a najupečatljivije s obzirom na ovde, u ovoj studiji razmotrenu temu, u relacijama jevrejskog pitanja. Oko tog pitanja bili su u pozitivnom smislu pragmatički saglasni knez, odnosno kralj Milan, i naprednjačka vlada, u skladu sa neizmenjenim i neizmenljivim stavovima velikih sila srednje i zapadne Evrope prema odredbama Berlinskog kongresa, pa i sve razgovetnijim interesima buržoaskog dela Srbije, za brži privredni razvoj zemlje sredstvima stranog i domaćeg kapitala, uz sve probitačniji udeo jevrejskih preduzetnika i posrednika sa internacionalnim kapitalističkim vezama u svetu. Protesti populističke Radikalne stranke u Srbiji nisu imali zapaženija retrogradna dejstva u vidu kakvog antisemitskog pokreta. Svoje povremeno antisemitsko delovanje, vremenski prekidano prećim poslovima, ona nije zasnivala na takvim antisemitskim premisama kakvima je bila prožimana radikalna Starčevićeva pravaška stranka u Hrvatskoj, indoktrinirana antisemitizmom, i kakvim su se antisemitskim programima *odlikovale* sitne posedničke i sitnoburžoaske stranke u selima i gradovima Mađarske i Rumunije. Tamo su se one afirmisale u javnosti prvenstveno masovnom antisemitskom podrškom naroda; u Rumuniji najspektakularnije mobilizacijom masa za učestale pogromaške pohode protiv Jevreja, jevrejskih radnji i domova. Nasuprot trajnom antisemitizmu tih populističkih stranaka, antisemitizam Radikalne stranke u Srbiji je imao prolazno obeležje. On je srbijanskim radikalima svojstven jedino dok su u opoziciji, i to mahom u prili-

kama koje same po sebi iziskuju i nameću antisemitizmom protkanu populističku agitaciju.

Osobenost tog radikalnog antisemitizma je u tome što nije rasistički, ne zasniva se na genetski profilisanim *učenjima* antisemita. Srbijski radikalni antisemitizam *opravdava* se socijalnim argumentima, u spletu *socijalističkih* rasuđivanja, tobožnje socijalističkih, uverenjem bivših socijalista preobraćenih u radikale tipa francuskih radikal-socijalista. Jevreji za njih oličavaju pregoce kapitalističke eksploatacije, njima svojstvenim kašarskim i špekulantskim zanimanjima pošto se isključivo bave trgovinom i novčarstvom, novčanim pozajmicama uz »lihvarske kamate«. Poslovno profilerski, oni po ovoj predodžbi radikala simbolizuju eksploata-torski kapitalizam i kapitalističke bogataše. Tom simbolikom, tim uopštenim predstavama o Jevrejima i Jevrejima, srbijski radikali su se mahom koristili u opoziciji iz pragmatičkih razloga, kad zaključe da je najprobitačnije upotrebiti taj argument za mobilizaciju nezadovoljnih masa u poteri za glavnim vinovnikom njihovih nedaća.

U presudnoj borbi za vlast, antisemitizam u Srbiji nema onaj značaj kojim u Rumuniji, Mađarskoj, Poljskoj, Rusiji, sa po stotinu hiljada *omrznutih* Jevreja doprinosi premoći antisemitskih stranaka. U Srbiji je u tom razdoblju bilo svega nešto više od 1.000 jevrejskih žitelja, i to isključivo skoncentrisanih u Beogradu. Usled zabrane nastanjivanja, u unutrašnjosti ih je bilo samo nekoliko desetina. Masovnu premoć radikalima obezbeđuju mnogobrojni nedostaci vladajućeg režima, vladajućih stranaka, nedostaci koji se iskazuju narastanjem parazitske birokratije, korumpirane administracije, gospodske raskoši usred seljačkog siromaštva, praćenog sve većim poreskim nametima i državnim zaduživanjima. Usled malobrojnosti jevrejskog dela stanovništva Srbije, suvišna su spektakularna antisemitska nadmetanja među strankama na vlasti i opozicije u podilaženju ksenofopski izmanipulisanim masama. Protivnicima Radikalne stranke je čak u izvesnoj merni dobrodošao specifičan radikalni antisemitizam u opoziciji (70-ih godina liberalima, 80-ih naprednjacima na vlasti) zarad afirmacije njihovog slobodarskog pregalaštva nasuprot evropskom demokratskom slobodoumlju, neprimerenog i srpskom narodu stranog antisemitizma radikalnih *prevratnika*.

Jevreji Srbije će 1882. imati i imali su razlog za dva različita iskaza: povećanog zadovoljstva i povećane uznemirenosti. Povećanog zadovoljstva zbog još jednog vladarevog poslanika Jevrejina u Skupštini i zbog striktnije vladine obaveze povodom proglašenja i međunarodnog priznanja *kraljevine* da će potpuna ravnopravnost jevrejskih žitelja biti sprovedena u svim domenima bez tolerisanja nezakonitih diskriminacija. A povećana uznemirenost će uslediti i usledila je dejstvom nove antisemitske hajke, dotad u Srbiji neupotrebljenim sredstvima *organizacije*, čiji osnivači, ili samo nadobudni osnivači, iz redova ekstremne nacionalne, nacionalističke inteligencije i *poluinteligencije* srednjeg nižeg građanskog sloja ostaju nepoznati, a koja se oglašava čak i jednom *antičivutskom* brošurou u pozivu na organizovane akcije protiv Jevreja.

U Narodnoj skupštini drugog saziva, čije je zasjedanje posle preliminarnih sednica započelo radnom sednicom 7. januara 1882, prisustvo drugog poslanika Mojsijeve vere i *srpsko jevrejske nacionalnosti* Edija Bulija zapažalo se u javnosti samo u vreme glasanja za vladine zakonske predloge i povremenih ironičnih novinskih osvrta opozicije na iznenadnu začuđujuću poslaničku zastupljenost Jevreja. Elijas-Edija Bulli, preduzimljivi trgovac i bankar u svetu poslovnih ljudi, na javnoj sceni skupštinarina nije se otkrivao poslovnom preduzimljivošću. Svoju saglasnost sa radom naprednjačke vlade, njenim ugovorima, akcijama, zakonima izražavao je na plenarnim sednicama Skupštine ćutljivim odobravanjem i protokolarnim glasanjem podignutom rukom, ili uz odziv *za* na poziv poimeničnog glasanja. U kuloarskim izjašnjavanjima i pregovaranjima bio je sigurno preduzimljiviji i razgovetniji.

Objašnjenje za Bulijevu uzdržanost u javnim skupštinskim istupanjima može se naći u *praksi* da na govornicu iz svake stranke pri svakoj raspravi izlaze uvek isti poslanici. Sa takvim obrascima ponašanja bi redovna, pa i neredovna istupanja oba jevrejska poslanika mogla biti iskorišćena za neugodne komentare o *jevrejskoj prepotentnosti*. Kad se velika većina poslanika, bez obzira na stranačku pripadnost, ni u jednoj prilici tokom svog poslaničkog mandata ne koristi govornicom, prepuštajući je odabranim govornicima iz redova *glasnogovornika*, onda nije za čuđenje kad se od dva jevrejska poslanika ističe samo jedan skupštinskim besedama.

Prvi jevrejski poslanik Ozerović se i u Skupštini ovog saziva, kao i tokom zasedanja Skupštine prvog saziva, iskazao sadržajnim izlaganjima, odmerenim i po dužini i po kratkoći prema značenju rasprave koja je redovno vođena oko svake tačke dnevnog reda. Njegova aktivnost je vidnije zapažena i novim doprinosima u radu Finansijskog skupštinskog odbora, čiji je član postao odmah po konstituisanju skupštinskih tela izborom većine poslanika, i u čije je ime istupao nekoliko puta na plenarnim skupštinskim sednicama u svojstvu izvestioca o pojedinim zakonskim predlozima iz oblasti finansija. Kao poslanik iz kruga rukovodećih članova Napredne stranke javljao se za reč u svakoj značajnijoj raspravi i podržavao intencije stranačke vlade naprednjaka, razume se s nejednakom ubedljivošću, u zavisnosti od stavova kojima se brane koncepcije vladajućih u skladu ili u koliziji sa interesima većeg dela naroda.

U *adresnoj* debati kojom je započinjao rad svake nove skupštinske sesije, on se poput ostalih eminentnih naprednjaka usprotivio predlogu radikalne opozicije da se za sastav skupštinske *adrese* u odgovoru na vladarevu *adresu* izabere poseban skupštinski odbor. Pošto se predlog radikala zasnivao i na jednoj odredbi poslanika, njemu nije ostalo drugo nego da ponovi argument drugog eminentnog naprednjaka, književnika Milana Đ. Milićevića, kako »ne treba tumačiti zakon onako bukvalno, nego ga treba tumačiti tako kako će se kod njega iznaći pravi smisao, prava namera zakonodavčeva«. I po Ozeroviću, naravno, skupštinska *adresa* se ni ovog puta nije smela koristiti za isticanje programskih načela i zahteva prema *prohtevim*a naroda, kako je to tražila opozicija, nego jedino radi izražavanja spremnosti Skupštine da izglasa zakone predviđene vladarevom adresom. Naime, skupštinska *adresa* treba da po ustaljenom protokolu bude i dalje sastavljena u stilu

kurtoaznog odgovora na vladarevu adresu koja sadrži vladareva, i vladina, uputstva Skupštini u vidu prestone besede. Zato Ozerović samo ponavlja: adresni odgovor Skupštine na vladarevu adresu prestonom besedom je »pitanje učtivosti, pitanje takta«, to je »akt kojim se narodno predstavništvo iz učtivosti odziva na besedu svoga vladaoca«. ¹³¹

U debati o zakonskom predlogu novog ustrojstva »poljsko-privrednih škola«, Ozerovićevo aktivno učešće bilo je poučno i svrsishodno. Odredba da se »o državnom trošku« ustanove »najmanje tri niže škole za poljsku privredu: jedna škola za ratarstvo, jedna za vinodelje i voćarstvo, jedna za stočarstvo i planinsko gazdovanje« nije osporena. Ali je Ozerović odmah primetio kako nije dobro što se prepušta isključivo vladaru i vladi da odrede mesta na kojima će se ove škole ustanoviti. Predložio je da to učini jedna »stručna komisija«. Usprotivio se razložno i odredbi da se novac za novosnovane škole obezbedi iz školskog fonda ukidanjem postojeće »zemljodelske-šumske škole« u Požarevcu. Ne može se tek tako na brzinu ukinuti jedna škola za koju prethodno nije prikupljena dokumentacija o njenoj promašenosti, suvišnosti — rekao je Ozerović. Ta praksa, svojstvena administrativnom poslovanju primitivne birokratije, već se uvrežila u Srbiji. Za Ozerovića se znalo da je bio među onima koji su tu osobenost primitivizma uočili na mnogim primerima i nastojali argumentovano otkloniti bez obzira na uvek *iznova* konstatovanu uzaludnost takvih nastojanja. ¹³²

Trgovinski ugovor između Srbije i Sjedinjenih Američkih Država naišao je, poput svih ugovora koje je zaključila vlada naprednjaka, a 70-ih godina liberala, na protivljenje radikala njima svojstvenim argumentom: da se pristajanjem na neravnopravnost Srbije u trgovinskim odnosima sa još jednom velesilom omogućava kolonijalno eksploataisanje srpske zemlje i srpskog naroda. Ponavljalo se da i tim ugovorom dozvoljavamo »strancima da sa svojim ogromnim kapitalima uđu i nasele se u našoj zemlji« (tu se opet pretežno mislilo na Jevreje pošto se znalo da Amerikanci sigurno neće napustiti Ameriku da bi se naselili u Srbiji), a onda »možemo biti samo nadničari tih bogatih kapitalista«.

Ozerović je u svojstvu člana Finansijskog skupštinskog odbora koji je preporučio ratifikaciju već potpisanog ugovora ukazao na pogodnosti koje dobija Srbija tim ugovorom, tako da će njen spoljni trgovinski bilans u ukupnom iznosu nadmašiti ranije dostignute domete. Prava »najviših povlašćenja« obostrano su ravnopravno utvrđena, pa će Srbiji to biti korisno ne samo u razvoju ekonomskih nego i političkih odnosa sa ovom velikom zemljom. Prema Ozerovićevim rečima: Srbija se do-tle samo posredno koristila izvozom šljiva i kože u SAD, jer su one prethodno izvezene, neke i prerađene u Nemačkoj, Austro-Ugarskoj i Francuskoj. A kad bude izgrađena železnica do Soluna, Srbija će moći tamo »izvoziti i vina« poput Fran-

¹³¹ *Stenografske beleške*, 32—33. Ozerovićevo intervencija je posebno kritikovala radikalnog tribuna Ranka Tajalca i on je u kritici režimskog polmanja *adrese* naglasio kako je »Ozerović nagovestio da je *adresa Zakon*«, pa odvrća: »Ja njemu ne zameram za to, jer on i ne razume šta je zakon a šta su partijski odnosi. Adresa nije zakon nego se adresom izražava načelo i pravac kojim će se raditi i obeležava pravac kojim je rađeno« (*Samouprava*, br. 16 od 26. I 1882).

¹³² *Stenografske beleške*, 369.

cuske. Kože »jareće i jagnjeće« iz Srbije prerađene su u Engleskoj i Francuskoj, pa onda izvezene u Ameriku, dok su šljive bez prerade otpremene preko Hamburga i Trsta. Na ovaj Ozerovićev pleoaje reagovao je sa ironičnom žaokom Pašić, podsećajući poslanike kako je Ozerović sličnom uverenošću u Skupštini prvog saziva branio ugovor sa Bontuom, »pa vidimo kako je ispaao«. ¹³³ Alarmantna vest o bankrotstvu Bontuove »Generalne unije« sa kojom je bila ugovorena gradnja srpskih železnica, i kojoj je prema ugovoru unapred poverena pozamašna suma u novcu i obveznicama, već je obišla Srbiju i preувелиčano senzacionalističkim otkrićima opozicije delovala poput razornog eksploziva.

Debata u vezi sa budžetom zaoštrena je napadima opozicije na vladu zbog neovlašćenog prekoračenja budžetskih izdataka u protekloj godini za 25.888 dinara na putovanja po nalogu Ministarstva Inostranih dela »u razne misije«. Pravedanja razgranatijim poslovima koji su uslovljeni novosklopljenim međudržavnim ugovorima nisu uvažena. Opozicioni poslanici su insistirali na činjenici »da je budžet zakon« i da se ni pod kakvim izgovorom, ni za kakvu namenu ne sme »više utrošiti« nego što je utvrđeno sumom koju je Skupština usvojila prilikom izglasavanja pojedinih budžetskih stavki. U svojstvu člana skupštinskog Finansijskog odbora, Ozerović je dokazivao tezu da je budžet u stvari samo »državni predračun za nastupajuću računsku godinu«. Prema tom tumačenju: »U samoj reči *predračun* već je dovoljno kazano« da bi se uvidelo kako gledišta opozicije o budžetu nisu ispravna. Kod *predračuna* pretpostavlja »se mogućnost« utroška u manjoj ili većoj sumi nego što će se računom ispostaviti. A kad se zna, rekao je Ozerović, da je Srbija na dva oslobodilačka rata 1876—1877. utrošila »400—500 miliona dinara«, onda se zamjerka za utrošak od 25.000 dinara na ubiranje mirnodopskih plodova ratnih izdataka sredstvima diplomatije mora smatrati za nepojmljivu.

Ozerovićeva argumentacija je bila ubedljiva. Ona je neophodnost *prekoračenja* budžetskih izdataka predočila »zaboravnim« poslanicima još i dopunskim troškovima oko obaveza vezanih za »kapitulacije« pre sticanja državne nezavisnosti prema odredbama Berlinskog kongresa. ¹³⁴ Reagovanja sa svih strana argumentima odobravanja naprednjačkih poslanika sa skupštinske desnice i centra, rečima pobijanja Ozerovićevih argumenata sa liberalskog skupštinskog centra i radikalske levice, pokazala su kako Ozerovićeva izlaganja nalaze odjek u skupštinskoj sali. Zanimljivo je ovde izneti da je ta sala bila prva prava skupštinska jer se nalazila u tek dovršenoj, prvoj namenski izgrađenoj zgradi Narodne skupštine kod Voznesenske crkve. Ranije je Skupština u Beogradu zasedala u raznim zgradama, Crvenog krsta, Velike škole i drugima.

Predlog zakona o izmenama i dopunama u zakonu o ustrojstvu opština i opštinskih vlasti od 24. marta 1866. i njegovim izmenama i dopunama od 8. marta 1875. i 14. jula 1878. godine naišao je prema očekivanjima na veći otpor radikala od uobičajenog radikalskog opozicionarstva svakom *naprednjačkom* zakonu. Samouprava je bila i ostala u žiži interesovanja Radikalne stranke. Izvestilac je bio Ozerović. Pra-

¹³³ Isto, 476—585.

¹³⁴ Isto, 666—668.

vu buru radikalskog negodovanja izazvala je izmena odredbe o obaveznoj gradnji opštinske kuće kojom je određeno da svaka opština mora »u roku od 5 godina podići opštinsku kuću . . . po planu i pravilima koje će propisati ministar unutrašnjih dela« ukoliko postojeće zgrade nisu više podesne za opštinsku upravu. Glasnogovornici radikalске opozicije su protestovali navodeći kako se time »potire opštinska samouprava«, kako se na taj način degradiraju opštiniari kao da »nisu dozreli da naprave sebi kuću . . . kakva im treba« za poslove administrativne i sudske opštinske uprave. Radikalски tribun Ljuba Didić je vikao da naprednjačka skupština hoće tom odredbom da pokaže kako su seljaci nesposobni »da upravljaju svojom zgradom«, pa im se mora osporiti »pravo da sami prave sebi zgrade«. ¹³⁵

Ozerović je u ime skupštinskog odbora i u svoje ime mirno uzvratilo: »Lična bistroća ne može da zameni nikad stručno znanje . . . Onaj koji ima pravo da vodi računa o sanitetskim« i drugim opštinskim odnosima, taj ima i dužnost da pazi na to da budu očuvana sva higijenska pravila pri »građenju svih zgrada, a i da opštine kad prave trošak da ga ne prave uzalud«. ¹³⁶ U vezi sa odredbom o slobodnom nastanjivanju žitelja ukoliko im to pravo nije uskraćeno zakonom ili nekom policijskom odlukom, Ozerovićevo mišljenje bilo je više kritički intonirano, čime je opet dokazao i svoju nepristrasnost pri ocenjivanju vladinih akata, a ne samo pristrasnost kako su mu prebacivali protivnici. Tražio je da se ta odredba izmeni nekom preciznijom formulacijom zakonske osnove prava nastanjivanja kako bi se izbegla mogućnost da »policijska vlast po slobodnoj volji« zabrani »da se neko negde nastani«. ¹³⁷

Karakteristični populizam radikalске opozicije ispoljio se pri kritici odredbe kojom se utvrđuje da »o predmetu koji je već jedanput na [opštinskom] zboru rešen ne može se više sazivati zbor [za izmenu rešenja] dok to ne zatraži ravan ili veći broj« glasača »od onoga koji je već jedanput isti predmet rešio«. Povodeći se za trenutnim raspoloženjima onih kojima *podilaze*, radikali su se zapravo zalagali za proceduru kojom se, hteli to ili ne, destabilizuje poredak u društvu (kako su to u naše vreme činili protagonisti našeg famoznog samoupravljanja). Suprotstavljajući se radikalima, Ozerović je naglasio kako se tom odredbom »upravo preseca put svakojakim« ujdurmama. Naveo je primer iz jedne beogradske opštine gde je sporni »predmet [bio ispravno] rešen od [opštinskog zbora], a posle 5—6 dana«, nezadovoljni bez valjanog razloga »podnesu opet predlog da se ta stvar ponovo reši, a tako bi moglo biti neprestano«. U stabilnom poretku, i dalje po Ozeroviću: »Kad je jedanput jedna stvar rešena, onda se ne može dopustiti da se svakim danom ponavlja nov zbor i time da se proizvodi nered, nezadovoljstvo pa i nešto gore.« ¹³⁸ Kao u našem slučaju, mogao bi neko dodati, imajući u vidu naše iskustvo

Odredba o izboru opštinskih časnika je takođe naišla na populističku kritiku radikalskih glasnogovornika. Naime, po njoj su okružni sudovi u konačnoj instanci po-

¹³⁵ Isto, 836.

¹³⁶ Isto, 861.

¹³⁷ Isto, 895—896.

¹³⁸ Isto, 693, 697, 896.

stali nadležni za presude o osnovanosti ili neosnovanosti žalbi na izbor *glavara* opštine, a ne opštinski zborovi. Pobjijajući argumente populista, Ozerović je ukazao na notornu činjenicu da su »u opštinskim stvarima«, pa prema tome i izborima opštinskih časnika, »merodavni lokalni interesi«. Kad je tako »priznati se mora da je predsednik okružnog suda manje zainteresovan no odbor« ili opštinski zbor »koji se za stvar neposredno interesuje«. A što se tiče nepoverenja naroda u sud: »Kad jedan predsednik okružnog suda može da sudi o imanju i o glavi jednog čoveka onda kako se može bojati da neće biti dovoljno bezpristrasan« kad »sudi o ovakvim upravo reći sitnim stvarima«. Ozerovićeve reči su, kao mnogo puta ranije i kasnije, bile propraćene uzvicima: »Tako je! Vrlo dobro!« razume se iz klupa naprednjačkih poslanika.¹³⁹

Kada su se skupštinske rasprave rasplamsale u vezi sa interpelacijama pretežno opozicionih poslanika, učešće Avrama Ozerovića u debati bilo je zagarantovano, prema ironičnim zapažanjima općenata, ukoliko su u pitanju bila sporna *fakta* iz njegovog *faha*. Nije moglo biti drukčije, razume se, ni prilikom interpelacije radikalnih poslanika na adresu ministra finansija zbog nesprovođenja »zakona o isplaćivanju rekvizicija i kupovine na poček« za potrebe rata 1876—1877, čime se obeštećenje oštećenih odužilo unedogled. Interpelacijom opozicionih skupština tražilo se od ministra »da odgovori zašto određena komisija za pregled« navedenih priznanica ne priznaje kao pravovaljane one »koje nisu sa svim formalnostima snabdevene kad se zna da u ratnom vremenu osobito« u krajevima gde je »ratovanje« bilo u zamahu, to nije sprovedeno po propisima. Pošto je Ozerović bio član prozване komisije, njegovo objašnjenje je prihvatila skupštinska većina, potvrđujući ispravnost komisijski proverenih rešenja, razume se uz protivljenje skupštinske manjine. Po Ozeroviću, komisija je radila držeći se *zakona*, i to pod nadzorom Glavne kontrole koja je upozorila da »neće nikakve izdatke priznati« za rekvizicije bez »zakonom zahtevane« dokumentacije. Ipak, uvažavajući opravdanost brojnih žalbi, Ozerović je iskoristio priliku za novi predlog u duhu pravednosti: »Da ministar finansija traži naknadno odobrenje od Narodne Skupštine« za postupak kojim će se omogućiti isplata »rekvizicije i bez prizrenja na formalne nedostatke«.¹⁴⁰

Raspravu koja se ubrajala u najdužu i najiscrpniju na ovoj skupštinskoj sesiji izazvala je britanska »Deklaracija« o novim trgovinskim povlasticama Britanije prema dopunski dodatnim klauzulama trgovinskog ugovora između Velike Britanije i Srbije, od 4. jula 1881. godine. Po toj dopunskoj, dodatnoj »Deklaraciji«, trošarinske takse, odnosno tarife za uvezene »britanske espape« nisu više mogle biti tako visoke da »englesku trgovinu« dovedu »u manje povoljan položaj prema onome u kome se nahode podanici najpovlašćenijeg naroda, razumevajući tu Austro-Ugarsku.« Lider radikala Nikola Pašić je bez dvoumljenja *konstatovao* kako se tom »Deklaracijom« priznaje da je ugovor sa Austro-Ugarskom »mnogo nepovoljniji i štetniji za Srbiju nego onaj koji je ranije zaključen sa Engleskom«, što su naprednjaci svojevremeno negirali u raspravi sa radikalima i liberalima opozicije. Ako svi trgo-

¹³⁹ Isto, 1143—1144.

¹⁴⁰ Isto, 911—913.

vinski ugovori poput ugovora sa Velikom Britanijom budu sastavljani i dopunjavani odrednicama ugovornih obaveza Srbije prema Austro-Ugarskoj, onda će naprednjačka vlada »uopšte sve povlastice i koristice« Srbije »dotle dovesti da će ih žrtvovati stranim državama« — zaključio je Pašić i pozivao poslanike da glasaju protiv »dodatne Deklaracije« u novom aneksu trgovinskog ugovora sa Velikom Britanijom.¹⁴¹

Opravdanost Pašićevih konstatacija i upozorenja je autoritativno opovrgao predsednik vlade i ministar inostranih dela Milan Piroćanac tvrdeći da dodatna britanska »Deklaracija« nije »posledica ugovora Srbije sa Austro-Ugarskom«. Ona se zasniva na novim carinskim i trošarinskim tarifama u uveznoj i izveznoj trgovini sa povlasticama podjednako povlašćenih zemalja. U dokumentovanom opovrgavanju Pašićevih i drugih radikalskih navoda prednjačio je Ozerović. To se potvrđuje u izuzetnim štampanjem integralnog teksta Ozerovićevog podužeg izlaganja u Skupštini na 4 stupca *udarnog članka* glasila Napredne stranke *Videla*.¹⁴²

Ozerović se sebi svojstvenom konciznošću zadržao temeljitim i ubedljivim dokaznim postupkom na razrešenje osnovne nedoumice koja se nametala pitanjem »da li je« sporna »naknadna Deklaracija povoljna za Srbiju ili nije?« Drukčiji prilaz pitanju »Deklaracije«, analizom svih relevantnih činilaca bez obzira na njihov pojedinačni značaj, po Ozerovićevim rečima bi suviše »iskomplicirao« problem »a da bi se moglo ovako na brzu ruku i prostim tvrđenjem nekim prečistiti« nedoumice isforsirane manevrima jedne populističke opozicije. Stoga je za Ozerovića bilo važno da Skupština sazna kako je argument za dopunsku »Deklaraciju« kojom su Englezi naknadno tražili povoljnije ugovorne ustupke, Englezima dao sam ugovor kojim nije predviđena, a prema tome ni utvrđena stavka na kojoj će predstavnici Velike Britanije zasnivati svoje novopostavljene zahteve. (Mi bismo mogli dodati: *balkanski javašluk* koji će do naših dana i posle naših dana skupo stajati revizijom mnogih na brzinu sročениh ugovora koje su potpisali nedovoljno stručni i nedovoljno odgovorni predstavnici države.) Stavka koja u ugovoru iz 1881. nije ni pomenuta odnosila se na *trošarinu*. »Prilikom zaključivanja i pretresanja ugovora na Niškoj skupštini, dakle, *zaboravljeno je* da se pravo naplaćivanja trošarine [i na robu uvezenu iz Engleske] obezbedi« — rekao je Ozerović. Upućujući neupućene poslanike u nejednaka prava na carinske i trošarinske takse (o čemu poslanici pojma nisu imali, što im dakako nije smetalo da suvereno odlučuju glasanjem i o tim pravima), on je naglasio kako je u Srbiji na izvesne artikle (na primer na pivo), vlast naplaćivala trošarinu bez obzira da li su uvezeni ili proizvedeni u zemlji. »Kod drugih pak artikala koji se ne proizvode u zemlji ili od kojih« Srbija ne naplaćuje »trošarinu« iz raznih razloga, iako se »i u samoj zemlji proizvode« — naplata trošarinskih dažbina ne može se »nazvati *trošarinom* nego se ta taksa *mora smatrati* kao dodatak uveznoj đumručkoj taksi«. Predstavnici Srbije su ovo *moranje* prenebregnuli, što je Englezima posle dobrodošlo u argumentaciji o spornoj »Deklaraciji«.

¹⁴¹ Isto, 1389—1391.

¹⁴² *Videlo*, br. 48 od 14. III 1882.

Prema Ozerovićeve reči: »U srpsko-engleskom ugovoru videli su Englezi navedeni nedostatak«, propust, »pa su kao vrlo praktični ljudi počeli raditi na tome da se tom našom pogreškom koriste. Pa tako nije čudo što su oni« dodatnom »Deklaracijom« postavili zahtev za povećanje profita, zasad samo umanjivanjem 8 posto ugovorene đumručke takse na »pređeni pamuk i vunu« iz Engleske na 5 posto. Oni su mogli tražiti »olakšanje i za neke druge [britanske] artikle« sniženjem đumruka, ali su, po Ozeroviću, od toga odustali imajući u vidu kasnije pogodnosti, kada Srbija bude povezana železnicom do Soluna i zainteresovana za veću trgovinsku razmenu *morem*.

U zaključku Ozerovićevego pleđoajea za prihvatanje »Deklaracije« ističu se cifarski gubici koji bi bili neminovni njenim neprihvatanjem. Naime, Srbija bi u tom slučaju morala odustati od »bespravne« trošarine »na kafu, šećer, rum itd.« koji se uvoze i na koje se naplaćuje trošarina po stopi od 30 i 40 posto. »Šta više — nastavio je Ozerović — moglo bi doći u pitanje još i pravo naplaćivanja regalnih taksa koje« naplaćuje Srbija, »na primer, na so, jer ugovorom takođe nije predviđeno ni to pravo naplaćivanja«. Prema tome, po Ozerovićevoj računici, šteta koja nastaje smanjivanjem carine »na vunena i pamučna pređiva« iz Velike Britanije je mnogo manja od štete koja bi nastala ukidanjem ugovorom predviđene trošarine na mnogobrojne, po tadašnjim standardima uglavnom *luksuzne* artikle, ali i one neophodne svakodnevnne: so, šećer i sl. Tu razliku u šteti je Ozerović izračunao na sumu od nekoliko stotina hiljada dinara i zaključio kako »moramo biti zahvalni« faktorima »diplomacije« i sticaju olakšavajućih okolnosti koji su omogućili da se iz »ove neprilike stvorene nejasnim i nepotpunim engleskim ugovorom — iskobeljamo sasvim jeftino i sasvim za nas povoljno«. ¹⁴³

Kao što se moglo i predvideti, poslanici opozicije nisu se dali impresionirati argumentima Avrama Ozerovića bez obzira na njegovo impresivno baratanje znalački probranom argumentacijom odbrane novonametnutih *nameta* u odnosima Srbije sa jednom velesilom koja je u Srbiji posebno cenjena zbog drukčije zamišljenih odnosa. Baratajući drugačije raspoređenim brojkama, radikalna opozicija na čelu sa Pašićem je istrajala u zaključku da je Ozerovićev »račun falširan«, računicom advokatskog branioca neodbranljivog štetočinskog činoca. Taj zaključak, međutim, mogao se još argumentovnije smatrati advokatski jednostranim ukoliko bi se računalo sa predvidljivim obrtom u položaju radikala sa položaja opozicije na pozicije vlasti. Kao vlastodršci, i oni bi poput naprednjaka tada bili prezadovoljni Ozerovićeveim advokatskim pleđoajeom, a verovatno čak i zadovoljniji s obzirom na to da su u to vreme u svojim poslaničkim redovima imali manje poslanika Ozerovićeveih sposobnosti i znanje.

Najčešća i najbeskompromisnija debata u Skupštini, koja nije oskudevala u žestokim raspravama tolerancijom neobuzdanih poslanika vladajuće stranke i opozicije, pripremala se u dotle nedoživljenoj atmosferi sudbonosnog obračuna povodom *iznenadnog* bankrotstva Bontuove »Generalne unije«. »Prvi glas« o bankrotstvu sti-

¹⁴³ *Stenografske beleške*, 1339—1345.

gao je u Beograd još 19. januara, a dva dana kasnije razglašena je vest o hapšenju samog Bontua. Parvika od posledica u gubicima koje je predskazala opozicija zahvatila je vladu i skupštinsku naprednjačku većinu, uključujući naravno i dvojicu jevrejskih poslanika Ozerovića i Bulija. A radikali u društvu sa liberalima odlučili su da bez odlaganja iskoriste dramatičnu situaciju za diskreditovanje vladajuće stranke i ličnosti na način kojim će biti prisiljeni na *abdikaciju* i polaganje računa pred tribunalom nacije. Već 26. januara upućena je interpelacija opozicionih poslanika vladi sa zahtevom da u dnevni red Skupštine u određenom roku uvrsti raspravu o sudbini kobnog ugovora i odgovori na taksativno navedena pitanja o šteti i štetnim posledicama koje će pretrpeti Srbija usled bankrotstva koncerna kojoj je lakomisleno poverena gradnja prvih srpskih železnica, a sa gradnjom i obveznice na prazno. Razume se da vlada nije prihvatila ultimativan zahtev za pretresanje nastale situacije u zahtevanom roku. Knez Milan je u dogovoru sa vladom odlučio da proglašenjem kraljevine odvrati pažnju naroda od izvora nezadovoljstva. Očekivani efekat nije izostao. Buntovno raspoloženje masa, dejstvom alarma ratnih saopštenja opozicije, preobraćeno je *čarobnom* skretnicom veštaka u masovnu euforiju na glas iznenadnog, stotinama godina beznadežno očekivanog vaskrsa kraljevstva proglašenom kraljevine 22. februara 1882. godine.

Euforija je kratko trajala. Neizvesnost potencirana učestalim alarmima radikala i liberala, sve više je uznemiravala duhove. U Skupštini udruženi opozicionari su 3. marta ultimativno zatražili od vlade da u roku od 24 sata odgovori na pitanja upućena interpelacijama u vezi sa Bontuovim bankrotstvom. Sutradan 4. marta usledio je vladin odgovor da termin polaganja računa određuje vlada, a ne opozicija. Sledećeg dana je Skupština ostala bez kvoruma; poslanici vladajuće stranke, a među njima Ozerović i Buli, uzalud su čekali na kvorum. Dvojica pristiglih radikala saopštila su prisutnim naprednjacima da njih pedesetsedmorica opozicionara vraćaju svoja poslanička punomoćja u znak protesta zbog vladine odluke da ne prihvati raspravu u traženom roku o slučaju Bontu. Sednice Skupštine morale su biti odložene do 21. maja pošto se prethodno, 15. maja, sprovedu izbori za upražnjena poslanička mesta.

Usluge dvojice jevrejskih *eksperata* iz naprednjačkih poslaničkih redova, Ozerovića i Bulija, nisu bile male u novonastaloj situaciji. Obojica su imala dobre veze, poslovne pa i rođačke, sa finansijskim magnatima koji su mogli spasonosno delovati na rasplet drame izazvane slomom nedovoljno proverenog koncerna na čelu sa jednim hazarderom, kako se ispostavilo da je bio Eužen Bontu. »Generalna unija« je bila povezana sa bečkom »Lender-bankom« čiji su moćnici bili zainteresovani za povoljan ishod stečajnog postupka i posredstvom dvojice predstavnika srpsko-jevrejskog kapitala, kako se onda govorilo, dobronamerno i zlonamerno, u poslovnim krugovima. Čuvena Ročildova kuća je takođe uključena u spasilačku bankarsku ekipu.

Na predlog ministra finansija Čedomilja Mijatovića, Ministarski savet je na sednici od 1. maja 1882. potvrdio rešenje da Avram Ozerović u specijalnoj misiji otputuje u Beč »da pokuša plasirati rest od lutrijskih obveznica i dobiti zajam 5%-nu

rentu francusku koju od Generalne unije dobijamo«. Istovremeno je trebalo »da pokuša otvoriti preliminarne pregovore za zajam za isplatu naknada Turcima, kojih su zemlje prešle u sopstvenost« srpskih »državljana«. ¹⁴⁴ Njegov udeo postao je više nego evidentan u rešavanju nagomilanih problema u tada najosetljivijim segmentima države i društva, preokupiranim finansijskim faktorima političkih tenzija.

Političke tenzije zaoštrene do krajnjih granica, radikalna opozicija je maksimalno iskoristila. Na dopunskim izborima 15. maja 1882, na mesto poslanika koji su demonstrativno napustili Skupštinu 5. marta, ponovo su sem nekoliko izuzetaka izabrani isti opozicionari. Oni su ponovnim izostankom sa skupštinskih sednica onemogućili rad Skupštine u kojoj su se na dan njenog ponovnog otvaranja 21. maja okupili samo poslanici iz Napredne stranke. Kad ih je na drugi put ponovljenim izborima 31. maja opet izabrao narod koji se zainatio da istraje na strani nesalomljive radikalne opozicije, vladi nije *ostalo drugo* nego da *ujdurmaški* proglasi za poslanike njihove suparnike iz redova naprednjačkih poslaničkih kandidata, makar dobili na izborima samo dva glasa. Tako je napokon u Skupštini izdejstvovan kvorum pomoću *dvoglasaca*, kako je narod sebi svojstvenim sarkazmom nazvao ove neizabrane *izborne* poslanike, a po njima i samu Skupštinu *dvoglasačkom*, zapravo farsom *dvoglasača*.

U *dvoglasačkoj* Skupštini se i za Ozerovića moglo reći da mu je odsustvom stranačke opozicije olakšan posao stručnjaka, doprinos stručne, po jednostranoj proceni protivnika, advokatske odbrane naprednjačkih zakona, zakonskih uredaba, mera i protivmera. Doduše, prvenstveno jedino u domenima trgovine i finansija. U raspravama o zakonskim propisima koji su se odnosili na politiku, a kojima su regulisani odnosi na političkim poprištima, on i dalje nije učestvovao. Bilo je dovoljno što se bez prekida angažovao svim svojim znanjima i umećima u rešavanju sve komplikovanijih ekonomskih odnosa, sa sve očiglednijim političkim reperkusijama. U odsutnosti najzagriženije i najelokventnije radikalne opozicije, Ozerović nije morao da *redovito* dodatnim argumentima dokazuje u replici na neosnovanost protivargumentata stranačkih oponenta koji su se koristili preuveličanim *datama* ekonomskih nedaća da bi se njima poslužili u političkoj borbi protiv vlasti i prevlasti naprednjaka. Ali rasprave ni u jednostranačkoj Skupštini nisu bile jednostrane, *amlnaške*, kako bi se moglo pretpostaviti po sastavu *dvoglasačkih* poslanika i kako su neobjektivno tvrdili poslanici Radikalne stranke isključeni iz Skupštine Naprednjacima nije bilo svojstveno *jednoumlje*, pa kad su bili nezadovoljni nekom odredbom svoje vlade i svoje stranke, oni su kritičke primedbe iskazivali bez ikakvog ustručavanja. Ponekad u odbrani vladinih ili svojih ličnih stavova, i Ozerović je bio prisiljen da se upusti sa njima u polemičke rasprave, gotovo kao ranije s radikalnim i liberalskim oponentima.

¹⁴⁴ *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1862—1898*, priredio dr Nikola Škerović, Dražveni arhiv Srbije, Građa, knj. II, Beograd 1952, 403. Ovde u registru ličnih imena pogrešno stoji da je Ozerović tada bio načelnik Ministarstva finansija; bio je poslanik i ostao je trgovac veletrgovine, bankarstva i industrije. Zarad ilustracije vrednosti novca kazujemo još kako je na istoj sednici Ministarskog saveta 1. maja 1882. odlučeno da se Ozeroviću »prizna putni trošak po računu a na ime dijurne po 36 dinara«.

U debati oko *predloga zakona o kontrolisanju čistoće zlata i srebra* 11. juna 1882, kad je deo *dvoglasačke* Skupštine zamerio vladi što ovaj zakon stupa na snagu izuzetno tek »tri meseca posle dana potpisa kraljevog«, ni Ozeroviću nije ostalo drugo nego da uzme reč u odbrani odredbe. Objasnio je da je sprovođenje ove kontrole komplikovano i kako nadležnom ministru treba dati vremena »da iznađe ceo materijal koji mu je potreban za propisivanje pravila i ljudi koji bi razumeli ovu stvar«. Sledstveno tome je zaključio: »Kad smo toliko godina čekali i moglo je biti bez toga zakona« možemo još malo čekati, te da »ministar imadne vremena da stvar sredi kako treba i valja«. ¹⁴⁵

Četiri dana kasnije, 15. juna, Ozerović je kao izvestilac skupštinskog odbora obrazložio predlog zakona za izmenu *zakona o krčmarini* koji je izglasan tek godinu dana ranije. Vlada je bila primorana da izmeni zakon u izvesnim odredbama protiv kojih »se digla prevelika larva u zemlji«. Na osnovu tih odredaba, neki opštinski odbori su određivali »krčmarima i mehandžijama tako velike takse, koje kad bi se htele naplatiti moralo bi im se svo imanje prodati pa opet sva taksa da se ne naplati«. Osim toga, krčmar i mehandžije bune se što zakonom iz 1881. nije bilo određeno da i trgovci pićem plaćaju dažbine. Sa druge strane morala se doneti odredba da se »na pića koja se toče na crkvenim saborima i zavetinama« neće ubuduće »naplaćivati krčmarina« kako bi se narod bar u tim prilikama zadovoljio jeftinijom cenom alkoholnih pića. Suprotno od toga, ponovno insistiranje na povećanje *krčmarine* na pivo kao na gospodsko piće bilo je samo delimično prihvaćeno. Po Ozeroviću, Odbor se ne može saglasiti s predlogom na još veće povećanje takse na pivo, i to prema nekim zahtevima čak do 18 dinara. Taksa povećana od 10 na 12 dinara po hektolitru, ponavljao je Ozerović »veća je no igde na svetu«. Izneo je podatak da je fabrikant piva Vajfert plaćao po ranijem zakonu »5.626 dinara, a po novom trebalo bi da plati 17.000 dinara«. ¹⁴⁶

Napokon, 17. juna se na dnevnom redu nalazio *izveštaj železničkog* skupštinskog odbora o finansijskim posledicama bankrotstva Bontuove »Generalne unije« i o ugovoru sa novim koncernom o gradnji železnica, zbog čijeg odlaganja je opozicija napustila Skupštinu. Ozerović nije bio član ovog odbora. U debati je, međutim, energično i znalački branio zaključke meritornog odborovog izveštaja da će se Srbija iz *udes*a sa Bontuovom »Generalnom unijom« izvući »bez štete« i da je ugovorom s novim francuskim koncernom zagarantovana izgradnja železnica bez dodatnih troškova na račun Srbije. Kao stručnjak u tim pitanjima uveravao je poslanike da su pouzdani podaci koji potvrđuju »da ćemo iz mase [bankrotiranog koncerna] dobiti bar 55% ako ne i 77½% od uloženi 12,789.256 dinara u obligacijama, a ostatak će namiriti nov koncern, imajući u vidu rentabilnost ugovorene gradnje i eksploatacije železnica« na predviđenim relacijama. »Prema tome ne može se taj [odborski] izveštaj olako pobijati i olako uzimati«, zaključio je Ozerović obračunajući se poslanicima koji su sumnjali u verodostojnost tvrdnje da će se sve dobro završiti. Dodao je i neke pojedinosti do kojih je sam došao, a koje još ubedljivije potvrđuju da je »aranžmanom« sa novim koncernom, koji je uz podršku zain-

¹⁴⁵ *Stenografske beleške*, 1524.

¹⁴⁶ *Isto*, 1910, 1629, 1637, 1635—1664.

teresovanih banaka »konstituisan« zarad »građenja srpske železnice«, Srbija pod najpovoljnijim uslovima obezbedila gradnju. Obelodanio je i kako je u Beču »na molbu« ministra finansija Čedomilja Mijatovića pomagao poslaniku Filipu Hristiću da se izdejstvuje povraćaj deponovanih lozova i obligacija kod »Lender-banke«. Da bi delovao uverljivije predložio je poslanicima kako *sada* »vlada ima veliku« obavezu da koncentriše pažnju na novi koncern »da pazi i na sve njegove radnje i novčane operacije«. ¹⁴⁷

Kada je došao na red *Projekt zakona o taksama na radnje*, Ozerović je dobio reč u svojstvu izvestioca. Odmah na početku svojih izlaganja izvestio je poslanike da je finansijski odbor Skupštine »u mnogom izmenio i dopunio« predlog koji je podnela vlada, a »kojim se zamenjuje« Zakon o taksama na dućane od 22. jula 1881. Taj zakon, kao i zakon o krčmarini, izazvao je veliko nezadovoljstvo jer je neke radnje preopteratio, u zavisnosti od robe u njima, a neke oslobodio dažbina iz nedovoljno opravdanih razloga. Ali već u Skupštini je i novi zakon sa predloženim izmenama podvrgnut kritičkim primedbama ne *aminaški* nastrojenih naprednjačkih poslanika. Ozerovićeve veština se ispoljila u elastičnoj odbrani kritikovanih odredaba, pristajući na izvesne korekcije kojima su otklonjene nedoumice u tumačenjima. Tako je traženo da se precizira kako se oporezuju radnje koje ne rade, ili koje se trude, radi zarade. Naime, kritičari su navodili: »Ima radova koji se ne rade za zarade. Kao što je intelektualni rad — pisanje članaka itd.« Na te radnje, odnosno radove, ispravno je da se ne plaćaju dažbine. ¹⁴⁸

Zanimljivo je za ovde obrađenu temu kako su *Izmene i dopune u kaznenom zakoniku* izazvale prilično žučnu debatu u vezi sa kažnjavanjem ili nekažnjavanjem jevrejskih vlasnika radnji koje rade u pravoslavne praznične dane, a u toj debati nije uzeo reč Ozerović. Verovatno zato što su nedoumice i bez njegove intervencije otklonjene u duhu tolerantnosti (a možda on nije ni prisustvovao sednici na kojoj je vođena ova debata). U odredbi o kojoj je reč se zapravo ne pominju Jevreji, jevrejske radnje. Na njih ukazuju poslanici koji su protiv dopune kojom se određuje da »u nedeljne i druge [pravoslavne] praznične dane« sve radnje moraju biti zatvorene samo »za vreme službe Božije«. Oni su tražili da ostane u zakonu kako je i ranije bilo: da kazni podleže svak čiji se »dućan otvoren drži u nedeljne i druge praznične dane koji su u kalendaru crvenim slovom označeni«. Primetili su da navedenom izmenom, odnosno dopunom hoće da se ispuni želja »Jevrejima na štetu naše« pravoslavne »vere«. Po njima, Jevreji kao građani pravoslavne Srbije, poput svih drugih srpskih građana, moraju da poštuju sve zakone u Srbiji, prema tome i zakone koji se zasnivaju na pravoslavlju.

Duh slobodoumlja, kojim su tada na vlasti u sferama nacionalnih i konfesionalnih odnosa prednjačili naprednjaci, pretegao je, međutim, u ovoj debati u tolikoj meri da su se jedan za drugim javljali za reč oni koji su bili za to da se ova dopuna bezuslovno izglasa. Jedan od njih je rekao da u Srbiji ima ljudi »kojima mi ne možemo [ne trebamo] naređivati zakonom da praznuju i veruju ono što mi praznujemo.

¹⁴⁷ Isto, 1700—1703.

¹⁴⁸ Isto, 1714—1734.

Za vreme službe [u crkvi] zabranjeno je svima i svakome [da radi], a posle službe neka radi ko hoće, a ko neće niko ga na to ne tera«. Drugi, i to *bogoslov*, rekao je: »Naterati koga da nešto radi ili ne radi pa ga zato kazniti to nije ni po Hristovoj nauci ni po savesti. Iz tih razloga ja sam [u skupštinskom odboru] bio za ovaj predlog koji je vrlo dobar.« Jedan od najboljih besednika u Skupštini, sveštenik Nikola Krupežević, bivši radikal-socijalist i radikal, predočio je skupštinarima kako je pravoslavna vera iskonski čovečanska. Jer »prava vera Hristova bila je čistija za prva dva, tri veka dok je imperatori nisu primili, dok vlasnici nisu postali vlasnici, dok vera nije sela za ministarske stolice«. . . I pop Marko Bogdanović se izjasnio u tom smislu kazujući kako je »Mojsije, kad je na gori Sinajskoj primio deset zapovesti Božije« bio svestan toga da »nije u njima bila propisana nikakva kazna za one koji bi protivno radili, no je u njima apelovano na savest da se sedmi dan ne radi no praznuje. Dakle, tamo nije bila nikakva kazna propisana no je bilo ostavljeno da svaki radi po svojoj savesti«. Ministar pravde je u zaključnoj reči naglasio da u Srbiji »ima muslimana i Jevreja«, pa je vlada odlučila »da ih više ne teramo da svetkuju ono što oni ne moraju, a mi kako hoćemo«. Vera se silom održati ne može. »Ima drugih načina za to. Da je to tako dokazali su nam Jevreji. Njih niko neće kazniti ako otvore dućane u vreme svojih praznika, ali oni to ne čine što suviše poštuju svoju veru i ne mare što će naši ljudi pazariti kad oni svetkuju.« Zakonska odredba je velikom većinom glasova izglasana onako kako je predložila vlada. Pre nego što se budu izjašnjavali glasanjem, izvestilac skupštinskog odbora je rekao poslanicima: »Ne znam s kakvim pravom možemo« izdejsstvovati »da neko praznuje ono što ne praznuje i ne veruje«. ¹⁴⁹

Osamnaest meseci ranije, četiri dana nakon što su naprednjaci preuzeli vlast, jevrejski trgovci sa Dorćola su 23. oktobra 1880. podneli predstavku vlastima da im se dozvoli da drže radnje otvorene i u dane pravoslavnih praznika. Naveli su kako primorani da poput ostalih srpskih građana pravoslavne hrišćanske vere na »svim velikim praznicima i nedeljom« drže svoje »dućane, magacine i radionice zatvorene«, njima ostaje u jednoj godini svega »140 radnih dana, ne uzimajući tu u obzir i druge nepredviđene slučajeve«. Naglasili su doslovno: »Prema tome, program rada nam je vrlo kratak, više vremena provodimo u besposličanju i neradu a mnogo manje upotrebljujemo na koristan rad.« Sa tako drastično smanjenim radnim potencijalom, istakli su dalje ovi jevrejski trgovci u svojoj žalbenoj i molbenoj predstavi, mi »kao dobri građani« Srbije ne možemo »odgovoriti podjednako svima dužnostima što imamo kako prema državi tako prema opštini i porodicama našim«. Još se dodaje kako u toj nepravičnoj doslednosti strče nerazumne nedoslednosti pošto su na istim prazničnim danima »i u samom Beogradu zatvoreni samo dućani, magacini i radionice, a kafane, duvandžinice, berbernice, bakalnice i dr. u isto vreme tako reći širom otvorene«. Tek inaugurisana vlada naprednjaka nije, naravno, tada mogla drukčije nego da odbije ovu predstavku uz obrazloženje da se zabrana zasniva na zakonu, a zakona se svi podjednako moraju pridržavati. ¹⁵⁰

¹⁴⁹ Isto, 1802, 1807—1813.

¹⁵⁰ AS, MUD-P, f. XVI, br. 86/1880. Predstavku su potpisala trinaestorica: Leon A. Medina, Isak Mevorah, Avram D. Levi, Jakov Baruh, Avram Mešulam, sledi nečitko ime, pa Josef Alodem, Sabitaj G. Koen (kožar), Markus S. Alkalaj, Jovan S. Melamed, Eljah Albahari, Isak Finci i Solomon Alkalaj.

Međustranački odnosi koji se reflektuju i na komunikacije među pripadnicima različitih naroda, posebno Srba i Jevreja, zaoštavaju se 1882. zapravo do krajnjih granica u ovoj deceniji. Već sledeće, 1883. godine, te odnose više neće karakterisati verbalni dueli zavadenih stranaka na platformi parlamentarne borbe, nego oružana pobuna masa i krvava represija vlasti. Zato u 1882. godini, u kojoj se nagoveštava rasplet sredstvima nasilja, krajnje zaoštreni odnosi u srpskom društvu određuju i krajnje izdiferencirane odnose prema jevrejskim žiteljima u Srbiji. S jedne strane, ta polarizacija dolazi do punog izražaja u projevrejskim stavovima vladajuće Napredne stranke, čiji se jevrejski predstavnici u Skupštini, kako smo već predočili, ranije nezamislivi u predstavničkom telu naroda Srbije, afirmišu u javnosti domaćima najvećih doprinosa. A sa druge strane, opozicione stranke tetovišu te iste Jevreje žigom *zlotvora* da bi tim žigom kompromitovali i njihove pokrovitelje, vladajuće naprednjake.

Ta polarizacija u odnosima prema malobrojnem, ali *strčecem* jevrejskom stanovništvu ogleda se ne samo u skupštinskim raspravama u Skupštini nego i u javnim glasilima. U njima čak mnogo izrazitije. Na projevrejskoj strani uzimamo za primer pisanje glasila Napredne stranke na vlasti *Videla* povodom pozorišne predstave *Debora*. U tom prikazu stoji: »Jevrejski je narod u isto doba star i mlad. U crtama njegovog lika obrasla je mahovina starodrevnosti, a ipak ove su crte sveže, bujne, mladalačke kao da je to golobrado momče.« Dalje: znajući kakvim je progonima bio i biva proganjan, znamo takođe »da u borbi života pobeđuje samo onaj koji može najvećma da se prilagodi zahtevima sudbenog toka povesnice« i zato »morali bi se diviti velikom providenju koje jevrejski narod prati«. U prikazu same pozorišne predstave ističe se još dodatno: »U Debori, jevrejskom siročetu, odgojenoj u večitom progonstvu i na sudaru predrasudnih mržnji prostoga puka, je više oličena sudbina jevrejskog naroda nego što je u njoj predstavljen jedan narodni ženski tip.«¹⁵¹

Nešto ranije, isti naprednjački list uoči *predstave* »Jevrejske pevačke družine« u staroj sinagogi obasipa ovo društvo pohvalama koje impresioniraju srpsku javnost. Doslovno se ističe kako je: »Ova družina učinila čudo od uspeha za malo više od jedne godine, izučivši za tako kratko vreme sve stare i nove srpske i slavenske pesme koje se u srpskim i hrvatskim pevačkim družinama pevaju, obogativši još svoj repertoar sa više nemačkih pesama u srpskom prevodu, i sa nekoliko originalnih španskih pesama modernih španskih kompozitora.« Stoga se pozivaju »prijatelji muzike« neka *pohitaju* da čuju »i modernu jevrejsku liturgiju koja ni najmanje ne zaostaje iza liturgije« najčuvanijih »suvremenih crkvenih kompozitora.«¹⁵²

U osamdesetim godinama XIX veka preovladali su u svim ekonomski zaostalim evropskim zemljama masovni radikalski pokreti, obeležjima populističkih radikal-

¹⁵¹ *Videlo*, br. 29 od 16. II 1882.

¹⁵² *Videlo*, br. 153 od 25. XII 1881. Ovo jevrejsko, po kasnijem imenu srpsko-jevrejsko društvo osnovano je 1879; prema nekim jevrejskim istraživanjima u svetu bio je to prvi i najstariji jevrejski hor u Evropi (*Politika* od 17. XI 1990). U navedenoj knjizi Ignjata Štanga, str. 97, pogrešno stoji da je hor osnovan 1834. godine.

skih stranaka sitne buržoazije, umesto stranačkih organizacija liberalnog buržoaskog smera prethodnih sedamdesetih godina. Negativne posledice tog *trenda* u razvoju političkih ideja, u najvećoj mogućoj meri osetili su Jevreji, posebno u zemljama u kojima ih je bilo po nekoliko desetina, pa i stotina hiljada, u Rusiji, Poljskoj, Rumuniji, Mađarskoj. U tim zemljama je netrpeljivost prema Jevrejima s vremena na vreme prerastala u pogrome. Reagovanja i odrazi tog i takvog antisemitizma u tim zemljama bili su na tlu Srbije različiti, mahom zavisno od stranačke opredeljenosti Srba, a u strankama pretežno od njihovog položaja na vlasti ili u opoziciji. Te 1882. godine, o kojoj je ovde reč, naprednjaci su se isticali osudama pogromaških pohoda protiv Jevreja. Radikali i liberali u opoziciji su te juriše na jevrejska imanja i jevrejske živote pravdali »izazovnim ponašanjem i nečasnim lihvarskim poslovnim manirima Jevreja«.

Vesti o pogromima u Rusiji i Poljskoj propraćeni su u naprednjačkom *Videlu* u jedriom komentaru koji ostaje svojstven i svim ostalim komentarima ove vrste u listu naprednjaka: »Bijenje Jevreja je postalo popularno. Pa evo na Ruse se ugledaše i Poljaci.« Zbog izvesnih alarmantnih glasina zasnovanih na neistinama alarmirana je javnost. Okrivljeni su Jevreji. »I narod gotov na svašta poče da upropašćuje jevrejsku imovinu, obiše im dućane, zađoše i u kuće njihove, bacaše i grabiše sve što im u ruke dođe... U Poljskoj: »Jadnih poljski Jevreji... ne pomaže im ni to što su poljski patrioti, što neće da znaju za Ruse... Konkretno u vezi s gostovanjem slavne Sare Bernar u Rusiji u to vreme: »Ko je hteo da kupi bilet morao je celu noć da prestoni pred kasom da bi ga mogao ujutru dobiti.« Međutim, posle se dešava kad izađe iz pozorišta da bacaju »kamenje na znamenitu Čivutku«. Da bi se pojačao revolt na genocidno pljačkaško buntovništvo mase u raspoloženju rulje, karakteristične za zaostale zemlje, dodaje se da Sara Bernar tako nešto nikad nije doživela i neće doživeti u Americi.¹⁵³

Zvanične *Srpske novine* pod *patronatom* naprednjačke vlade obavestavale su čitaoce o pogromaškim jurišima na Jevreje isto u kontekstu osude i žaljenja. Povodom najnovijih vesti o *gonjenju* Jevreja u Rusiji, sa odobravanjem su npr. notirale kako zapadnoevropske i američke »velike sile« protestuju »kod ruske vlade u korist« jevrejskih žitelja. Tako je srpska javnost saznala da je ambasadoru SAD u Petrogradu bilo naloženo »da se u ime čovečnosti zauzme« za živote Jevreja, ali uz spoznaju da će uslediti odgovor kako je »jevrejsko pitanje čisto unutrašnja stvar ruske carevine i da [druge] sile nemaju prava da se u to mešaju«.¹⁵⁴

U ovim zvaničnim novinama obelodanjuju se sve patriotske manifestacije jevrejskog življa Srbije, s namerom da se argumentovano potkrepi svedočenje o uzajamnosti podrške koje naprednjački režim manifestuje prema Jevrejima i, obratno, Jevreji prema režimu. Tako se u celosti štampa patetičan pozdravni telegram Jevrejske opštine vladaru povodom proglašenja kraljevine. Tu stoji kako Beogradska »crkveno-školska opština koja je uvek sa usklikom najveće radosti predusretala Slavu

¹⁵³ *Videlo*, br. 7 od 13. I 1882.

¹⁵⁴ *Srpske novine*, br. 90 od 23. IV 1882.

I sudbonosne tekovine Doma Obrenovića i vavek njihovim saučešćem disala prema radosti i nevolji ove zemlje, hita da Vam danas preko nas dade izraza svoje goleme sreće i radosti za uspostavljanje srpskog Kralja i srpske Kraljevine. Gospodaru, naša je radost u toliko veća što u ovom događaju vidimo redak pojav u povesnici svetskoj... da se u uspostavljenoj Kraljevini kruniše sin, i to najdičniji sin iste zemlje i istog naroda...¹⁵⁵

U istom duhu uzajamnosti objavljuje se upadljivom pažnjom učešće »Jevrejskog pevačkog društva« pod dirigentskom palicom horovođe Moše Ozerovića na svetkovini proslave tridesetogodišnjice »Beogradskog srpskog pevačkog društva« u Narodnom pozorištu pod pokroviteljstvom prestolonaslednika Aleksandra, uz prisustvo kralja, kraljice i kraljevića.¹⁵⁶

Nasuprot takvim projevrejskim naprednjačkim napisima o dostignućima Jevreja u Srbiji i njihovim stradanjima u drugim zemljama, u listovima liberalske i radikalske opozicije, povremeno, ciklički *ređali su se* antijevrejski napisi, najviše čak povodom njihovog, po ovim listovima, ne bezrazložnog stradanja. U tome su 1882. prednjačili liberali. Izgubivši vladarevu naklonost za duže vreme nego što su pretpostavljali, a samim tim i dugoročniju podršku i poverenje većeg dela buržoazije, liberalima nije *ostalo drugo* nego da dalje osloncem na varošku sitnoburžoaziju, male palanačke trgovce i zanatlije, zastrašene sve većom konkurencijom u neizvesnom procesu raslojavanja, nastoje *prisiliti* vladara ukoliko nikako ne uspeju da ga privole na *ustupke* kojima bi ih vratilo na položaje vlasti, u poziciji vladajuće stranke. Na neseljačke mase su mogli da računaju sve manje; njih su trajnim dejstvima dugoročno pridobili radikali. A budući da se dejstvom antisemitizma više uzbuđuju malograđani nego seljaci, Liberalna stranka je sada u položaju vanparlamentarne opozicije logično koristila u najvećoj mogućoj meri, u ovoj situaciji većoj nego Radikalna stranka, antisemitska sredstva političke borbe za vlast. Stoga u poredenju s radikalskom *Samoupravom*, *liberalska Srpska nezavisnost* se u tom razdoblju isticala većim brojem antisemitskih napisa.

Dok je naprednjačko *Videlo* uzbuđljivo pisalo o tragediji Jevreja i jevrejstva povodom pogromaških pohoda na jevrejske žitelje u Rusiji, u *Srpskoj nezavisnosti* je *konstatovano* kako su se u Rusiji »desili nemiri kojima su Jevreji povoda dali«. U logičnom sledu: »Njihov spekulativni [špekulantski] duh, njihovo kajišarsko načelo došlo je prosto u sukob sa interesima ruskog seljačkog staleža, koji je svakog dana sve više osećao 'blagodet' jevrejskih mehandžija i trgovaca, te je po prirodi samih stvari morao da traži pomoć... Međutim, priliku koriste »tajni i javni agenti« neprijatelja Rusije da »ruskoj vladi stvore nepriliku« zbog navodne podrške progoniteljima Jevreja. A u stvari: »Ako je do prekora i prebacivanja, pre bi se moglo zameriti ruskim vlastima što su trpeli takvu jevrejsku spekulativnu [špekulantsku] radnju u pojedinim krajevima države« — zaključuje ovaj *antisemitski list* liberals-

¹⁵⁵ *Srpske novine*, br. 62 od 18. III 1882; telegram su u ime Sefardske jevrejske opštine potpisali Samuel Hajim, Josif Alkalaj, Ruben K. Levi, Moša S. Demajo, Avram Mošić, Aron M. Levi, Hajim D. Azrisom, Moša Mevora, Johanak Melamed Moša, R. Farkl, Avram Ozerović, Edija Bull, David Bull, Am Nahman, Hajim B. Josić.

¹⁵⁶ *Srpske novine*, br. 108 od 16. V 1882.

kih opozicionara; da li iz cinizma, ubeđenja ili predubeđenja, prepušta se čitaocima da *presude*.¹⁵⁷

Povodom pogromaških juriša na jevrejske radnje, domove i živote u Mađarskoj, koji su započeli u Požunu (nekadašnja prestonica Mađarske, sada Bratislava, Slovačka), a potom zahvatila nebrojene gradove i sela priličnog dela Mađarske u tadašnjim granicama, *Srpska nezavisnost* je opet na sebi svojstven način uvodnim *udarnim* članom objasnila razmere i motive ovog nasilničkog pokreta, pa čak i njegove moguće reperkusije na tlu Srbije. U tom članku piše: ... »dok je razjarena svetina obijala dućane, lomila nameštaje, razbijala prozore, posuđe, robila tekovinu, derala ruho, cepala perine« — sve još nije bilo kako će tek da bude. Sledi prvo, žaoka na račun naprednjaka, jer je ministar Jekelfaluši, »prijatelj i nagrađenik naše naprednjačke vlade«, uzalud pokušao u ulozi »komesara« da povrati red. Međutim, pokret protiv Jevreja se nezadrživo širio. Po *Srpskoj nezavisnosti*, prirodno zato što je Jevreja bilo »po celoj Ugarskoj [Mađarskoj], skoro u svakom seocetu, i svugde je narod na njih ogorčen«. Sledio je još detaljniji opis zbivanja od onih u Požunu, na prostoru jednog manje poznatog mesta: »Svi su tamošnji Čivuti do gole kože opljačkani. Nakit, roba, espap, ruho, sve je postalo žrtvom razjarene svetine. Dućane koje ne mogaše brzo obiti zapališe časkom. No to još ne beše dosta« goričima, te »isprebijaše svoje žrtve do zla boga«. ... Sve to ostaje bez komentara. Naravno, nije se moglo i ne može se očekivati da se iz tog vandalskog čina izvuče zaključak: kako se takvim činom potvrđuje da antisemitizam kao ideologija privlači mase i zato što omogućuje u krajnjoj konzekvenci nekažnjene pljačkaške pohode bez rizika, uz saglasnost moćnika, pa i priznanje patriotskih *velmoža*. Ipak, pitanje se nametalo, a ostalo je bez odgovora i u istoriografiji: kakav je to liberalizam, nasuprot naprednjaštvu, zastupala liberalska *Srpska nezavisnost* u tim godinama opozicionarstva kad ni ovakve pljačkaške pohode nije osuđivala, smatrajući da ih ne treba osuđivati.

Zaključak *Srpske nezavisnosti* je bio instruktivan ovde samo u obaveštenju da se tada računalo i sa mogućnošću da se antisemitski talas proširi i na tlu Srbije. Doduše samo uslovno. Ne zbog povoda koji bi pružili domaći srpski Jevreji, nego iz straha od jevrejskih doseljenika u većem broju iz zemalja u kojima su izloženi masovnim progonima. Stoga *Srpska nezavisnost* koristi priliku da apeluje na državnike velikih sila, koje su odlukom Berlinskog kongresa nametnule Srbiji nesputano nastanjivanje Jevreja i u unutrašnjosti zemlje, da odustanu od insistiranja na doslednom sprovođenju ove odluke. Posebno se apeluje na nemačkog »gvozdеног kancelara« Bismarcka, za koga se tu kazuje da je bio najmoćniji zagovornik projevrejske berlinske odluke 1878, ali koji bi sada suočen sa razmahom antiijevrejskog pokreta i u Nemačkoj morao uvideti da se slobodnim naseljavanjem u Srbiji, Jevreji i ovde mogu toliko namnožiti da bi posledice mogle nastati slične onima kojima su se pročule navedene zemlje.¹⁵⁸

¹⁵⁷ *Srpska nezavisnost*, br. 65 od 27. IV 1882; uvodni, *udarni* članak.

¹⁵⁸ *Srpska nezavisnost*, br. 136 od 23. IX 1882.

Samo se jednom »liberalna« *Srpska nezavisnost* te godine zgražavala nad zlodjelom počinjenim na Jevrejima, onda kad je »zlodelo počinio« svojevremeno zakleti protivnik liberala dok su bili na vlasti, Jevrem Marković, brat socijalističkog prvaka Svetozara Markovića. U analizi »zločinačkog« karaktera Jevrema, koji je nekoliko godina ranije bio osuđen na smrt i streljan po presudi vanrednog suda u montiranom procesu povodom topolske bune 1876, istaknuto je kao »najgroznije delo koje je Jevrem drugog rata [protiv Turske, u svojstvu komandanta tek oslobođenog Niša] izvršio, bilo je ono mučenje kome je on podvrgao neke bogate Jevreje niške. Nezadovoljan što nije kod njih našao onoliko blaga koliko mu je njegov šaptač niški prišaptavao, on je ove Jevreje u podrum zatvarao i ceričima tukao«. ¹⁵⁹ Članak posvećen opisu karakternih devijacija nekoliko godina ranije streljanog Jevrema, uz analizu antidržavne socijalističke *radnje* njegovog brata Svetozara koji je umro još 1875, napisan je povodom neuspelog atentata 11. oktobra 1882. koji je Jevremova žena Jelena-Ilka Marković izvršila na kralja Milana u pokušaju da se osveti *ubici* neprežaljenog muža. Ali bez obzira na motive, ozlojeđenost tada antisemitski usmeravane *Srpske nezavisnosti* zbog stradanja nevinih Jevreja pokazuje kako uvek postoje »slučajevi i prilike koji omogućuju da se jevrejsko pitanje *upotrebi*, a ne samo *zloupotrebi* u politici, političkim raspravama, političkoj borbi, kad se nalazi da je to svrsishodno u određenom momentu za postizanje željenog učinka.

Prolazna, trenutna upotreba stradanja jevrejskih žitelja da bi se kompromitovao određeni politički protivnik i tim argumentom bila je samo epizoda u radnji liberalne *Srpske nezavisnosti* koja je u opoziciji ostala na liniji antisemitizma. Da bi sa te linije delovala efikasnije u napadima na *projevrejski* nastrojenu vladajuću Naprednu stranku, ona je i pomenutu Bontuovu aferu koristila za *otkrivanje* »spregu« Jevreja i Bontua, jevrejskog kapitala i Bontuovog koncerna, a u tom redosledu logično i spregu sa austrijskim, odnosno jevrejsko-austrijskim finansijskim kapitalom. U početku ove kampanje 1881, izazvane ugovorom o gradnji železnica sa sumnjivim Bontuovim francuskim koncernom, a 1882. rasplamsane bankrotstvom od početka sumnjivog koncerna, liberali su ovaj koncern žigosali žigom vaticanske ekspoziture kapitala katoličke crkve. Pošto je zaključeno da to nije dovoljno *otkrivena* je i veza tog kapitala s jevrejskim kapitalom, oba sa karakteristikom istih internacionalnih stremljenja za *svetskom dominacijom*, pravcem »širenja katoličanstva« i neizbežnog jevrejstva! Utvrdilo se tada — naravno bez dokumentacije — i da Bontu nije pravi Francuz nego »pokatoličeni Jevrejin«. Prema *Srpskoj nezavisnosti*, on je kao takav »bio sasvim dorastao« postavljenim zadacima *obe internacionale*. »Jevrejska prepredenost« i *katoličko pritvorstvo* učinili su da »je bio u stanju da se na sve odvaži... A svaki će moći pojmiti da su katoličanstvo i jevrejstvo po imenu razne ali u karakteru i delima sasvim srodne... I jedno i drugo umeju dobro da šišaju runo sa bezazlenih ovaca. Ko u njihove kandže padne taj ostaje go kao prst«. A tek kad se upregne tu i katolička Austrija u sprezi sa jevrejsko-austrijskim kapitalom, ovom prilikom preko »Lender-banke«, onda za *Srpsku nezavisnost*, a samim tim i za sve pristalice Liberalne stranke, sve postaje jasno. ¹⁶⁰ Mi bismo mogli samo dodati: na žalost!

¹⁵⁹ *Srpske nezavisnost*, br. 152 od 31. V 1882.

¹⁶⁰ *Srpske nezavisnost*, br. 16 od 30. I 1882.

Poznatog bečkog novinara Rozena, jevrejskog porekla, koji je u vreme Ristićeve liberalne vlade bio cenjen i plaćen za usluge u službi Srbije, sada je *Srpska nezavisnost* žigosala kao jednog od potkupljenih posrednika u novim transakcijama naprednjačke vlade i novog koncerna za gradnju srpskih železnica posle Bontuovog bankrotstva. Razume se, opet na štetu Srbije, a u korist jevrejsko-austrijskog kapitala. Doslovno: »Poznati Rozen dolazi u Beograd da privoli izvesne krugove za novi ugovor. Lane je taj zloglasni Jevrej bio posrednik između Bontua i predstavnika zainteresovanih naprednjaka.¹⁶¹

Dva meseca kasnije, u vezi s pregovorima sa novim koncernom, *Srpska nezavisnost* je kazivala da kao što su svojevremeno vođeni pregovori sa Bontuovim koncernom »Union Générale« tako se ovog puta sa novim društvom »Comptoire d'Escompte« pregovori »vode u Parizu da bi i 'Švabe' i Jevreji izgledali da su« poput prvobisveta Bontua »pravi, čisti Francuzi, koji svoje grдне kapitale hoće da posvete interesima balkanskih naroda i Srbije«. A u stvari: »Kao gladne orlušine pribijaju se ovi novčari i obrazuju društvo i savez za eksploataciju Srbije, a mi nismo udostojeni ni da nam se kaže u čemu je stvar.«¹⁶² Tako će i novi ugovor biti potpisan u skladu sa onim Bontuovim od 22. januara 1881, kad prisutni »govorahu kao Francuzi i radahu kao Jevreji.«¹⁶³

Radikalska *Samouprava* koja je u napadima na vladajuće naprednjake nadmašila liberalnu *Srpsku nezavisnost* emotivnom buntovnom retorikom bila je suzdržanija od nje brojem antisemitskih napisa o »eksploatacijskoj, korupcijskoj, špekulantskoj« sprezi naprednjačke vlade i jevrejskog kapitala. To se očitovalo u člancima kojima se ustremila na naprednjake u svakom broju sve žestije, ubitačnije, ali sa antisemitskim rekvizitima u 1882. svega dva-tri puta, iako su se odnosi radikala sa naprednjacima zaoštrili u toj godini do krajnjih mirnodopskih granica. U sledećoj, 1883. godini, sukobi su vrhunili sredstvima oružane borbe u timočkoj buni.

U vezi sa Bontuom i novim ugovorom o gradnji železnica s novim koncernom, u *Samoupravi* je bio upadljiv samo jedan članak koji se protegao u nastavcima, sa antijevrejskom poentom, u jednoj beskrajno dugačkoj rečenici, u stilu onovremenih verbalnih obračuna, gde su izuzetno samo jedanput direktno apostrofirani Jevreji. Tu je srpski narod eksplicitno upozoren na opasnost od prodora austrijskog i jevrejskog kapitala, iako su Jevreji imenovani samo jednom. Oštrica je bila upearena na naprednjačku vladu koja *lzručuje* zemlju i narod inostranim kapitalističkim preduzetnicima. Znalo se i bez navoda da je reč o Jevrejima, jevrejskim *mešetarima* pretežno. Reči su navirale jer su morale delovati mobilizatorski: »Opstanak naroda je u opasnosti, životni interesi ustupaju se strancu, tuđincu koji je od

¹⁶¹ *Srpska nezavisnost*, br. 30 od 20. II 1882.

¹⁶² *Srpska nezavisnost*, br. 66 od 29. IV 1882.

¹⁶³ *Srpska nezavisnost*, br. 74 od 13. V 1882. U vezi sa onim što se radi u Skupštini, povodom Ozerovičevog izbora u Finansijski skupštinski odbor i izbora »Turčina« Jakuba Musafića, komentar ovog lista je glasilo: »Čudo nam je da još g. Elija Bull nije bio bar u kom bilo odboru« (br. 76 od 16. V 1882). U tim danima besomučne kampanje protiv naprednjaka u savezu sa Jevrejima, *Srpska nezavisnost* pod naslovom »Ko ste vi?« identifikuje ih ličnostima koje su sada liberalima najviše mrskli kao bivši opozicionari, renegati, ili kao Jevreji. Tu između ostalih imenuje tribuna Gilšića u »džubetu«, popa Krupeževića u »šeširu« i Ozerovića sa »cvikerima« (br. 82 od 30. V 1882).

pamtiveka zakleti neprijatelj našeg samostalnog života, našeg narodnog razvića; u *opasnosti* je da tekovinu naših dedova i otaca proigramo, da krv našu obesvetimo, da proneverimo zakletvu naših majki da čuvamo zemlju više no sebe; u *opasnosti* je da se naše varoši pretvore u nemačke naseobine, da se trgovci i zanati unište i zamenu strancima, *Jevrejima* [podvukao A. R.], da seljaci izgube zemlje i njive svoje, da izgube livade i lugove, gde su mladost u pesmi i tišini proveli; u *opasnosti* je da postanu tuđi argati, tuđincima izmećari i sejizi, da postanu roblje bez prava, bez slobode, bez imanja, bez stoke, bez zanata, bez svoje industrije; u *opasnosti* je zemlja; u *opasnosti* je Srbija i srpstvo.¹⁶⁴

Razlike nije bilo između radikalske *Samouprave* i liberalske *Srpske nezavisnosti* u identifikovanju neprijateljske Austro-Ugarske dejstvima jevrejskih kapitalista. I prema pisanju *Samouprave*: »Čivuti« tamo »dograbiše kapital, u njihovim je rukama sva austrijska [podrazumeva se i mađarska] štampa, oni su isključivi gospodari industrije i berze, oni nemaju svoju« nacionalnu državu, »te da ih tamo srce vuče«. Za njih je najbolje da Austro-Ugarska »ostane kakva je... Čivuti su jedini, poslednji nosioci austrijske ideje; Austro-Ugarska je danas u istini semitska država... Daskora trpismo od turskih fermana, danas to činimo od bezobraznih članaka bečko-čivutskih novinara«.¹⁶⁵

Neverovatno! Antisemitska Austro-Ugarska *semitska država!*, uzviknuli bi *obeleženi* ili neupućeni u zamke političke demagogije. Neverovatno utoliko više što se ta *Samouprava* nije odrekla socijalističkih ideala preteča iz vremena Svetozara Markovića i što se čak isticala veličanjem ličnosti i dela Karla Marksa za koga je znala da je jevrejskog porekla. Ali tako je to u politici čiju *nedokučivost* političari koriste, a istoričari transponuju u službi političkih poslenika čiji se *uzvišeni* ciljevi najčešće ne ostvaruju, a kad se ostvare, obmanuti narod ih plaća krvlju, znojem, životom, u svakom slučaju najmanje onim što mu je ostalo od obećanog bogatstva, prosperiteta, blagostanja u miru.

Pogromima u Rusiji, *Samouprava* je posvetila samo jedan veliki članak. Stradanja Jevreja nije umanjila, ali krivicu je pripisala samim Jevrejima kao i *Srpska nezavisnost*. Razlika je bila jedino u objašnjenju geneze krivice. *Po Srpskoj nezavisnosti*, geneza je genetička: Jevreji po svojim urođenim, rasnim i veroispovednim svojstvima deluju razorno i sledstveno izazivaju neželjeno, ali razumljivo osvetničko reagovanje onih koji su žrtve njihovog razornog delovanja. Prema *Samoupravi*: Jevreji po svom zanimanju, *parazitskom* zakidanju, trgovca, mešetara, špekulanta, lihvara, bankara deluju, moraju da deluju kao što deluju, razarajući zdravo tkivo naroda na čiji račun žive i prosperiraju.

Impresivni su opisi uništavanja jevrejskih ognjišta, ali je list radikala očigledno veću pažnju obratio i po dužini i po načinu izlaganja impresivnijem dejstvu opisa »zlodela« koja su prethodila zločinima pogromaša i kojima su zapravo sami Jevreji

¹⁶⁴ *Samouprava*, br. 74 od 13. V 1882.

¹⁶⁵ »Naša susetkinja«, *Samouprava*, br. 97 od 28. VI 1882.

izazvali protivjevrejske pogrome. Nije se krilo da u Rusiji »narod goni i bije Jevreje«, da juriša »na jevrejske mahale«, da ubija »koga god uhvati«. Slikovito se predočilo čitaocima kako: »Kad oluja takve jedne... gomile protutnji preko neke jevrejske mahale ostaje za njom samo pustoš i razvalina — porušene i popaljene kuće, polomljen nameštaj, sve razgaženo, polupano, potrveno, satareno, razvučeno, kao da je tuđe projurio čopor najsvirepije divlje zveradi.« Ali na umesno pitanje: »Šta je moglo izazvati ovako žalosne događaje? Šta je moglo napraviti od onoga mirnoga, trpeljivoga, dobroćudnoga i gostoljubivoga ruskoga seljaka ovako svirepe, neobuzdane, neumoljive i krvožedne napadače?« sledio je neistinit odgovor. Jer po ovom odgovoru: »Ništa drugo« [podvukao A. R.] nije izazvalo i nije moglo izazvati ovaj vandalizam »do ona neizmerna globa, ono guljenje, pljačkanje i cedenje što su ga Jevreji vršili nad nezaštićenim ruskim narodom«. I dalje po ovoj krivotvorenoj predstavi: »Od svijuju pijavica što sisaju krv narodu, Jevreji su bili najlukaviji i najnesitiji«.

Na žalost, ovakva nakaradna, lažljiva, čudovišna predstava o grešnim Jevrejima mogla je na mnoge neupućene delovati kao istinita svedodžba o njima i ovog puta, a oni su oduvek sačinjavali i sačinjavaju veliku većinu u svakom narodu. Najverovatnije niko od te većine nije se zamislio i upitao kako ti Jevreji, u getovskim mahalama, sa ograničenim pravom slobodnog kretanja i zanimanja, prepoznatljiviji po mnoštvu bednika kao torbari i sitni trgovčići, okruženi okrutnim nadzirateljima i sudijama, mogu da deluju kao najveći eksploatatori u ruskom društvu u kojem preovlađuju bojadi sa desetine hiljada jutara zemlje, u kojem se među najvećim bogatašima mogu Jevreji na prste izbrojati, u čijim vladama Jevreja nema, čijim vladajućim krugovima ima pristup jedva poneki od najimućnijih trgovaca, industrijalaca, bankara, ili najzaslužnijih naučnika. Verovatno niko od te većine neupućenih nije se ni zamislio i upitao kako na mase utiču poluge vlasti, huškanja u novinama, harangiranja političkih stranaka, ogovaranja zainteresovanih nejevrejskih konkurenata iz redova nejevrejskih žitelja Rusije. A znalo se, i radikalna *Samouprava* je znala iz političkih, znanstveno-socioloških, socio-psiholoških i psihijatrijskih analiza da se s masama može lako manipulirati i da izmanipulisane mase u jurišu rulje nezaustavljivo pljačkaju i ubijaju žrtve obeležene na odstrel.

Drugi deo članka odnosio se na *opasnost* koja je pretila Srbiji i srpskom narodu od mogućih jevrejskih izbeglica iz Rusije. Oni su bežeći od pogroma već preplavili pojedine, posebno galicijske delove Austro-Ugarske, a budući da je naprednjačka vlada upravljala Srbijom prema intencijama austrijsko-jevrejskog kapitala, po *logičnom* deduciranju *Samouprave* nije bilo nerealno strahovanje od prelaska nekoliko stotina, pa i nekoliko hiljada ruskih Jevreja u Srbiju i njihovo slobodno nastanjivanje u unutrašnjosti srpske zemlje. Onima koji nisu verovali u takvu mogućnost, list radikala spremno je odgovorio: »A šta nije moguće danas u Srbiji? Zašto jedna vlada koja je izgubila oslonac kod [srpskog] naroda ne bi mogla sebi potražiti oslonac i u tuđim čivutima kad su pri [proteklim] skupštinskim izborima u Beogradu [pomenuti izbori naprednjačkog poslanika pomoću jevrejskih glasova] čivuti, a u Pirotu čivuti i Turci« omogućiti izbor naprednjaka. Ne sme se smetnuti s uma, nastavljala je u tom smislu *Samouprava*, da naprednjački »konzervativci i čivuti odavno već žive u velikom prijateljstvu. To prija-

teljstvo zavezao je još Čumić« kad je 1874. bio predsednik vlade mladokonzer-
vativaca. Zato treba istrajati u ponavljanju da su Srbiji potrebne »vešte zanat-
lije, vešte i vredne *radničke ruke* a ne Čivuti koji hoće da žive samo od špeku-
lacije, trgovinske i berzanske lagarije a neće da se prihvate nijednoga ozbiljnog
i korisnog rada. Toga imamo dosta i suviše od naših i tuđih Cincara i kajišara«.

Samo da bi se izbegli epiteti sramotnog reakcionarstva, epiteti koji ne priliče ra-
dikalskom listu, i ovde se ponavljalo da se Jevreji osuđuju sa rasnog stanovi-
šta, pa se dodaje: »Mi smo spremni da priznamo da Jevreji i nisu krivi što su tak-
vi, da ih je tuđa vekovna nepravda napravila tako samoživim i grabljivim, ali oni su
danas faktično takvi.« Kao takvi, oni najviše doprinose širenju i učvršćivanju bur-
žoasko-kapitalističkog ustrojstva i kao takvima ne sme se dozvoliti dalje uselja-
vanje u Srbiju, zaključila je ovde radikalska *Samouprava*.¹⁶⁶ Da li iz demagoških
pobuda, ili na osnovu izvitoperenih saznanja — nije važno. Za Jevreje je takvo pi-
sanje i zaključivanje bilo svakako poražavajuće, neprihvatljivo i nerazumno.

Strah od povećanja broja jevrejskih konkurenata useljavanjem i naseljavanjem iz-
beglica iz Rusije u unutrašnjosti Srbije zahvatio je pretežno palanačke trgovce i
zanatlije, a u javnosti je stvarana predstava o strahovanju naroda od povećanja
broja jevrejskih kajišara. Taj strah su u sitnoburžoaskoj trgovačkoj i zanatlijskoj
sredini podsticali i koristili liberali, a u seljačkom delu naroda radikali. I jedni i
drugi su istovremeno i iz istih pobuda tako delovali na platformi populističkog
antisemitizma radi diskreditovanja u povećanim razmerama i inače sve nepopular-
niju vladajuću Naprednu stranku. Ona je u tako stvorenoj antirežimskoj i antise-
mitskoj atmosferi napadana, žigosana, zapravo klevetana sve više kao prosemi-
ska stranka koja izručuje zemlju nezasiťljivim Jevrejima, odnosno nezajažljivom
jevrejskom kapitalu. Ali najgore se za Jevreje ispoljilo u polujavnom i tajnom
okupljanju antisemitskih aktivista sa konkretnim ciljem da se u Srbiji organizuje
patriotsko udruženje Srba protiv jevrejskih uljeza.

U dorćolskoj Jevrejskoj mahali zavladao je tada strah od mogućih prepada anti-
semitski nahuškane rulje. Obavoštene o tim antijevrejskim aktivnostima i jevrej-
skim strahovanjima, policijske vlasti su dobile uputstva od tadašnjeg ministra
unutrašnjih dela Milutina Garašanina o merama za onemogućavanje eventualnih
antisemitskih izgreda. S tim u vezi je radikalska *Samouprava* s podsmehom u
osudi takvih mera pisala: »Tako dovikuje beogradska policija beogradskim građa-
nima: Ne napadajte na Jevreje!« Uprava policije u Beogradu je u prevelikoj rev-
nosti naložila »prezidijalno svim kvartovima da se strogo motri na građane da ne
napadaju Jevreje, *njene drage i mile saveznike*« [podvukao A. R.] Prema *Samoup-
ravi*, ovaj »prezidijal« je opravdavan osnivanjem »antisemitskog društva [Društva
protiv Jevreja], koje je već izdalo i neku svoju knjižicu, i zasad živo radi na što
većem pridobijanju članova«. Dalje po *Samoupravi*: »Obrazovanje ovog antisemit-
skog društva izazvala je po svoj prilici vest« objavljena u jednom beogradskom
listu »da je 1500 jevrejskih porodica dobilo dozvolu da se nastani ovde u Beo-

¹⁶⁶ »Nećemo Jevreje«, *Samouprava*«, br. 97 od 28. VI 1882.

gradu«. Za *Samoupravu* je bilo razumljivo ovakvo reagovanje na vest o naseljavanju tolikog broja Jevreja pošto je poznato da se Jevrejin »seli tamo gde olako može na tuđ račun da živi«. Ipak je zaključila da »opet zato nikom [u Srbiji] ni u pamet nije došlo da propoveda nekakav rat protiv Jevreja«, a pogotovo Jevreja »koji zajedno« žive sa Srbima. »I zbog toga prezidijali Uprave varoši Beograda« raspisani »po instrukcijama Garašaninovim nemaju smisla. Samo doseljavanje ruskih Jevreja moglo bi navesti mnoge građane da uzmu drugi obrt u svom mnenju prema Jevrejima, što bi tek moglo navesti ministra policije da takve prezidijale izdaje. A dotle, dotle će svaki Jevrejin biti siguran sa svojim životom i imanjem kao svaki građanin srpski«. Iz tih razloga je *Samouprava* smatrala »besmislenim« ovakve policijske mere predostrožnosti, utoliko pre što je za njih saznala strana štampa, pa je »austrijski čivutski« list *Pester Lojd* odmah objavio »da su nihilisti i radikalci izazvali nered protiv Jevreja« koje je »sprečila vlast svojim energičnim merama« . . .¹⁶⁷

Antisemitska knjižica sa svega 14 štampanih strana, ali sa odjekom koji ni knjiga od 1.400 strana drukčijeg naslova i drukčije sadržine ne bi tada mogla imati, širom zemlje, pa i zainteresovanog dela Evrope, napisana je i štampana »početkom jula 1882«, kako u samoj knjižici stoji od »nekoliko srpskih rodoljuba« pod naslovom *Ne dajmo Srbiju Čivutima ili Reč u svoje vreme*. Moto knjižice kojim se čitalac pesnikovim rečima uzbuđeno usmerava, u skladu je sa njenim naslovom: »Ne reci nikad sudba je kriva — Ako te grozni poplavi Čiva«.

Počinja se sa predstavljanjem naroda Jevreja rečima koje navode na razmišljanje o nekom *satanskom* providenju (božansko je isključeno) u sudbini njihovoj. Jer: »Mada su naročito u srednjem veku u svima evropskim državama gonjeni te su lutali iz jedne države u drugu opet su se održali u znatnom broju (ima ih ukupno više od šest miliona) i svoju veru i svoj narodni karakter, onakav isti kao što se i pre 3000 godina pokazivao.« Njihov Bog i oni poput svog Boga su »osvetoljubivi i slavloljubivi«, pohotni i verolomni. Avram neveran u braku, Jakov prevario svog starijeg brata Isaka, Jakovljevi sinovi prodali svog rođenog brata misirskim trgovcima, snaha Judina »učinila preljubu sa svekrom«. »Mojsije se pogađao s Bogom o preseljenju iz Misira i njegov je Bog pristrasan kao i narod jevrejski jer je tamanio Misirce za ljubav izabranog naroda.« Što se ne bave proizvodnim radom nego trgovinom naučili su iz starozavetnog Talmuda u kome piše: »Ko uloži u trgovinu 100 srebrenika može imati svaki dan mesa i vina a ko u zemljoradnju loži 100 srebrenika može da jede samo soli i zelja.« Najdosledniji među njima u tom pogledu Rotšild je tako došao do »nekih dvadeset hiljada miliona kapitala«. Najverniji njihovi sledbenici bi mnogim svojstvima mogli biti upoređeni sa jezuitima.

Posle ovakvog predstavljanja jevrejskog naroda prešlo se na njihov naum da se umnože u Srbiji naseljavanjem »Jevreja koji su pobegli iz Rusije od pravedne osvete [to nije jevrejska osvetoljubivost! — A. R.] ruskog i poljskog naroda koje su oni [parazitski] isisali«. Tu se onda dalje razlagalo drugom argumentacijom: »Da se taj narod bavi proizvodnim radom« kao drugi narodi Evrope, »ni jedan svestan Sr-

¹⁶⁷ *Samouprava*, br. 107 od 20. VII 1882.

bin ne bi ga odbijao od svoje otadžbine kao dobrodošle goste i prijatelje; ali pustiti naročito među iskrene i poštene srpske seljake ovako prepreden i neproizvodan narod... to bi značilo svoju otadžbinu moralno i materijalno upropastiti«... Zato je usledilo alarmirajuće upozorenje: »Opasan narod« jevrejski ne sme da se umnožava u zemlji Srba. »Stoga je naša dužnost da svim dopuštenim sredstvima sprečavamo širenje i naseljavanje Jevreja u Srbiji.« Posebno su pozivani srpski trgovci »da se upišu u Srpsko protivjevrejsko [antisemitsko] društvo koje treba da se osnuje što pre [znači nije još bilo osnovano kako se govorilo — A. R.], i to najpre u Beogradu gde su vrata [već odavno — A. R.] Jevrejima u našu otadžbinu širom otvorena«. Oni »najbolje znaju kako je opasno po srpsku trgovinu i po kredit naše zemlje kod stranih naroda kajišarska špekulacija Jevreja i koji najjače osećaju štetne posledice nezaslužene emancipacije nesavesnog jevrejstva«. ¹⁶⁸

Iako je odziv u narodu, posebno njegovom većinskom seljačkom i elitnom intelektualnom delu, na poziv da se u Srbiji osnuje antisemitsko društvo bio toliko beznačajan da bi se sa sigurnošću moglo utvrditi kako je bio ništavan, ova knjižica je ipak izazvala prilično komešanje. U dorčolskoj Jevrejskoj mahali delovala je zastrašujuće, u domovima imućnijih i uglednijih Jevreja izvan mahale uznemirujuće, u krugu srpskih naprednjaka bili su revoltirani *provokatorskom* knjižicom koju su pripisivali opoziciji, posebno klerikalno-liberalskoj, kako su privrženici Napredne stranke tada nazivali privrženike Liberalne stranke. Ono što se pripisivalo jevrejskom narodu, Jevrejima uopšteno, prepisano je iz poznatih stranih antisemitskih knjiga i domaćih antijevrejskih novinskih članaka. Reagovanje koje je usledilo od policijskih organa države i uprave beogradske Jevrejske opštinske zajednice bilo je neophodno. Ali je većina, tada velika većina politički zrelijeg dela srpskog društva, znala da svojstva pripisana uopšteno svim Jevrejima su lažno pripisana, da među Jevrejima kao i među Srbima i svim drugim narodima sveta ima poštenih i nepoštenih, marljivih i časnih, miroljubivih i osvetoljubivih, siromašnih i bogatih. Srazmerno čak mnogo više sirotinje nego kod drugih, iako se kod gotovo svih nejevreja uvrežilo predubedenje o Jevrejima kao bogatašima. A oni, u Srbiji tada manje brojni, koji su bili indoktrinirani učenjima o monstruoznim osobenostima Jevreja, ili su sa *majčinim mlekom*, zapravo odgojem antijevrejskim nasleđem zaslepljenih roditelja bili prožeti antisemitizmom, nikakvim ubedljivim argumentima nisu mogli biti odvraceni od antisemitizma. Čak ni činjenicom da se Jevreji ne bave proizvodnim zemljoradničkim radom ne zato što su paraziti nego zato što im je u većini zemalja bilo zabranjeno bavljenje zemljoradnjom, pa i mnogim drugim proizvodnim radnjama rezervisanim za nejevreje.

Jevrejska zajednica je *izjavom* Crkveno-školske jevrejske opštine, koja je objavljena u zvaničnim *Srpskim novinama*, odmah po izlasku ove pamfletske brošure reagovala opovrgavajući i tamo i preko štampe iznete laži o Jevrejima i naseobinama Jevreja iz Rusije. U toj *izjavi* stoji kako su neki listovi najpre objavili lažnu vest da su »na putu 300 porodica ruskih Jevreja koje dolaze u Srbiju s namerom da se tu nastane«. Posle je navedena *brošurica* dodala toj lažnoj vesti da je već »usta-

¹⁶⁸ *Nedajmo Srbiju Civutima III reč u svoje vreme*, Beograd 1882, 14.

novljen i odbor beogradskih Jevreja« sa zadatkom »da te ruske Jevreje dočekuje i da se pobrine za njihovo nastanjivanje u Srbiji«.

Zato je sazvan »skup crkveno-školske Jevrejske opštine« na kome je odlučeno da se obznani kako su sve »navedene vesti posve neistinite i da od strane srpskih Jevreja nije nikad učinjen ma kakav korak sa ciljem da se ruski Jevreji nastane u Srbiji«. Što se pak tiče navedene *brošurice*, za nju je u toj *izjavi* rečeno da »se može nazvati pravim« spisateljskim »škandalom«. Između ostalog, u njoj su »podmetnuti jevrejskom verozakonu neki« čudovišni »propisi« koji ne »odgovaraju duhu i propisima« jevrejske vere. U zaključku se precizira da se jevrejska zajednica neće upuštati u polemiku »sa ljudima« koji ovakvim »gadnim izmišljotinama prave neprilike svojim sugrađanima«, a nagrdjuju i »lep glas Srbije u inostranstvu u pogledu verozakonske tolerancije«. A onima kojima je stalo do »pravde i istine«, Jevrejska opština je spremna »da stavi na raspoloženje originalne verozakonske knjige« iz kojih će se uveriti po Mojsijevom zakonu o pravdoljubivosti »deset božjih zapovesti« kao i o učenju znamenitog rabina od »pre 2000 godina« kako se jevrejski verozakon kao i kasnije hrišćanski zasniva »na pravilu ljubi svog bližnjeg kao samog sebe«. Na kraju izričito: »Toliko se povtorava radi obaveštenja onih kojima je stalo do istine. Sa špekulantima i bukačima skup će umeti proračunati se putem zemaljskih zakona i zemaljskih sudova, o tome neka dotična gospoda budu uverena«. ¹⁶⁹

Pisci (iako je samo jedan pisao tekst) antisemitske knjižice, inicijatori osnivanja društva antisemita u Srbiji, pripadali su sigurno krugu desnih liberala i stoga je, kako se moglo i očekivati, *Odgovor na izjavu skupa crkveno-jevrejskog* usledio u liberalskoj *Srpskoj nezavisnosti*. U odgovoru se izražava čuđenje, naravno, hipokritsko, što srpski »Čivuti [sugrađani!] tako zaziru od« »jedne male brošurice!... pa čak i vlast pozivaju u zaštitu«... Po rezonovanju tih anonimnih pisaca, koji nisu imali ni toliko građanske hrabrosti i morala da se identifikuju imenom i prezime- nom, ili bar zanimanjem, *brošurica* je zasnovana na istinama koje su crpljene iz »najjačih čivutskih dokumenata«, Talmuda i pet knjiga Mojsijevih. Prema ovim klevetnicima, samo ponašanje Čivuta dokazuje da se oni drže uputstva iz Talmuda. Cilj antisemitskog društva, po rečima ovih anonimnih klevetnika, je samo u tome da se »jednom tako opasnom narodu [kao što je jevrejski] sa tajnim i skroz nepoštenim i strogim zakonima [Talmud] i sa ovakvim grabljivim karakterom« koji teži »izložiti sav nečivutski svet grabežu« ne dopusti »da nepoštenjem i kašarlukom sa tuđeg, nevinog hrišćanskog znoja gomila sebi kapitale«.

A kao dokaz istinitosti navoda o nastanjivanju Jevreja iz Rusije navodi se kako se u Beogradu u poslednje vreme zapaža »vrlo primetan broj novodoseljenih i nepoznatih Čivuta, koji tumaraju i ,handluju'. . . [na] način koji je svojstven samo Čivutima«. . . Prema tvrdnji ovih anonimnih antisemitskih »patriota« ispalo bi da su u Beogradu već »postojali odbori Čivuta«, kao uostalom u svim evropskim državama, za doseljavanje, zapravo za prihvatanje izbeglih ruskih Jevreja. »Samo što su ti odbori umotani i tajni, te ga Hrišćanstvo ne sme da vidi, jer ako bi se saznalo

¹⁶⁹ Iz sednice skupa crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu 18. jula 1882 (*Srpske novine*, br. 159 od 22. VII 1882).

za tu njihovu tajnu ko zna šta bi bilo«. Za ove anonimne antisemitske pregaoce, molba beogradskih Jevreja da se odobre statuti pododbora i »Izraelitske alijanse« bio je očigledan dokaz nastojanja da pod firmom tih pododbora deluju odbori za prihvatanje i nastanjivanje ruskih Jevreja u Srbiji. Tu se još dodaje da je ta »Izraelitska alijansa« svuda u svetu uperena protiv nejevreja, »Goja«, prema uputstvima iz Talmuda. Podozrivi naziv *Goj* za stranca u rečniku Jevreja, i ovde se označava dokazom netrpeljivosti »izabranog naroda« prema svim drugim narodima, pa prema tome i Srbima, sa svim konzekvencama koje »talmudska netrpeljivost« donosi sa sobom.

Što svaki narod gotovo bez izuzetka imenuje imenom pežorativnog značenja strance koji ga okružuju u smislu obruča, u podozrivim ili podrugljivim razgovorima i govorima o njima, ne uvažava se kad je reč o jevrejskom narodu. U vezi sa ovom antisemitskom knjižicom, to je tim upadljivije što se tu Jevreji isključivo apostrofiraju kao Čivuti u nepovoljnom značenju za njih.¹⁷⁰ Da o tome ne vode računa ni čitaoci, a kamoli autori ili autor ove knjižice nije za čuđenje. Istraživači ljudskoga roda, filozofi, antropolozi, istoričari, sociolozi, psiholozi i psihijatri, već od antičkih vremena sučeljavaju se sa tim fenomenom u komunikacijama ljudi, ne samo raznih vera, rasa, nacija, plemena, nego i različitih stranačkih, idejnih i ideoloških opredeljenja. Da nije tako, verovatno se ne bi vodili ni istrebljivački ratovi u ljudskom rodu.

Dopunskim razjašnjenjem odnosa jevrejske zajednice prema pitanju jevrejskih izbeglica iz Rusije moglo se utvrditi, što naravno nije učinjeno, već prema izveštaju starešine Dorćolskog kvarta od 25. aprila 1882. upućenom upravniku varoši Beograda Živojinu Blaznavcu. Na dan pisanja tog izveštaja, starešina kvarta je u zvaničnoj funkciji prisustvovao zboru jevrejskih žitelja koji je bio sazvan povodom dopisa »Izraelitske alijanse« iz Pariza, sa apelom na »Jevreje celoga sveta da moralno i materijalno potpomažu Jevreje« iz Rusije. Istovremeno je »Alijansa« zatražila da se Jevreji Srbije izjasne o poduhvatu preseljenja »sto i više hiljada« ruskih Jevreja u Ameriku o trošku »Alijanse«, ili u alternativni sa boljom opcijom »po opštoj jevrejskoj stvari« o preseljenju u neku drugu zemlju, i to u koju. »Što se tiče materijalne pomoći, Jevrejska opština se odmah odazvala u načelu« za pomoć u novcu, a u vezi sa selidbom »bilo je raznih mišljenja, ali je« preovladalo da se progonjeni Jevreji iz Rusije »o trošku Alijanse presele u Palestinu« kao »obećanu zemlju« i »da se od Turske otkupi zemljište« na ime turskog duga »od 700.000 funti sterlinga«. Tako je onda na tom skupu Jevreja odlučeno »da se pariskom odboru [Izraelitske alijanse] odgovori kako oni pristaju na davanje materijalne pomoći [preseljenju progonjenih jevrejskih žitelja Rusije] no da će ova pomoć u mnogo većem razmeru biti ako se usvoji da selenje bude u Palestinu — jer drže da samo tako mogu biti obezbeđeni od daljih gonjenja«...¹⁷¹

O svim tim pitanjima nije se raspravljalo u Skupštini. Ona nisu bila na dnevnom redu skupštinskih sednica, niti su pokrenuta u poslaničkim interpelacijama tokom

¹⁷⁰ *Srpska nezavisnost*, br. 125 od 29. VIII 1882; članak je potpisao »U ime srpskih rodoljuba... P.« U novije vreme, Jevreji se nazivaju i Ješe, Ješa-Čivutin.

¹⁷¹ AS, fond Milutina Garašanina, br. 774.

zasedanja u prvoj polovini 1882, kao ni tokom zasedanja Skupštine novog saziva krajem 1882. i početkom 1883. godine.

U Skupštini novog saziva koji je svečano otvoren 3. decembra 1882. prestonom besedom kralja Milana, Avram Ozerović je bio ponovo izabran za člana Finansijskog odbora. U tom svojstvu je njegova angažovanost u zakonodavnom radu Skupštine bila primerena opet njegovim znanjima i snalaženjima u oblasti trgovine i finansija, što će se posebno zapažati i ceniti na plenarnim skupštinskim sednicama prilikom rasprava o spornim zakonskim predlozima, kao i u Skupštini prethodnog saziva. Naime, tokom ove skupštinske sesije, iako bez predstavnika stranačke opozicije, radikala i liberala, pojedini zakoni u formulaciji vladinih *eksperata* izglasani su takođe tek nakon žučnih osporavanja, nepojmljivih za ozloglašenu Skupštinu sastavljenu, na silu, samo od naprednjaka s priličnim brojem u narodu ismejavanih *dvoglasaca*. Kritike su ovog puta upućivali sami naprednjaci koji nisu statutarno bili *jednoumni*, pa su se međusobno razlikovali u pogledima i stavovima prema formalno nepostojećim, ali faktički dejstvujućim frakcijama levice i desnice, *sui generis*, nasuprot stranačkom centru koji je okupljao članove vlade i vladine poslušnike bez pogovora.¹⁷² Za Ozerovića i Bulija moglo bi se utvrditi da su po izvesnoj kritičnosti u rasuđivanju bili bliži naprednjačkoj levlci, iako su se mahom držali naprednjačkog centra.

Naprednjačka Skupština neregularnog sastava — u toku ovog zasedanja celo vreme u nepovoljnim okolnostima, izložena bezobzirnim napadima nepokorene vanparlamentarne opozicije — delovala je u domenima zakonodavstva konstruktivno u savremenom duhu, bar kada su u pitanju bili razvojni problemi na pravu zasnovane države građanskog društva sa seljačkom bazom. Razume se, samo u meri kojom ne biva ugrožena vlast vladajuće Napredne stranke, i zato samo u oblastima koje su bile van domašaja policijske vlasti. Ta vlast je dobijala sve veća ovlašćenja da bi onemogućila sve opasnije delovanje *levičarske* radikalske opozicije. Delotvornost ove Skupštine u pozitivnom smislu ogledala se u brojnim zakonima u vezi sa novim ustrojstvom vojske; novim uređenjem sanitetske, medicinske službe; novim poštanskim ugovorom sa Bugarskom; novim ustrojstvom osnovnih škola; novim carinskim tarifama; ustrojstvom novog ministarstva, Ministarstva narodne privrede; ustrojstvom Narodne banke. Doprinos Avrama Ozerovića, a u pozadini javne scene i Edija Bulija, bio je značajan, a po značaju adekvatno cenjen u vladajućim krugovima naprednjaka. Potonje je posebno značajno jer je s druge strane *barikade* populistička opozicija sve izrazitije nastojala da se populariše u masama lakovernog naroda i *satanizacijom* jevrejskih doprinosa u svemu što je bilo u interesu naroda.

U debati o navedenim zakonima u fazi zakonskih predloga, Ozerović je *redovno* učestvovao u manjoj ili većoj meri, zavisno od *potrebe*. Tokom rasprave o pojedinih zakonskim odredbama u vezi sa novim vojnim ustrojstvom podržao je predloge za svestraniju popunu zapaženih »praznina«. Ali je ilustrativno za njegovu poslov-

¹⁷² U novom skupštinskom zdanju, na klupama leve strane skupštinske sale u kojoj je zasedala Skupština, smestili su se poslanici levog krila, a na desnoj poslanici desnog krila Napredne stranke, dok je većina zaposela mesta u sredini.

nost u izbegavanju suvišnih reči da je pri tom naglasio da se pripremao navedeni predlog *elaborirati* — kako bi u *naše vreme* govorili naši skupštinski glasnogovornici — međutim, pošto je predlog već »dovoljno osvetljen« uvideo je da je »izlišno dalje govoriti«, pa je preporučio i ostalima koji su se prijavili za reč da učine isto.¹⁷³

Da potrebu za podrobnija izjašnjavanja nije prenebregavao pokazao je u diskusiji o poštanskoj i telegrafskoj konvenciji između Srbije i Bugarske. Već izložene političke argumente za konvenciju dodatno je potkrepio argumentima »praktične prirode«. Istakao je koliko su tom konvencijom obostrano smanjene poštanske i telegrafske takse; kako ta konvencija omogućuje da se »iz jedne države u drugu državu može telegrafisati *ćirilicom*, što je interesantna novost koja se mora sa zadovoljstvom pozdraviti«; postignuto je »da se pošta i telegrafi mogu sporazumevati« uzajamno »svojim jezikom — srpski telegrafista može telegrafisati srpski, a bugarski telegrafista bugarski, što je takođe veliko olakšanje u saobraćaju«. Prilikom je iskoristio da i sopstvenim iskustvom potvrdi jednu dobit od te konvencije pošto je u protekloj 1881. bio u Bugarskoj, pa je tamo zapazio anomaliju da su se »lakše i brže« dobijala »pisma iz Beograda preko austro-ugarske pošte nego preko« srpske, što je napokon tom konvencijom otklonjeno.¹⁷⁴

U toku ovog zasedanja, na plenarnom sastanku Skupštine 11. decembra 1882. pročitana je i dostavljena na dalje razmatranje Finansijskom skupštinskom odboru, čiji je član bio Ozerović, značajna predstava građana Šapca sa molbom, odnosno zahtevom »da se mesto« postojeće »niže gimnazije zavede u Šapcu cela gimnazija, tj. i viša i niža, a tako isto da se zavede u Šapcu i velika ženska škola ravna beogradskoj višoj ženskoj školi«. Ostalo je nepoznato kako se Ozerović izjasnio u odboru o ovom predlogu, ali je zanimljivo za ovde *obrađenu temu* da su se među potpisnicima predstave nalazili i jevrejski građani Šapca: Avram Albala, Hajim B. Jeovšuo, Nahman Avramović Koen i Jakov Maulijan.¹⁷⁵

Posebnu pažnju na sednici od 14. decembra izazvala je interpelacija Avrama Ozerovića u vidu »pitanja« sa supotpisom još jednog poslanika, Uroša Miloševića, u vezi sa predlogom da se u poštanskom saobraćaju Srbije, kao u svim razvijenijim evropskim zemljama, omogući dostava pošiljki i sa »naknadnom naplatom«, poznatom već Srbima pod nemačkim imenom »nahname«. U obrazloženju za ovu predstavku, Ozerović je istakao kako je za brži razvoj »zemaljske trgovine a posredno i radinosti« značajno »da se može poštom šiljati espap i proče« tako »da je primaoc dužan vrednost tog espapa platiti pošti pre no što se pošiljka dignu, a da zatim pošta plaćeni novac predaje pošiljaocu.«¹⁷⁶

U iscrpnoj i iscrpljujućoj raspravi o novom zakonu o osnovnim školama, Ozerović je učestvovao samo primedbom na račun kritičara koji su se izjasnili protiv odredbe o dodatku na platu upravitelja škole u iznosu od »najmanje 150 dinara« godi-

¹⁷³ *Stenografske beleške*, 80—82.

¹⁷⁴ *Isto*, 153—154.

¹⁷⁵ *Isto*, 159—160.

¹⁷⁶ *Isto*, 257—276.

šnje. Kritičari, sa argumentom o potrebi da se štedi i uz argument o *nepotrebnoj* službi upravnika u funkciji birokratskog administratora, zastupali su zapravo stanovište *uravnilovke* iz naših vremena *samoupravljanja*. Već po Ozeroviću, tom stanovištvu se suprotstavlja stvarnost. Upravitelj je imao »mnogo veću dužnost« a samim tim i snosio posledice veće odgovornosti, pa prema tome je morao imati i veću platu od učitelja. Jedino zato što su učiteljske plate podmirivane iz opštinske kase, pretežno siromašne u novcu, Ozerović se založio za umanjeње tog dodatka od 150 na 100 dinara.¹⁷⁷

Za Ozerovića je karakteristično da se nalazio i među potpisnicima predloga da se u skladu sa normama određivanja plata prema radu i zvanju »predavačima kad po stanju profesori računavaju u godine ukazne službe i godine koje su proveli kao predavači. I da se to zakonsko naređenje ima primeniti« takođe na tadašnje »profesore i suplente koji su pre toga bili predavači«. ¹⁷⁸

Debata o projektu *Zakona o opštinskoj carinskoj tarifi* vođena je na dvema sednicama 18. i 19. decembra. Izvestilac odborske većine bio je Ozerović. On je predložio poslanicima kako je odbor pri razmatranju toga projekta i izvršenju izvesnih izmena u njemu »imao u vidu kako finansijske tako i trgovačke, ekonomske i političke prilike« u zemlji. Pri tome »uzeo je u obzir i to da se« novom »tarifom izmenjuje« dotadašnja »opšta tarifa od 1863. godine« koja je u mnogim stvarima zastarela. Zasnivala se na drukčijim cenama, merama i novčanim tečajevima. Za Ozerovića je bilo važno da se zna kako su ovom opštom tarifom određene takse više od onih koje su utvrđene ugovorima sa »najvećim povlašćenim« zemljama Austro-Ugarskom, Velikom Britanijom i dr. Tim višim tarifama hoće da se »prinude« države koje nemaju trgovinske ugovore sa Srbijom na pristajanje obostrano povoljnijih ugovornih obaveza. Na primedbe da su carinske tarife previsoke za neke uvozne artikle odgovorio je kako u »nas ima tek nešto industrije pivarske, špirituske itd. dakle ako hoćemo da se industrijska grana razvija treba da je zaštitimo«.

Predstavnici odborske manjine su posebno insistirali na smanjenju najviše povišenih tarifa na ribu koja je uvožena iz Rumunije, a pretežno su je trošili seljaci »o krsnom imenu, sv. Nikoli«. Ozerović je objasnio da Srbija nastoji da tim visokim taksama prinudi Rumuniju na ugovor s povlasticama povlašćenih zemalja. Propisane previsoke takse, po Ozeroviću, za neke druge uvozne i izvozne artikle objašnjive su: 1. ukidanjem obaveza Srbije iz tzv. »kapitulacije« pod sizerenstvom Turske, kada Srbija nije smela »naplaćivati više od 2% od vrednosti espapa«; 2. sticanjem državne nezavisnosti povećane su »potrebe« države za novcem za podmirenje troškova diplomatskih predstavništava višega ranga, za gradnju železnica itd. Ozeroviću nije bilo lako dok je za neke artikle branio odista previsoke tarifne skale. Jedan od poslanika sa levog krila stranke naprednjaka uzvraćio je: »Ministarstvo trgovine u Mađarskoj ne naplaćuje ni na svinje, ni na žito samo da bi privuklo novac« koji treba da ostane kod naroda. A u »nas se plaća od vajakada [previše] pa

¹⁷⁷ Isto, 173, 192, 292—293.

¹⁷⁸ Isto, 417.

da je bar« ostalo »po staroj tarifi no traži se« sve više. Drugi je prebacio odboru, posebno njegovom izvestiocu Ozeroviću, da je više nego što je vlada tražila i predložila povisio takse na »važne narodne proizvode« koji za seljački narod imaju životnu važnost: šljive, šišarke, pšenica, kukuruz. Po tom poslaniku, *videlo se da u tom odboru »nije bilo ljudi iz naroda«*. Kritički raspoloženi poslanik dobio je podršku mnogih nezadovoljnika. Uzbunila se Skupština kao da nije sastavljena samo od naprednjaka, u narodu ozloglašanih i uz to još »dvoglasaca«. Prebacivala je odboru, ovog puta oličenom u izvestiocu Ozeroviću, gotovo poput radikalskih populista kako je prenebregnuo »da smo trgovačkim ugovorom sa Austro-Ugarskom dosta opteretili našu proizvodnju pa ako ćemo i sad sa naše strane da je opteretimo onda je bolje kazati seljacima: dignite ruke pa nemojte ni raditi! (Čuje se: Tako je)«.

Jedan od najuglednijih članova stranke kojoj je pripadao Ozerović prebacio mu je direktno, uz izraze žaljenja što to mora učiniti, da je po sopstvenom iskazu bio protiv toga da se »na uvozu velika đumručina ne plaća, a izvoz da se opterećava« što je moguće više. Po Ozeroviću, to nije bilo tačno jer je on »i pri uvozu bio na nekim mestima za to da se taksa poveća... a što je bio« mišljenja »da se nešto poveća taksa i na po koji izvozni artikal« rukovodio se potrebama zemlje u celini posmatrano i nije se zalagao za to iz nekih ličnih, mi bismo mogli dodati staleških ili klasnih pobuda, u svojstvu bogatog trgovca. Uspeo je da se u suštini odbrani od populističkih optužbi, iako te optužbe nisu artikulisali populisti nego naprednjaci kojima je sam pripadao. Direktniji je u odbrambenom protivudaru bio ministar finansija Čedomilj Mijatović rekavši kako je »za sažaljenje da [jedno naprednjačko] narodno predstavništvo« dolazi do zaključka »da narod propada kad plati 5 groša na tovar šljiva državi«. Ali to se nije moglo izmeniti. U državi u kojoj je seljaštvo sačinjavalo 90 posto stanovništva, državne dažbine ma u kojem vidu i u ma kojem iznosu delovale su snagom opsesije.¹⁷⁹

U raspravi o ustrojstvu Ministarstva narodne privrede, Ozerović je učestvovao, podržavajući zakonski predlog, jedino na sednicama skupštinskog odbora; listovetno učešće na plenarnoj sednici Skupštine smatrao je suvišnim. Rasprava o budžetu bila je rutinska, pa se Ozerovićeve intervencija u Skupštini sastojala samo u ispravljajući sporadičnih netačnih interpretacija.¹⁸⁰ Debata o novom ustrojstvu vojske bila je na mahove žučnija. Ozerović je uzeo reč da bi se založio za skraćeni rok vojne službe i za đake stručnih škola, a ne samo gimnazija i Velike škole. (Neki su poricali opravdanost olakšica i za »starce preko 40 godina«!) Po Ozeroviću, uskraćivanjem prava na skraćeno služenje vojnog roka za mladiće iz trgovačkih škola čini se nepravda. »Jer, ima trgovačkih akademija gde« se stiče znanje »više no što se uči po gimnazijama«. Oni posle rade kao »knjigovođe, korespondenti itd«. Koliko je taj rad tada bio cenjen može se zaključiti i po Ozerovićeovom iskazu da je u Beogradu bilo »knjigovođa« koji su primali veću »platu nego sudije Kasacionog suda«. Još je dodao da se i na taj način može stimulisati školovanje u trgovačkim školama, a ne samo u gimnazijama. A sa »gledišta ekonomskog« razvoja zemlje, po-

¹⁷⁹ Isto, 375.

¹⁸⁰ Isto, 490.

sebnio razvojnih »interesa naše trgovine i industrije«, ove školske ustanove su čak svrsishodnije nego gimnazijske.¹⁸¹ Mi bismo mogli dodati: bio je u pravu.

Predlog zakona o kovanju srpskog novca od nikla, opet je u Skupštini branio Ozerović u svojstvu izvestioca Finansijskog skupštinskog odbora. Iako su se neki poslanici u debati izjašnjavali i protiv ovog zakona, Ozerovićev zadatak je ovog puta bio olakšan usvajanjem mišljenja velike većine da se diskusija skрати prelaskom na glasanje o prihvatanju ili odbijanju predloga. Strahovanje kritičara da će se novcem od nikla obezvređiti u potpunosti krajcare od bakra, Ozerović je *otklonio* uverljivim argumentom da će bakarni novac i u zemlji i u inostranstvu biti i dalje u opticaju po istoj kursnoj vrednosti. Ispostavilo se da Srbija ima bakra manje nego što se pretpostavljalo, a potreba za sitnim novcem se povećala, pa se moralo pribeći kovanju novca od nikla. Ministar finansija je dopunio Ozerovićevo obrazloženje činjenicom da gradnja železnice uslovljava povećanje broja radnika čija se zarada isplaćuje u sitnom novcu, a sitni novac se već u Italiji, Francuskoj, Belgiji, SAD i drugde pokazao »praktičniji« za manje troškove »jer bakar oksidiše i težak je za nošenje, a nikel je lep, ne oksidiše i mnogo je lakši«.¹⁸²

Zakon o Narodnoj banci po predloženim odredbama je izglasan na pretposlednjoj sednici Skupštine ovog saziva 30. decembra 1882. bez značajnijih zamerki. Ozerović se našao pobuđen da govori samo jednom, pri opovrgavanju *neizostavne* potrebe da se već utvrdi »koliki će se interes naplaćivati na novac koji će banka davati«. On je u svojstvu stručnjaka objasnio kako je nemoguće »da se u štatutu interes« određuje »jer to će zavistiti od samih okolnosti i prilika u kojima se banka bude nalazila«. Ali se može realno pretpostaviti da će interes, kamatna stopa, biti u granicama povoljnim za klijente jer će inače banka morati da računa na posledice nepovoljnog poslovanja.¹⁸³

Početak 1883. godine, od 2. do 11. januara, Narodna skupština je zasedala po zakonu o vanrednom sazivu da bi ratifikovala u međuvremenu sklopljene ugovore s Nemačkom i Francuskom. U skupštinskim odborima koji su imali zadatak da prouče predložene ugovorne tekstove i podnesu izveštaj o istima nalazio se i Ozerović. On je učestvovao i u skupštinskoj debati, ali samo o trgovinskom ugovoru i konzularnoj konvenciji između Srbije i Nemačke da bi autoritetom cenjenog stručnjaka potvrdio poslanicima kako se tim ugovorom i tom konvencijom »ujemčava potpuna uzajamnost« u pravima male srpske kraljevine i velike nemačke carevine. Istovremeno je Skupština njegovim posredstvom saznala da će »u slučaju nesporazuma« biti merodavan tekst na nemačkom jeziku pošto se na njemu nalaze potpisi obe ugovorne strane. Ozerović je završio ovaj svoj pleoaje predlogom da se ugovor s Nemačkom ratifikuje jednoglasno aklamacijom s obzirom na to da »utvrđuje jedan od najjačih bedema za potpunu nezavisnost, odnosno suverenitet Srbije«.¹⁸⁴ U debati u vezi sa ugovorom »o prijateljstvu, trgovini i plovidbi između Srbije i Francuske« nije učestvovao pošto se za to to nije ukazala potreba.

¹⁸¹ Isto, 557—558.

¹⁸² Isto, 672—673.

¹⁸³ Isto, 684—685.

¹⁸⁴ Stenografske beleške sa Skupštine vanrednog saziva, 34.

Za novi trogodišnji skupštinski period 1883—1885, poslanički izbori održani su kao uvek sa zakašnjenjem, tek 7. septembra 1883, a prvo zasedanje nove Skupštine predviđeno je da bude vanredno sa jednom jedinom tačkom dnevnog reda: ratifikacija u Beču ugovorene železničke konvencije od 9. maja 1883. između Srbije, Austro-Ugarske, Turske i Bugarske. U naprednjačkom vrhu bilo je utvrđeno da jedan od referenata bude Avram Ozerović, već afirmisani stručnjak za ovakva ugovorna akta. Međutim, izbori su završeni nepovoljnim ishodom za vladajuće naprednjake. Na većini izbornih mesta su nadmoćno pobedili poslanički kandidati opozicionih stranaka radikala i liberala. Ni 10. septembra naimenovana 44 vladareva i vladina poslanika, pretežno iz redova naprednjaka, među kojima su se i ovog puta nalazili Ozerović i Buli, nisu bili dovoljni za uspostavljanje ravnoteže. Piročančeva vlada bila je primorana da snosi konzekvence poraza i 20. septembra dala je ostavku. Za novog predsednika vlade, kralj je naimenovao u narodu ozloglašenog rodonačelnika režimskih birokrata Nikolu Hristića.

Novoizabrana Skupština sastala se 21. septembra, ali s obzirom na nepovoljan sastav sa stanovišta vladara i nove vlade, sednice su sledećeg dana kraljevim ukazom odložene na neodređeno vreme. Sledstveno tom neparlamentarnom aktu, vanparlamentarne borbe stranaka su se rasplamsale do neviđenih razmera. Raspirivanje buntovničkih strasti u narodu delovanjem populističkih harangiranja Radikalne stranke i surovih represalija vlasti imalo je po obe strane neželjene posledice. U istočnoj Srbiji izbila je u oktobru 1883. buna naroda masovnih razmera, poznata pod imenom timočka buna.¹⁸⁵ Buna je u krvi ugušena, mnogi radikalski poslanici, među kojima i neki od Ozerovićevih i Bulijevih bliskih poslaničkih drugova sa skupštinskih borilišta (žučni polemički dueli stranačkih protivnika u Skupštini u to vreme nisu sprečavali kontakte drugarstva i prijateljstva) bili su osuđeni na smrt i streljani. Ustalilo se dekretom uvedeno vanredno stanje. Zabranjeno je i izlaženje opozicionih listova.

Samouprava je prestala izlaziti 22. oktobra, a *Srpska nezavisnost* 30. oktobra 1883. Dok su izlazile bile su te godine toliko preokupirane pitanjima izazvanim represivnim merama vlasti da nisu stizale previše se baviti jevrejskim pitanjem. Usled naraslog nezadovoljstva naroda nezapamćenih razmera povodom suviše »nerazumnih« odluka i brutalnih postupaka organa vlasti, njihove stranke nisu imale potrebu da ubiru vanredne poene otkrivanjem i žigosanjem *jevrejskih* uzročnika nevolja i nedaća. To ipak ne znači da usputno pri patetičnom nabranjanju krivaca za nagonilane probleme nisu pomenuli dežurne grešnike Jevreje, jer da godina prođe bez žrtvenog jarca u jevrejskom obličju bilo je nepojmljivo. Takav propust opozicije pod predvodništvom iskusnih profesionalaca u politici kakvi su bili Jovan Ristić i Nikola Pašić bio bi neshvatljiv u političkoj igri najvišeg dometa. Primera radi, u Pašićevom čuvenom članku uoči timočke bune, članku koji zaslužuje da bude ovekovečen u jednoj antologiji uzornih dvoznačnih političkih spisa u dvogubnoj borbi za narod i za vlast, a kojim se na sudbonosno pitanje uzbuđenog naroda da li da se odaziva ili ne pozivu preteće vlasti da preda oružje, koje mu je od starina ostalo da njime brani, i kao vojnik narodne vojske, dedovinu i ognjište, ako

¹⁸⁵ A. Radenić, *Radikalna stranka i Timočka buna*, Zaječar 1988, I—IV, 1025.

zatreba, odgovara na Pašiću svojstven način *pitijskim* savetom da ga mora predati i upozorenjem da ne sme da ga preda¹⁸⁶ — među uzročnicima opravdanog strahovanja i bunjenja, Pašić nije zaboravio ni ovog puta da pomene i Jevreje. Jer sve dok se ne osvoji vlast uz pomoć seljačkog naroda mora se između ostalog neprekidno ponavljati kako Jevreji slobodnim nastanjivanjem i slobodnom trgovinom, podrazumeva se lihvarskom, u unutrašnjosti zemlje ugrožavaju srpska imanja stečena krvlju i znojem srpskih seljaka.

Kada je *oluja* prošla, buna ugušena, Pašića nije stigla sudbina na smrt osuđenih i streljanih. Smrtna kazna nad njima nije mogla biti izvršena; na vreme se spasio bekstvom. Ali nasilna smrt poslaničkih gorostasa kakvi su bili Ljuba Didić, tribunski govornik, ugledni trgovac iz Sokobanje, i sveštenik Marinko Ivković, istrajni zagovornik pravičnih odnosa u svakoj prilici kao »božji čovek« među ljudima dobre volje, bez obzira na verske, nacionalne i imućstvene razlike među njima, te još neki od poslanika s kojima je Ozerović još pre nekoliko meseci vodio polemičke rasprave, koje nisu ometale njihove odnose uzajamnog uvažavanja i poštovanja, mora da je duboko kosnula i Ozerovića i Bulija, kao uostalom veliku većinu naprednjačkih poslanika, iako su pogubljeni poslanici pripadali stranci ljutih protivnika. Postoje indicije kojima se može potvrditi da su i ta dva jevrejska poslanika pokušala svojim ličnim i društvenim vezama da spasu od izvršenja smrtne kazne narodne poslanike. Uzalud. Kao što su ostali uzaludni istovetni pokušaji uticajnijih prvaka Liberalne stranke. Osvetničkim nagonom razgoropadenog kralja niko, pa ni poslanici stranih zemalja, nije mogao odvratiti od odluke da pogubi bar nekoliko njih, ako već ne može, usled prejakih intervencija i uspešnih bekstava, sve na smrt osuđene, ukupno devedesetčetvoricu, od kojih jedanaest poslaničkih predvodnika *zločinačke* pobune protiv njega lično i njegove, njegovih predaka i potomaka države Srba.¹⁸⁷

Što se tiče Jevreja, oni su u ovom *despotskog* vladara, koji se bez trunke milosrđa obračunavao sa protivnicima njegovog autokratskog upravljanja državom i narodom, imali i dalje ne samo najmoćnijeg nego i najrazboritijeg, kosmopolitski orijentisanog zaštitnika. Složenost ljudske naravi i stranačkih opredeljenja u odnosima prema Jevrejima očitovala se i u daljoj integralnoj zaštiti Jevreja od strane, po mnogima reakcionarne, pa i najreakcionarnije, Napredne stranke na vlasti. Nijedna vladajuća stranka tog razdoblja u Srbiji nije bila toliko predusretljiva i istrajna u proklamovanju i primenjivanju ravnopravnih prava jevrejskih žitelja Srbije koliko ona.

Od dve opozicione stranke za vreme vladavine naprednjaka, Radikalna stranka je, sudeći prema manjem broju antisemitskih napisa u svom organu *Samouprava*, bila manje agresivna, a što je važnije i manje opasna po integritet jevrejstva u antisemitizmu nego Liberalna stranka sa svojim organom *Srpska nezavisnost*. Antisemitizam Radikalne stranke nije bio rasistički, pa ni verski, nije se zasnivao,

¹⁸⁶ »A ti narode, ako ne budeš toliko srećan da ti [vlasti] poštede... tvoje oružje — *podaj, ali kuću nemoj bez oružja ostaviti*, jer ćeš pogaziti zakletvu pradedovsku, pogazićeš amanet onih boraca koji padoše za našu slobodu, ostavićeš kuću, porodicu, svoj rod i otadžbinu pustoši koja može sve upropastiti i utamaniti...« (*Razoružanje narodne vojske*, *Samouprava*, br. 89 od 30. VII 1883).

¹⁸⁷ A. Radenić, *nav. delo*, II, 727.

kao što je već rečeno više puta, na *učenjima* o niževrednoj rasnoj pripadnosti Jevreja, niti na veroispovednoj dogmi o zlokojnoj, mržnjom osvetoljubivosti prožetom mojsijevskoj veri jevrejskog naroda. Prema radikalima, antisemitska hajka na Jevreje opravdava se njihovim zanimanjem, kaišarskim, špekulantskim, ispoljenim u trgovini, bankarstvu i slično. Radikalni antisemitizam je uslovljen ekonomskim razlozima buržoasko-kapitalističke eksploatacije za čije se nosioce smatraju Jevreji. Radikalni prvaci kao bivši socijalisti, još su se u izvesnoj meri upravljali bar u teoriji prema Marksovima učenjima, iako u izvitoperenoj teoretskoj formi vulgarizacije Marksa, da ne kažemo vulgarnog marksizma. U takozvanoj marksističkoj istoriografiji druge »socijalističke« Jugoslavije, antisemitizam je takođe primarno objašnjavao *ekonomskim razlozima*,¹⁶⁸ samo za razliku od radikala ne krivicom Jevreja nego samom eksploatatorskom buržoasko-kapitalističkom ekonomijom kao takvom. Tako je ostalo nerazjašnjeno, prikriveno i pritajeno bujanje antisemitizma u »socijalističkim« zemljama.

Liberalna stranka u opoziciji je prednjačila u antisemitizmu. Što je to manje došlo do izražaja u Skupštini, imalo se zahvaliti činjenici da je ona tamo bila zastupljena sa mnogo manjim brojem poslanika nego opoziciona Radikalna stranka. Ali je zato izvan Skupštine u medijima štampe pokazala kako nadmašuje radikale u propagiranju antisemitskih ideja, zapravo antisemitske ideologije. Jer svaka politika, prema tome i svaka politička stranka, zasniva se na određenim ideološkim postavkama i pretpostavkama. (Nisu, kako se neupućenima servira u naše vreme, samo komunističke i socijalističke stranke ideologijom opredeljivane i zaslepljivane. Verospoventi se isto ravnaju prema ideološki dogmatskim učenjima, po kanonskim propisima, personificiranim i institucionalizovanim strukturalno u samoj organizaciji.) A za političke stranke bez izuzetka je ideologija sine qua non. Karakteristično je za Liberalnu stranku i liberale uopšte da se javna antisemitska aktivnost u liberalskim krugovima očitavala ne samo u godinama opozicionarstva dok su na vlasti naprednjaci, nego i 70-ih godina kada je vlada bila liberalska. Desno krilo liberala je oduvek bilo pretežno antisemitski opredeljeno. To se može dokazati dodatno ovde još neizloženim antisemitskim aktivnostima iz 1879. godine, kada se Liberalna stranka na vlasti na čelu sa Ristićem saglasila sa odredbom Berlinskog kongresa o integralnoj ravnopravnosti Jevreja bez ikakvih ograničenja, a u tadašnjem listu liberala *Istok* se alarmira javnost *udarnim* člancima o pogubnoj opasnosti od jevrejstva ako Srbija sprovede odredbu Berlinske mirovne konferencije potpunim izjednačavanjem prava srpskih i jevrejskih žitelja u zemlji Srba.

U liberalskom *Istoku* od 2. maja 1879. pisalo je da iako ima istine u navodu da »antipatija protiv« jevrejskih »semita« počiva u nemaloj meri na iskonskoj »mržnji i zavisti lenjih i glupih na vredne i razborite« s obzirom na poslovičnu preduzimljivost Jevreja, postoje dublji, racionalni razlozi za tu antipatiju i kad se ona ispolji u drastičnijem vidu. Jer izvorni uzročnik se nalazi u samim Jevrejima i jevrejstvu. To se potvrđuje nalazima najvećih umova, muzičkoga genija Riharda Vagnera, sociologa »svetskog glasa« V. Mara i drugih. Iz Marove tada štampane knjige *Pobeda jevrejstva nad germanstvom* navodi se kako Jevreji: »Sa sviju stra-

¹⁶⁸ L. Rakić, *Jaša Tomić*, Novi Sad 1986, 174—178.

na gonjeni, zanimajući se samo novčanim poslovima... usavršiše se još u srednjem veku na najstrahovitiji način« tako da pogubne posledice njihovog poslovanja postaju nepodnošljive i biće sve nepodnošljivije za narod u čijoj sredini žive i posluju. Zahvaljujući tom đavolskom daru, oni su zaposeli najuticajnije položaje svuda gde im se dozvoljava slobodno delovanje. »U Francuskoj — Gambeta, Simon, Kremijer. U Engleskoj Dizraeli« ... Da se ne bi desilo nešto slično sa Srbijom mora se nešto preduzeti kazuje liberalski *Istok*. Svakako nije za to da se u Srbiji koriste srednjovekovni metodi njihovog progona »kada su se Jevreji tamaniili«. Stoga nameće pitanje: »Ali kako bi bilo kad bi shvatili našu emancipaciju od Jevreja tako da ih kao ono pre isključimo iz sviju državnih zvanja, da im ne dopustimo da se mogu izobrazavati za viša zvanja?« ...¹⁸⁹

Uvodnim *udarnim* člankom od 21. septembra, *Istok* je obelodanio kako je Rumunija i pored nametnute odredbe Berlinskog kongresa da se svim Jevrejima priznaju građanska prava bez ikakvih ograničenja, od stotinu hiljada tamošnjih Jevreja, samo za njih 1.074 obezbedila građansku ravnopravnost statusom rumunskog državljanstva. Tim podatkom je zapravo uzbunio duhove u Srbiji kako bi se narod usprotivio priznanju neograničenih građanskih prava svim jevrejskim žiteljima Srbije. Ograđujući se unapred od zamerke da Jevreje želi obespraviti sa stanovništa koja su za osudu, list liberala je saopštio kako Jevrejin izgubivši smisao državotvornog naroda: »Još od pre Hristovog rođenja zanima se skoro isključivo trgovanjem, i to je uzrok što ne živi u državnoj zajednici, i što je rasturen po svim državama celog sveta.« U tom vekovnom trgovanju, svi Jevreji toliko su se izveštili da od pamtiveka kao paraziti »isisaju svaki narod među kojima žive«. Ukoliko su »naučenjaci, pesnici, glumci i pevcii«, oni se ističu pošto tako opet mogu »zaslužiti [mnogò] novaca na lak način — jer Jevreji prodaju sve«. Oni »su uvek takvi bili kakvi su« ... i takvi će ostati. Kad bi se bar mogli promeniti asimilacijom... Ali »čim dirneš kojeg Jevreja zaori se iz stotine hiljada grla graja koja se prenosi iz Bukurešta u Berlin i Londoni brže od svakog brzojava«. ¹⁹⁰

Karakteristično je da vojvođanska srpska liberalska *Zastava* tih godina još upadljivije deluje na javno mnjenje antisemitskim napisima i na javno mnjenje Srbije, a ne samo Srba Vojvodine s obzirom na to da spada u najčitanije listove i u Srbiji. Srpska inteligencija u tuđinskoj državi kakva je bila šovinistička Mađarska preokupirana je nacionalnim problemima, pa je onda razumljivo i nacionalistički indoktrinirana u mnogo većim razmerama nego što su to bili pripadnici srpske inteligencije u državi koja je njihova. Osim toga, Srbi Srbije nisu tradicionalno, živeći vekovima pod Turskom koja se isticala tolerantnošću u odnosima prema jevrejskom delu žitelja Turskog Carstva, bili preopterećeni jevrejskim pitanjem u antisemitskom smislu. A u Austro-Ugarskoj je tradicionalni antisemitizam prožimao duhovne sfere življenja u svakoj nacionalnoj sredini, pa prema tome i u srpskoj, iz generacije u generaciju sve više uporedo sa porastom nacionalnih antagoni-

¹⁸⁹ »Moderno jevrejstvo«, *Istok*, br. 51 od 2. V 1879.

¹⁹⁰ *Istok*, br. 111 od 21. septembra 1879. Prema protestujućoj izjavi tadašnjeg predsednika *Izraolitske alljanse* Kremijera koju prenosi *Istok*, tada je u Rumuniji bilo više od 260.000 Jevreja (*Istok*, br. 114 od 28. septembra 1879).

zama uopšte, prirodno u uslovima buržoasko-kapitalističkog konkurentskog nadmetanja.

Prva antisemitska brošura »O jevrejskom pitanju u Srbiji«, koju je napisao publicista Nikola S. Jovanović, desni srbijanski liberal, pre nego što je izašla iz štampe objavljena je u nastavcima u novosadskoj *Zastavi*. Jevrejska crkveno-školska opština u Beogradu predstavkom od 8. aprila 1879. bila je primorana, protestom članova opštinske zajednice, da zatraži od ministra, zapravo Ministarstva unutrašnjih dela Srbije, da zabrani, odnosno da s obzirom na već rasturene brojeve zapleni primerke toga lista sa inkriminisanim antisemitskom sadržinom. Jer »članci sadrže nepravedne uvrede« Jevreja Srbije pa »još i takvih izraza i mesta koja očigledno idu na to da Jevreje izlože preziranju i mržnji njihovih sugrađana«. Tim »člancima« se želi uplivisati »u zlobnoj nameri... na narodne« poslanike u Skupštini »pri rešavanju [pitanja] ravnopravnosti sviju građana bez razlike veroispovedi« prema odredbama Berlinskog kongresa, a za koja pitanja je na taj način »i čast naše zemlje založena«. ¹⁹¹

U toj antisemitskoj brošuri, na 102 strane malog formata, koja je više čitana na stranicama *Zastave* pre nego što je došla u ruke manje brojnih čitalaca, o Jevrejima se govori, odnosno piše najgore kao u svim sličnim spisima. Tu se kazuje kako je »Evropa« Srbiji »naturila Jevreje pod jednim kozmopolitskim izgovorom — tvrdeći« da je Srbija »dužna sa čovečanskog i međunarodnog gledišta« da ih izravna u svim područjima prava sa Srbima. Ali Srbija je zemlja Srba i od njih se ne može oduzeti pravo da sami odlučuju o pravima u svojoj zemlji — dodaje se odmah. »Kad se uklone« jednom »sve pregrade koje razdvajaju zemlje i narode, kad se jedanput sve narodnosti preliju u jednu narodnost... kad bude, dakle, nestalo Francuza, Engleza, Rusa, Nemaca i drugih, pa s njima naravno i njihovih državno-narodnih interesa«, te »se usvoji opšte veliko načelo kosmopolitizma, po kome će se samo znati za lična i društvena čovečanska a nikakva druga prava i interese — onda će se tek s pravom moći odricati Srbima« pravo na odbranu svojih interesa, političkih, ekonomskih, imovinsko svojinskih itd.

Na stranicama brošure na kojima se izlaže istorijat Jevreja od gubitka države ne umanjuju se njihova stravična stradanja u dijaspori, da bi se istakla veličina njihova postojanja uprkos svim progonima, pogromima, ponižavanjima, merama grozomornih nasilja. Na izgled, po pravilima fer-pleja — kako se to već govorilo i u ono vreme — i u Srbiji. U stvari, sa zlobnim predumišljajem da se pokaže kako narod koji je sve te grozote preživeo, i u ponekim zemljama je još uvek izložen takvim grozotama da ne uspeva da preživi, mora da se koristio i koristi *đavolskim sredstvima* odbrane kojima onda u osvetničkom pohodu ugrožava i okolne narode koji su ih iz milosrđa ili pravdoljubivosti prihvatili, dali im utočište u nevolji, pa čak izravnali u pravima. Jer kako inače objasniti da: »Silni i veliki *vojnički* narodi, narodi koji su s mačem u ruci stekli sebi kraljevine i carevine — propadoše i izgubiše se, a Jevreji, jedan brojno slab i do krajnosti miroljubiv narod ne samo da preživi i ostade nego i moćan(!) postade.« Za njih, očito ne važi poslovično

¹⁹¹ AS, MUD-P, f. VI, br. 90/1879.

objašnjenje da »pokornu glavu sablja ne seče« budući da je »njih i sablja sekla«, a ponegde dalje seče...« Oni su kroz čitave vekove i od Hrišćana gonjeni, mučeni, prezirani i proterivani bili« ne buneći se i ne dajući »aktivan otpor« nijednoj »vlasti«. Srbi se s pravom ponosno hvale svojom vekovnom borbom za slobodu, borbom u kojoj u trenucima oslobođenja nisu bili bez »jakih saveznika«. Dok se Jevreji »pune dve hiljade godina bore bez ijednog saveznika, a protiv nebrojenih i političkih i religioznih i ekonomskih neprijatelja«, pa »su se ne samo odbranili od tako reći celoga sveta nego su ga još u neku ruku i *pobedili!* [podvukao A. R.]. Pobedili su ga politički, jer su ga najzad nagnali da im sva politička prava prizna; pobedili su ga političko-verozakonski, jer su ga tako isto nagnali da im i ta prava prizna... a što je najglavnije pobedili su ga ekonomski, jer može se slobodno reći u njihovim su danas rukama ključevi sviju blagajni, sviju glavnih finansijskih gradova svetskih«...¹⁹²

Za dokaz da Jevreji svuda »stvaraju državu u državi« navodi se i Srbija, sa »gole-
mim napredkom Jevreja u Beogradu i Šapcu gde im je tražena 'sloboda' od više
godina ujamčena«. Posebno u Beogradu gde »njihovi dućani niču i rastu« nezau-
stavivo. Pa kad Beograđani koji »zauzimaju prvo mesto u veštini« trgovine i za-
nata »nisu bili kadri ni petnaest godina da se drže protiv jedne šake Jevreja da
šta li će biti sa daleko mladim i slabijim drugovima po palankama i selima« Srbije
»kad navali sila i masa njihova iz Vlaške, Mađarske, Poljske i Rusije«. A za tu
invaziju, oni će ustreba li pozvati u pomoć »Ročilda, Kremija ili kakvog budućeg
odbornika *Izrailjske alijanse*« koji će im opet preko nekog »budućeg Vadingtona
[predstavnik Francuske na Berlinskom kongresu] ili Bikonsfilda [Dizraelija] že-
ljenu pomoć i pružiti«. A onda će se odista dogoditi: »Finis Serbiae (kraj Srbiji).
Ni jedna puška neće pući (bar ne s jevrejske stranke), a zemlja će naša biti u
tuđoj vlasti, osvojena i pokorena dublje i savršenije nego na samom Kosovu.« Da
bi dejstvo ovih efektno sročених upozoravajućih reči na »predstojeću opasnost«
od najezde (sa đavolom povezanih?) đavolski opasnih Jevreja predskazuje se kako
će to biti *neizbežno* kad se dogodi, ono što se uskoro dogodilo već za vreme na-
prednjaka, iako u manjim razmerama, kad Jevreji postanu odbornici, kmetovi, skup-
štinar i u državnim institucijama Srbije. »A kad Jevreji jednom uđu i u Narodnu
skupštinu... onda će se crn oblak navući i na ono malo ognjišta i zemljice koji
je zakon [o zabrani prodaje, u cilju zaštite egzistencijalne svojine, 6 jutara orače
zemlje sa okućnicom] *seljaku srpskom* ujamčio u vreme kad su njegov i rođeni
sinovi zemlji svojoj sami zakone pravili.«

Zaključak: da se pozivom na Ustav, koji izričito zabranjuje Jevrejima nastanjivanje
u unutrašnjosti Srbije, onemogućiti sprovođenje inkriminisane odredbe Berlinskog
kongresa o neograničenim pravima Jevreja. A otvaranje seoskih dućana da se pre-
ciznijim i strožim zakonskim odredbama potpuno zabrani. U svakom slučaju, svim
raspoloživim sredstvima mora se sprečiti povećanje broja Jevreja doseljavanjem
iz zemalja gde se osećaju ugroženi. Sa pretećim prizvukom i za Jevreje: da ne
izazovu svojim na silu nametnutim ili odobrenim povećanim nastanjivanjem Sr-
bije neželjeni otpor Srba, kakav su svojim prevelikim brojem i svojim kašarskim

¹⁹² N. S. Jovanović, *O jevrejskom pitanju u Srbiji*, Beograd 1879, 35—37.

radnjama već izazvali u zemljama iz kojih se moraju iseljavati. Ta upozorenja i te pretnje, iako su ovde ilustrovane sa dosta, na izgled možda isuviše citata, mnogo su izraženiji u smislu teksta cele ove brošure. Znajući za efekat pisane reči kojima mali broj čitalaca drukčijih saznanja i opredeljenja može doleteti mora se i ovde odati priznanje srpskom narodu u Srbiji da ni ova knjižica koju je napisao jedan učeni publicista i ugledni liberal, a posle je izvesno vreme bio i član Glavnog odbora Liberalne stranke, nije imala ono dejstvo koje su od nje očekivali prononširani antisemiti u Srbiji. To se moglo uočiti uskoro i dolaskom na vlast *projevrejske* Napredne stranke — kako su je nazivali liberali, pa i radikali u opoziciji.

Antisemitski napis slične sadržine u *Zastavi* sa potpisom istog Jovanovića (prethodni je bio sa potpisom datiran u Parizu 10/22. avgusta 1878, a ovaj »na Spasov dan 1879«) štampan je u nastavcima pod naslovom *Kako da se reši jevrejsko pitanje u Srbiji*, u vidu *Otvorenog pisma nekolicini trgovaca beogradskih*, sa motom:

»Jevrejinu darovat Srbiju
Grehota je o tom i misliti.«

Adresiran je na beogradske trgovce jer su oni najzainteresovaniji i, razume se, najnezaobilazniji po snazi i uticaju u rešavanju jevrejskog pitanja kao jednog »od životnih pitanja« Srbije. Problem treba rešiti dok je još »zemlja (sa nekim neznatnim izuzecima) čista od jevrejskih pijavica kao što je čista od turskih izelica« — upozoravaju se adresati. Oni moraju znati da ako se probije postojeća brana »pred navalom evropskih sila ili« nekakvih drugih »uticaja«, onda pada »glavni bedem« srpske »ekonomske i političko-ekonomske samostalnosti« i »počinje vazalski odnos« srpskog »roda i naroda prema Jevrejinu i njegovom bogu«. Zato se ne sme sprovesti odredba Berlinskog kongresa o neograničenim pravima Jevreja na nastanjivanje i trgovanje širom Srbije. Odredba za koju se ovde kazuje da ju je sročio pokršteni engleski Jevrejin lord Bikonsfild Dizraeli¹⁹³ pozivom na proklamovane opšte slobode, a posebno na pravila »slobodne trgovine«, koja Jevrejima najviše odgovara, zahvaljujući kojoj su preplavili već susednu Rumuniju, izrabljujući je ekonomski do temelja. Da su srpski vladari dozvolili neograničeno naseljavanje Srbije Jevrejima, kako to traže velike sile pod dejstvom moćnika jevrejskog roda, »u zemljopisu Srbije već bi figurisao strahoviti procenat stranog — poimence semitsko-jevrejskog stanovništva«. Zato srpski trgovci, čija bi egzistencija prva bila na udaru prodorom novih nezajažljivih jevrejskih trgovaca, moraju sve učiniti što je u njihovoj moći da to spreče u svom interesu, kao i u interesu srpske države i srpskog naroda — poruka je ovog antisemitskim uverenjima i uveravanjima opsednutog publicističkog *učenjaka*.¹⁹⁴ I ovde sa pozicija suprotno učenjima liberala

¹⁹³ Dizraeli Bikonsfild (Benjamin Disraeli, 1804—1881), predsednik konzervativne vlade Engleske 1868, 1874—1880. Jevrejskog porekla, pokršten zajedno sa roditeljima kad je imao 13 godina. Za njega se kazuje u čuvenom nemačkom *Mejerovom leksikonu* iz 1937. u izdanju iz vremena Hitlerove vladavine da je bio »tipični predstavnik asimilovanog jevrejstva, njegovog uspona i njegove vladavine«. Tu se ističe kako je Dizraeli govorio da je čovek »grabljiv životinja«, ne uočavajući da je to životinjsko svojstvo kod ljudi svojstveno Jevrejima. To piše naučnik hitlerovske nemačke istoriografije ne uočavajući grozote koje su počinili Nemci, nemački čovek u njegovo vreme pod Hitlerom, ubijajući, kako ni najkrvočnija zver ne čini, desetine miliona ljudi, među kojima samo šest miliona Jevreja (*Meyers Lexikon*, Leipzig 1937, III, 132).

¹⁹⁴ N. S. Jovanović-Amerikanac »Kako da se reši Jevrejsko pitanje u Srbiji«, *Zastava*, br. 74 do 89, od 20. V/1. VI do 17/29. VI 1879.

i liberalizma, a pripadao je krugu eminentnih intelektualnih poslanika Liberalne stranke, doduše često sa obeležjem slobodnog strelca. Ali kad su u pitanju Jevreji, sve to i nije važno. Za Jevreje važe specifična uputstva prema učenjima koja se tumače i primenjuju na osoben način u zavisnosti od problema »izazvanih krivicom« Jevreja.

Liberali u vreme vladavine naprednjaka nisu bili na udaru vlasti poput radikala. Pošto ni timočka buna 1883. nije izbila dejstvom njihove agitacije i nije bila predvođena njihovim predstavnicima, njih su mimošle i represije Hristićeve *policijske* vlade. Ali na izborima koji su održani 25. januara 1884, ni oni nisu mnogo bolje prošli nego radikali, čiji su prvaci bili na robiji ili u izgnanstvu. Vanredne prilike posle ugušene bune omogućile su Naprednoj stranci da uz pomoć policije slavi izbornu pobedu izborom poslanika pretežno iz redova naprednjačkih kandidata. Nakon ostavke Hristićeve vlade 7. februara 1884, vladu su opet preuzeli naprednjaci, ovog puta na čelu sa Milutinom Garašanićem, u funkciji predsednika Ministarskog saveta i ministra inostranih dela. Naimenovanje vladarevih, vladinih poslanika usledilo je 23. aprila 1884. Prema onima koji su Vukašina J. Petrovića i dalje smatrali Jevrejima, poput istoričara Živana Živanovića, broj jevrejskih poslanika se tada povećao od dvojice na trojicu.

Skupština je zasedala od 6. do 16. maja 1884. u Nišu. Svega 10 dana. Prilikom biranja članova skupštinskih odbora, Ozerović i Vukašin Petrović su izabrani kao eksperti za finansijska pitanja u Finansijski skupštinski odbor. Na skupštinskim sednicama dok su vođene rasprave o zakonskim predlozima iz domena *politike*, u vezi sa štampom, zborovima, udruženjima, opštinama, žandarmerijom, nijedan od *jevrejskih* poslanika nije uzimao reč. U raspravama o ekonomskim zakonima, međutim, i Vukašin Petrović i Avram Ozerović učestvovali su značajnim udelom. Posebno Vukašin u svojstvu izvestioca, pa i sastavljača privrednih, finansijskih, poreskih zakona u fazi zakonskih predloga. Najzanimljivija je bila rasprava oko zakona o neposrednim porezima, koji je već po ustaljenom *redu* sastavio Petrović. Radikalni poslanici koji se nisu kompromitovali učešćem u timočkoj buni i kao takvi uspeli da se vrate u Skupštinu, pobedom na nekoliko izbornih mesta tražili su da se izvrše izmene u ovom poreskom zakonu, tako da bi naseljenici, tada na znatnim nenaseljenim zemljišnim prostorima, olakšicama u plaćanju i neplaćanju poreza bili stimulisani za prelazak u Srbiju, posebno iz »Stare Srbije i Prizrena«, pa i »Banata, Bačke, Srema, Slavonije«. Pri tom su naglasili da se istovremeno istim zakonom treba onemogućiti naseljavanje stranaca, posebno »Švaba i Mađara«, a razume se i Jevreja. Jer budućnost Srbije biće zagarantovana grupisanjem što većeg broja Srba, dok bi »stranci, materijalno jaki« mogli slobodnim naseljavanjem da »poplave« Srbiju »i prikupe« veći deo »imanja u svoje ruke«. Vukašin Petrović je u ime skupštinskog odbora i u svoje ime insistirao na tome da se tako nešto ne može normirati zakonom.

Dodeljivanje nenaseljenih zemljišnih poseda spada u nadležnost države i opština. »Ako opština neće da da zemlju onome koji nije Srbin, odnosno onaj uzvišeni patriota koga zamišljaju poslanici opozicije, ona neće da ga primi, a tako isto i drža-

va, i on nema kud da se nasele.« A: »Praviti razliku [zakonom] između narodnosti [u smislu naroda] bilo bi stidno za Srbiju, mladu Kraljevinu, koja je ušla u redove evropskih civilizovanih država — ponavljao je Vukašin u replikama na primedbe radikalnih populista, uz odobravanje gotovo svih naprednjačkih poslanika.

Vladan Đorđević, jedan od najznačajnijih poslanika Srbije, tvorac i šef saniteta, kasnije višestruki ministar, predsednik ministarskih saveta, pisac desetina knjiga iz političke i kulturne istorije Srba, pokretač i čelnik najraznovrsnijih institucija, izdavač časopisa, inspirator novina, podržao je sa najviše razumevanja Vukašinove argumente. Stvari je posmatrao sa stanovišta svojih stvaralačkih doprinosa Srbiji i srpskom narodu. Bio je Srbin cincarskog porekla. Na isključive nacionalističke stavove radikalnih i liberalnih populista reagovao je zapravo kao i Vukašin Petrović. Polazio je od toga da je Srbija već tada svojim prirodnim bogatstvima mogla da ishrani pet miliona žitelja, a ne samo dva miliona koliko je tada imala, pa je smatrao nasuprot ksenofobima da bi trebalo poželeti »da Srbija ima što više stranih elemenata, da ih pretvori u Srbe, da što više bude Srba« ... Avram Ozerović, koji se već ubrajao u naprednjačke *glasnogovornike*, nije bio prisutan u vreme ove rasprave i zato se njegova reč tada nije mogla čuti.

Zanimljiva je bila i rasprava o porezima na zgrade. Protiv oporezivanja svih vrsta građevina, i onih dotad neoporezovanih, digli su glas opet radikali i liberali. Tražili su, ne bez argumenta, da se plaća porez samo na zgrade koje donose prihod vlasniku. Međutim, branioci ove odredbe su govorili da se ne oporezuju novim porezom zgrade nego »kapital koji je uložen« u njih. Vukašin Petrović u svojstvu izvestioca da bi bio ubedljiviji naveo je kako ima kuću koja vredi 300 dukata i normalno je da za taj kapital plati odgovarajući porez. Avram Ozerović mu se pridružio u odbrani oporezivanja kuća koje se u naše vreme zovu *vikendice*. Istakao je kako u okolini većih varoši, posebno Beograda, »ima letnjikovaca« u kojima se »nalaze« njihovi vlasnici leti »da se malo odmire i promene vazduh«. Ti »letnjikovci« većinom pripadaju bogatima koji ih čak ponekad izdaju drugima za novac. Dodao je kao i Vukašin da »bi imao lično računa« da se te kuće oslobode od poreza, ali mora se uvažiti potreba da se na kapital uložen u kuće plati porez slično porezu na kapital koji je uložen u radnje.¹⁹⁵

Rasprava o porezu na plate privlačila je svojevrsnu pažnju. Radikali su od početka svoga delovanja pa sve dok se nisu domogli položaja vlasti bili protiv »previsokih« plata činovnika, iako su činovničke plate u proseku bile veoma niske. Vukašin Petrović, dalje u funkciji izvestioca, dokazivao je da se oni ne mogu porezom opteretiti više nego trgovci koji rade i zarađuju »sa kapitalom«. Ugledni naprednjak, bivši radikalni prvak pop Nikola Krupežević podržao je Vukašina argumentom da su se radikali još u vreme dok je on bio radikal ustremili na činovničke plate: »Zato što je to bilo zgodno sredstvo za naš [radikalni] napredak, to je bilo jedno pitanje na kome smo mi jašili radi toga da stečemo popularnost.« Ali, dodao je, tada su činovničke kuće bile najbogatije: »Garašaninova, Vučićeva, Petronijevića, Si-

¹⁹⁵ Stenografske beleške Skupštine za 1883. sa zasedanja u 1884. godini, Beograd 1884, 739—743.

mića«. . . A sada su to trgovačke: »Miše Anastasijevića, Terzibašića, Vajferta, Krsmanovića«. . .¹⁹⁶ Neutralni slušaoci i posmatrači mogli su приметiti kako među tim najbogatijima nije bilo nijednog Jevrejina, te da je nabrojao još dvadesetak i tri-desetak takvih bogataša, među njima ne bi se ni tada nalazio nijedan Jevrejin. Ni najbogatiji Jevreji, Ozerovići (Ozeri), Buljići i još neki nisu bili tako bogati kako se o njima govorilo i kako su to mnogi zamišljali samo zato što su pripadali jevrejskom *soju*.

U raspravi »o izmeni zakona za oduženje državnog duga, od 27. januara 1880«, koja se odugovlačila zbog oprečnih mišljenja o stopi poreza koja je predložena a koju je promenio odbor, da bi se osigurala »tačna i redovna isplata kupona i premija lutrijskog zajma« bila je presudna Vukašinova argumentacija. Prema njegovom zaključku, »razlika« između prvog i drugog predloga bila je »ogromna i kad bi Skupština odbacila« drugi, tj. odborski »predlog učinila bi najveću nepravdu prema samom narodu«.¹⁹⁷

Prilikom rasprave o poravnanju državnih troškova i prihoda, Vukašinove reči prihvaćene su s razumevanjem, iako u praksi nisu ispoštovane. Rekao je da nije pametno »praviti zajam i time pokriti deficit«, pametnije je »deficit stalno otklanjati a državi dati izvor za namirenje njenih potreba«.¹⁹⁸ U vezi sa novim odredbama zakona o zameni bakarnog novca novcem od nikla, glavnu reč kao i na ranijim zasedanjima Skupštine vodio je Avram Ozerović. Preostali malobrojni radikalni poslanici, kao nekad kada ih je bilo mnogo više u Skupštini, uporno su negodovali što se istrajava na zameni bakarnog novca novcem od nikla. Ozeroviću nije ostalo drugo nego da ponavlja i ponavlja kako zamena bakra niklom u novcu ne umanjuje vrednost novca. Upravo »obratno« — uveravao je uvek iznova tvrdokorne radikale. Ali oni iz njima znanih razloga nisu nikako hteli usvojiti da »u stvari nikl vredi pet-šest puta više, a da to ne stoji ne bi se u modernim državama bakar zamenjivao niklom«.¹⁹⁹

U 1885. godini, Skupština se sastala 3. aprila u Nišu sa preliminarnim dnevnim redom za izbor skupštinskih časnika, a svečano je otvorena 7. aprila po protokolu kraljevom prestonom besedom. Zasedala je svega 20 dana, do 23. aprila. *Adresna* debata bila je žučnija nego 1884. Opozicija se okuražila i iskoristila priliku da pokaže kako poslanici koji nisu bili umešani u bunu nastavljaju nasilno prekinutu parlamentarnu borbu protiv vlade sa nesmanjenom upornošću. U verbalnom duelu sa njima o pitanjima koja su se ticala finansija prednjačio je Vukašin Petrović. Na primedbe da su *državne kase* prazne jer vlada neodgovorno troši državni novac, Vukašin je reagovao traktatom da: »Državne blagajne ne smeju da budu pune. One treba da imaju samo toliko novaca koliko je dovoljno da se državne potrebe na vreme podmire. Puniti državne blagajne bez potrebe značilo bi oduzimati narodu novac iz njegovog saobraćaja i trgovine; značilo bi da se neda narodu prilika da

¹⁹⁶ *Isto*, 858—860.

¹⁹⁷ *Isto*, 991, 993.

¹⁹⁸ *Isto*, 1027.

¹⁹⁹ *Isto*, 1031

se novcem, tim jedinim sredstvom narodne ekonomije može kao što treba koristiti.« A na primedbu »da je trgovina stala« krivicom vlade odgovorio je kategorički tvrdnjom da: »Trgovina nije [te godine ili tih godina] stala samo u Srbiji.« Po njemu, »trgovina je u Srbiji« tada čak bila »u boljem stanju« nego u mnogim »drugim državama«. ²⁰⁰

Rasprava u vezi sa predlogom »o izmenama i dopunama u zakonu o postupku sudskom u građanskim parnicama privlačila je pažnju javnosti korekcijom koja je usvojena u Skupštini na predlog Avrama Ozerovića, iako su se protiv nje izjasnila dva ministra, ministar pravde i ministar narodne privrede. Naime, po vladinom predlogu bilo je predviđeno da i *novčane isprave* u tim parnicama moraju biti snabdevene taksenim markama, dok je Ozerović tvrdio da su one u svetu izuzete od te obaveze. Prema njegovim rečima »isprave od vrednosti, obligacije, menice . . . ne opterećuju se taksenim markama po vrednosti, jer bi to vazda opterećivalo i sprečavalo pravilno obračunavanje trgovinskih transakcija«. ²⁰¹

Konzularna konvencija sa Belgijom bila je predmet kontroverznih rasprava i podlih dedukcija. Ozerovićeve i Petrovićeve izlaganja odskakala su po dilemama koje su otežavale opredeljenja za ili protiv dok nije uvažena komponenta kojom se utvrdilo da mogućnosti za veću dobit od konvencije premašuju moguće gubitke konvencijom. Ozerović je bio otvoren i precizan, nije okolišio i zamagljivao. Predočio je, a ne skrivao poput neukih i nevičnih režimskih *aminaša*, kako je: »Po ovome ugovoru« odista »tarifa«, odnosno »taksa određena našim šljivama« tada našim najvažnijim proizvodima »za uvoz u Belgiju velika i prema« tadašnjoj »ceni šljivama« prilično nesrazmerna, i to utoliko više što je tadašnja »cena šljivama« bila »jeftinija nego ikada«, zapravo »nenormalno« jeftinija po »izuzetnoj« jeftinoći. Ot-krio je kako je bio u nedoumici da li da glasa za ili protiv, ili se uzdrži od glasanja, pa da bi odluka bila valjana proučio je ceo predmet (mora se priznati: izuzetna savesnost ako se ima u vidu automatsko dizanje ruku režimskih poslanika pri glasanju za vladine predloge do naših dana, a verovatno i posle *naših dana*), »uzimajući u prizrenje važne ekonomske i političke interese koje su sa ovim pitanjem skopčane« bile. Ispalo je da treba glasati za, jer ako se odbije ratifikacija konvencije otežao bi se »uvoz iz Belgije tamo nabavljenih jeftinih artikala, primera radi »stakla«. Doduše, »ima zemalja«, dodao je, »koje proizvode dosta dobra stakla ali nema nijedne koja može da konkuriše sa Belgijom u tom artiklu trgovine«. Znači, da bi izbegli kupovanje stakla iz zemlje »koja ga izrađuje i lošije i skuplje« trebalo je pristati na prodaju šljiva jeftinije Belgiji. Zauzvrat, »ovom konvencijom je Srbija dobila taksu najvećma povlašćenih naroda za našu hranu«, a Belgija je bila veliki uvoznik hrane — zaključio je ovaj svoj, odista poučan pledoaje poslanik Ozerović, kome ni ekstremni srpski nacionalisti zbog *jevrejstva* nisu osporavali srpski patriotizam.

Vukašin Petrović je u podužem govoru dopunio Ozerovićev pledoaje i argumentom da je konvencija obezbedila Srbiji »lak izvoz kožama, loju, masti« . . . a ti ar-

²⁰⁰ *Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine sazvano za 1884. godinu u Nišu, Beograd 1885, 69*

—71.

²⁰¹ *Isto, 103—108.*

tikli su u Belgiji više traženi čak i od šljiva. Šljive su, po Vukašinu, zapravo manje izvožene u Belgiju, a više u Austro-Ugarsku, Nemačku, pa i Ameriku.²⁰²

U raspravi »o zakonu za naknadu štete učinjene u železničkom saobraćaju« zapažena je Ozerovićeve diskusija opet po predlogu kojim je izvršena izvesna izmena u tekstu što ga je predložila vlada.²⁰³ Prema sledećoj tački dnevnog reda, predlog za nove izmene i dopune »zakona o neposrednom porezu« branio je Vukašin Petrović, kako se već uobičajilo, u svojstvu izvestioca skupštinskog odbora. Ovog puta je Ozerović insistirao na tome »da je porez na kapital« koji je uveden prema Vukašinovoj koncepciji »u osnovi pogrešan«, dokazujući da je »plaćanje [poreza] samo po prihodu« rada i kapitala svrsishodnije. Pored toga je ukazao i na potrebu da se smanje poreske stope u poslovima »akcionarskih društava«, sa obrazloženjem da ekonomski razvojni interesi zemlje iziskuju pomaganje razvoja preduzetništva »udruženjima«.²⁰⁴

Osam dana posle zaključenja ove skupštinske sednice, 2. maja 1885, izvršena je za javnost iznenađujuća rekonstrukcija Garašaninove naprednjačke vlade. Najzapaženija promena u sastavu rekonstruisane vlade očitovala se pojavom Vukašina J. Petrovića u funkciji novog ministra finansija. Njegovo vanredno *avanzovanje* ogledalo se u činjenici da je na najviši hijerarhijski položaj u resoru finansija došao sa položaja načelnika Administrativnog odeljenja Ministarstva finansija. Iznenadjenje se zasnivalo i na činjenici da ga mnogi naprednjaci još nisu smatrali dovoljno proverenim s obzirom na *zasluge* koje je stekao u službi liberalnih vlada pod patronatom Jovana Ristića. S druge strane, pošto je tri dana nakon njegovog ministarskog ustoličenja usledilo neočekivano Ristićevo penzionisanje kraljevim ukazom, uz potpis novog ministra finansija, liberali su Vukašinovo napredovanje po ovom doprinosu procenili žigom stranačkog renegatstva i *jevrejskog izmećarstva* i na toj proceni istrajali, po mišljenju nepristrasnih posmatrača, neshvatljivom upornošću. Jer prelazak političara, pa i onih vrhunskih, iz jednog *tabora* u drugi nije bila velika retkost na poprištima politike.

Ilija Garašanin, jedan od najzaslužnijih političara i državnika Srbije, svojevremeno je zauzimao najviše ministarske položaje pod vladavinama krvavo zavađenih vladara Obrenovića i Karađorđevića. Nemali broj među najuglednijim članovima Napredne stranke u godinama liberalizma i vlasti liberala pripadali su eliti Liberalne stranke. Čelnici Radikalne stranke na čelu sa Pašićem, bili su saborci Svetozara Markovića u pokretu socijalista. Zato zgražavanja u slučaju Vukašina J. Petrovića nad njegovim renegatstvom, kao i njegovim »mahinacijama« u resoru finansija, mogu biti razmatrane i u spletu pristrasnosti zasnovane na antisemitizmu koja se uvrežila kod mnogih liberala u vreme njihovog populističkog opozicionarstva.

Poslednje zasedanje Skupštine u tadašnjem sastavu održano je u septembru 1885. od 19. do 22. u uslovima novog vanrednog stanja uoči objave rata Bugarskoj. Za

²⁰² Isto, 143—146.

²⁰³ Isto, 280.

²⁰⁴ Isto, 353, 372.

rasprave o zakonskim predlozima nije bilo vremena. Aklamacijom su usvojeni, morali su biti usvojeni, zakonski predlozi »o državnom zajmu (25.000.000 dinara), monopolu duvana, nabavi hrane za vojsku, stanovanju vojnika, izmeni i dopuni zakona o Narodnoj banci«; u izradi i prezentaciji tih zakonskih akata, Petrovićevo i Ozerovićevo učešće bilo je neizbežno.²⁰⁵ Rat sa Bugarskom se završio neočekivanim porazom. Narod je bio protiv tog nerazumnog rata i nije hteo da gine u ratnom pohodu koji je kralj Milan poveo da bi skrenuo pažnju nezadovoljnih masa sa *gorućih* problema u zemlji i domogao se radikalskih emigranata na čelu sa Pašićem, koji je sa bugarske teritorije organizovao diverzantske grupe za upad u Srbiju i dizanje nove bune. Iz rata se Srbija izvukla bez gubitka teritorije jer je Bugarska bila prisiljena na povlačenje sa osvojenih teritorija odlukom velikih sila koje su tada vodile politiku *status quo* i nisu dozvoljavale, bez obzira na ishod međusobnog ratovanja malih država, da se vrše ma kakve izmene u međunarodno priznatim granicama.

Izbori za novo trogodišnje skupštinsko razdoblje, 1885—1887, izvršeni su 26. aprila 1886. godine. U većini izbornih mesta pobedili su kandidati radikalske i liberalske opozicije, ali naimenovanjem vladarevih, vladinih poslanika 5. maja 1886, pretežno iz redova naprednjaka i osporavanjem pravovaljanosti izbora preko trideset opozicionih poslanika, izdejstvovana je ponovo naprednjačka skupštinska većina. Mesec dana pre izbora, 23. marta je po drugi put rekonstruisana Garašani-nova vlada i tada je sa još nekoliko ministara *ispao* iz vlade i Vukašin J. Petrović. Ministar finansija je ponovo postao Vukašinov *rival* Čedomilj Mijatović. Za Vukašina je bilo dovoljno što je kraljevim izborom opet postao *narodni* poslanik u Skupštini novog sastava. I Ozerović se dalje nalazio među vladarevim, vladinim poslanicima.

Te 1886. godine, Skupština je zasedala u tri navrata: od 30. juna do 13. jula za *zaostalu* 1885. godinu, od 15. jula do 25. jula i od 5. oktobra do 2. novembra za 1886. godinu. Na zasedanju u prvoj polovini jula, adresna debata je, kako je već bilo uobičajeno, protekla u žučnim raspravama između poslanika vladajuće stranke i udružene radikalsko-liberalske opozicije. U odbrani *adrese* naprednjačke većine angažovali su se i Vukašin Petrović i Avram Ozerović režimskom elokvencijom. Vukašin je sa dozom sarkazma predočio kako se i ovog puta zna da: »Mi iz većine hoćemo [svojom adresom] da održimo vladu i da joj iskažemo naše poverenje, a oni iz manjine [njihovom adresom] hoće da je pokude i da joj izjave svoje negodovanje.« Prebacivanje krivice od strane opozicije na vladu za deficit u budžetu smatrao je bezočnim jer odgovornost za taj deficit bi trebalo, po njemu, da ponesu opozicija budući da je onemogućavala promenu poreskog sistema osetnim, ali neophodnim povećanjem poreskih stopa na sve kategorije stanovništva. Prema obmanjujućoj interpretaciji opozicionih poslanika izgledalo je odista da vlada naprednjaka hoće da oporezuje samo seljake, posebno njihove »šljive, ovce, koze, svinje itd.« Što se tiče dugova, Vukašin je primetio da je sa zajmovima započela vlada liberala, u vreme dva rata protiv Turske, a »kad se kola počnu da kotrljaju

²⁰⁵ Z. Živanović, *Politička istorija Srbije*, II, Beograd 1924, 279—280.

niz stranu teško se zaustavljaju!« A za novi deficit, proizveden i za vreme njegovog ministროvanja, rekao je »da nije postao bez opravdanja, nije stvoren za izdatke od kojih zemlja nikakve koristi ne dobija«. Nasušni novac nije potrošen za povišenje ministarskih plata, pa ni činovničkih. »Potrošen je za gradnju železnice koja će vekovima donositi prihod narodu; na naoružanje; na povraćaj dobrovoljnog zajma, itd.«²⁰⁶

Ozerovićevo učešće u odgovorima na opravdane optužbe opozicionih poslanika za rat i poraz u ratu protiv Bugarske odgovaralo je prevashodno potrebi vladara, jer se znalo da se na njega aludiralo i kad se govorilo o odgovornosti vlade. Ozerović je bio poznat, a od mnogih i posebno cenjen, po tome što nije učestvovao u raspravama o stvarima koje nisu bile iz njegovog *faha*, koje nije dovoljno razumevao, u kojima nije imo prave orijentire. Ovoga puta privlačio je na sebe pažnju odbranom »neizbežnog« rata protiv Bugarske argumentima vladara i vlade sa patriotiskim patosom. Ponavljao je kako je rat vođen, morao je da se vodi zarad odbrane »prava Srbije na Istoku« Balkana. Porekao je kao kraljev čovek, sa kraljevih pozicija, i da je Srbija kapitulirala u tom besmislenom ratu. Insistirao je na verodostojnosti i onog fragmenta adrese kojim se lakoverni narod patetično uveravao »da Srbija ne odustaje nego i dalje polaže pravo na to da se o njenim pravednim zahtevima vodi računa pri svakoj političkoj promeni na Istoku«. Samo režimskom retorikom mogla se pravdati i Ozerovićevo osuda opozicije što je »napadala« vladu (nije smela napadati pravog krivca — neprikosnovenog vladara) za »način vođenja rata«. I ova je osuda obrazlagana neodrživim argumentom kako daje argument Evropi da osudi Srbiju za rat. Kao da Evropa, zapravo velike sile Evrope nisu imale obaveštajne službe i inače bile tako ignorantski neupućene u međudržavne odnose relevantnih država, da su saznanja crple, morale crpsti iz govora opozicionih poslanika.²⁰⁷

Na prvoj sednici Skupštine prvog saziva za 1886. godinu, 16. jula, Vukašin Petrović je bio prekomerno izložen, i za naše prilike, žestokim napadima opozicije zbog lakomislenih zaduživanja, trošenja, pa i zloupotreba na račun države dok je bio ministar finansija. Jedan od liberalskih opozicionara izneo je kako je obmanjivao javnost tvrdnjom da državni dug iznosi 212 miliona dinara, a novi ministar priznao je da doseže preko 20 miliona više, 244 miliona. U vezi sa zahtevom novog ministra finansija da Skupštinski odbori odobre dalje zaduživanje od 9 miliona dinara, opozicija je insistirala na tome da se ne uzme ni u razmatranje dok »vlada ne podnese račun o utrošenim zajmovima« i dok se ne izglasa novi budžet.

Vukašin se branio činjenicama. »Za železnicu je potrošeno 122 miliona od celokupnog zajma, za puške« je plaćeno »6 miliona, za topove 6 i po miliona, za municiju 6—7 miliona. Ostatak je morao da se potroši za ciljeve rata, jer ratni se trošak ne sastoji samo u onome što je potrošeno za oružje i municiju«. Ponavljao je: »O svemu postoje račun i... nema ni jedne pare o kojoj se ne zna račun na šta je utrošeno.« Na tvrdnje jednog od poslanika da je kao ministar finansija za vreme

²⁰⁶ Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine za 1885. i 1886. godinu, koja je održana u Nišu 1886. godine, Beograd 1886, 38—40.

²⁰⁷ Isto, 41.

srpsko-bugarskog rata omogućio svom bratu vojnom liferantu (nije rekao ime brata) zloupotrebe iz koristoljublja izjavio je da su to gnusne klevete. Jedan od opozicionara je izneo da se kupovalo »trulo seno iz Austrije, pa brašno, slanina, vino i opanci iako je svega toga bilo i u zemlji«. Na ove tvrdnje, Vukašin je reagovao činjenicom da su nabavke za vojsku bile u nadležnosti ministra vojske, a ne ministra finansija. U odgovoru poslaniku koji ga je najviše napadao rekao je: »Ja ću svakom odgovarati za moja dela, ali ne dam da mi [taj] baca krp u oči kad nisam zaslužio i to onde gde je [isti] prljaviji no što je iko drugi.« Za ilustraciju atmosfere i upotrebljenih izraza u toj atmosferi navodimo reči i ovog poslanika: ... »Ništa nisam učinio zašto bih se stideo, a on [Vukašin Petrović] naprotiv ako je učinio ono što se o njemu govori trebalo bi da bude obešen.«²⁰⁸

U raspravi oko gradnje novih železničkih pruga najaktivnije je učestvovao Ozerović. Usprotivljujući se predlozima da se pređe na gradnju pruga kojima bi se povezao veći broj varoši i varošica u unutrašnjosti zemlje, on je ukazivao na prioritetnu izgradnju glavne saobraćajnice u pravcu Soluna.²⁰⁹ Sledeća rasprava o akcijama duvanskog monopola je opet iskorišćena za diskreditovanje ministarskih zalaganja Vukašina Petrovića. Čak je Petrovićev naslednik ministar Mijatović otvoreno stao na stranu Petrovićevih tužitelja, primetivši kako je za državu bio štetan ugovor o prepuštanju monopolske prodaje duvana jednom francuskom koncernu, a ugovor je podržao Vukašin. Čedomilj Mijatović je predložio tom prilikom »da se taj monopol vrati u državne ruke«. Jedan od prvaka Radikalne stranke, poslanik Kosta Taušanović, je iskoristio priliku da precizira kako je pri tom Vukašin Petrović »prekoračio granice« svojih ovlašćenja i zato »treba da odgovara i ide na optuženičku klupu« pred sud. Da stvar sa ovim ugovorom nije bila tako jednostavna proizlazilo je iz priznanja ministra Mijatovića, surevnjivog na Petrovića po karijerističkoj liniji, da se povratkom monopola u državne ruke dugo neće moći »isterati tolika dobit koliko može [kritikovani koncern, kritikovano] Društvo isterati«.

Za Vukašina je posebno negativna bila stručna kritička primedba Avrama Ozerovića. I Ozerović je svojevremeno bio protiv poduhvata sa »stranim Društvom« u monopolu duvana. Naglasio je, međutim, da on za to ne okrivljuje Petrovića pošto je »uveren da je on po čistoj savesti i svome ubedenju radio, ali ukoliko je to istina utoliko je isto i to istina da je on [Vukašin Petrović] u veliko pogrešio u svom predračunu o pravoj vrednosti monopola«. Zato se i Ozerović u ovoj debati izjasnio za raskid ugovoda za »stranim koncernom«.

Vukašina, međutim, nije bilo lako učutkati priznanjem i nehотиčne »krivice«. Replirao je da »je radio na osnovu Zakona i u saglasnosti s interesima narodne privrede«. Pre nego što je pristao na sada napadani ugovor »proučio je istoriju monopola« mnogih država i savnio šta daje državi veću korist i prema »broju stanovnika u zemlji i prema poreskim glavama«. Naveo je kako se to radilo i radi u Nemačkoj, Austro-Ugarskoj, Italiji, Rusiji, Rumuniji, Francuskoj. Izrazio je spremnost da odgovara sudski i »pred narodom kad god se nađe« da je »esencijalno

²⁰⁸ Isto, 286—287.

²⁰⁹ Isto, 338—340.

što protiv zakona učinio«. Rezimirajući emotivno napade na sebe rekao je uzbuđeno, obraćajući se podjednako poslanicima svoje stranke i protivničkih stranaka: »Branio sam se ovde možda i duže nego što treba, ali vi ćete razumeti da osetljivom čoveku kad se udari na čast njegovu nije lako, naročito kad se napada za jedan rad koji je savesno vršio i za koji je očekivao pohvale a ne takva napadanja kakva su se« sada obrušila na njega. Mora se priznati da je i ovog puta bio na visini trenutka, ponavljajući poslanicima, koji su se u prevelikom broju ustremili na njega, očekujući zlorado, kao što biva u takvim trenucima, njegov ponižavajući pad, kao što su još godinu dana ranije sa zavišću uz divljenje dočekivali njegov meteorski uzlet: »Naposletku . . . uverite se [sami] o svemu [kako je bilo] i ako nađete i kadgod nađete da sam kriv, ja ću biti gotov da odgovaram, jer ja ne bežim od odgovornosti ni za deset godina.«²¹⁰ Mi bismo ovde svemu tome mogli dodati, sa naših pozicija i našim iskustvom, kako je Vukašin Petrović bio ipak u pravu. Državni monopol je donosio i donosi državi manje prihode i manje doprinosi razvoju nego preduzetnički monopol sa kormilom preduzimljivih kormilara uspešnog preduzetničkog koncerna.

Ali tada je populistička opozicija likovala nad onim što se dešavalo sa Vukašinom Petrovićem. Novi organi Liberalne i Radikalne stranke posle ukidanja vanrednog stanja, liberalska *Ustavnost* i radikalni *Odjek* su već 1884, čim im se ukazala prilika, nastavili praksu povremenih *raskrinkavanja* jevrejskih kašarluka i ujdurmi na srpskoj zemlji, u srpskoj državi.

Nisu zaboravili da podsete javnost na Bontuovu aferu u spletu mešetarskog jevrejskog i jevrejsko-austrijskog finansijskog kapitala. Novopokrenuti radikalni *Odjek* je pisao o austrijskim »Lenderbančinim čistokrvnim Goldbergerima, Silberštajnama, Rozenkrancima« koji sa ključnih položaja rukovode špekulantskim transakcijama u gradnji srpskih železnica. »Ono nekoliko srpskih sinova što je uzeto bilo u železničku službu« u Srbiji, vremenom sve se više potiskuje — tvrdio je ovaj list, sa tendencijom koju običan svet nije uočio i ne uočava.²¹¹ Posle je *narodu* saopšteno posredstvom istog lista kako se pod projevrejskom i proaustrijskom naprednjačkom vladom novo »Francusko društvo [za gradnju srpskih železnica] pretvara u (jevrejsko-austrijsku) Lenderbanku, a Francuze zamenjuju bečki i peštanski Jevreji.«²¹² Kao naravoučenije Srbima da ne idu stopama Mađara, *Odjek* je obelodanio kako u Mađarskoj: »Čivuti globe kako im je čef; niko im ne može ništa. U njihovim je rukama novac, u njih je trgovina . . . oni vladaju zakonodavstvom, javnom štampom, celom zemljom(!!). Vlada [Mađarske] sve može, samo jedno ne sme: zameriti se Čivutima.«²¹³ U rubrici »Domaći glasovi« stajalo je kako se raznosi vest da naprednjačka vlada »namerava prodati Jevrejima u inostranstvu . . . puške starog tipa u bescenje«. To se ne bi smelo dozvoliti po mišljenju *Odjeka*. Ako se već prodaju, neka se prodaju u zemlji. »Narod će od usta odvojiti da ne da Jev-

²¹⁰ Isto, 345—386.

²¹¹ *Odjek*, br. 26 od 28. XI 1884.

²¹² *Odjek*, br. 1 od 1. I 1885.

²¹³ *Odjek*, br. 38 od 30. III 1885.

rejima u inostranstvu pušku koja je Šumatovac odbranila, Niš, Pirot i Vranje osvojila.«²¹⁴

Kad su napadi na Vukašina Petrovića učestali i njegovi protivnici likovali pod dejstvom glasova da će sudskom presudom ispaštati za počinjene malverzacije u vreme njegovog ministროvanja, u *Odjeku* je pisalo da »srpski Jud« ne može očekivati milost od naroda kojeg je oštetilo na način svojstven Jevrejima.²¹⁵

Ma kako da su ovi napisi zvučali pamfletski neistinito, klevetnički intonirano, pa i politički nerazumno za neupućene u političke igre — oni kao i samo ime lista kazuju nalaze, i nalazili su odjeka u javnosti. Iako ne u meri kojim su takvi populistički listovi opčinjavali narod u zemljama masovnih antisemitskih pokreta, iako ni sam radikalni *Odjek* nije te napise objavio sa namerom da izazove takve masovne antisemitske pokrete, nego samo iz potrebe da upadljivo ne zaostaje u populističkim antisemitski usmeravanim nadmetanjima, ipak se mora konstatovati da su doprinosili širenju antisemitizma. Čovekova percepcija u proseku ne odoleva kazivanjima koja se uporno ponavljaju, a automatski prihvata bez proveravanja pročitano u novinama i knjigama koje je sam odabrao, po svojoj stranačkoj, ili samo idejnoj, ideološkoj opredeljenosti, prijateljskoj preporuci, pa čak i slučajnoj koincidenciji.

Napredna stranka na vlasti nije imala potrebu da se ulaguje masama porivima antisemitizma. Njena vlast je zavisila od volje vladara sa kosmopolitskim predispozicijama. Složena politička radnja koja involvira i složenost političke igre ogledala se u vezi sa Naprednom strankom u činjenici da je ona u međustranačkim odnosima bila rigidna, a u međunacionalnim elastična. Za poznavaoce političkog pragmatizma, ova različitost bila je logično uslovljena njenim položajem i sa tog položaja sagledavanim problemima opstanka. Da bi ostala na položaju vlasti bez masovne podrške naroda morala se surovo obračunavati sa strankama opozicije. Da bi uspešno upravljala državom prema intencijama zapadno i srednjoevropski orijentisanog vladara i prema stremljenjima buržoazije, čije je interese zastupala, morala je podržati emancipatorska nastojanja Jevreja. Oni su svojim potencijalima doprinosili bržem ekonomskom razvoju zemlje i rentabilnijim odnosima sa razvijenijim evropskim državama.

Tako se dogodilo da za vreme jednog, po mnogima zloglasnog vladara i njegove zloglasne vlade, Jevreji u Srbiji dosegnu domete koje pod drugim vladarima i vladama Srbije ranije nisu mogli, a i kasnije opet zadugo neće moći da dosegnu.

Populistički metodi političke borbe na kraju su se pokazali svrsishodni, posebno za Radikalnu stranku. Otpor naroda autokratskoj vladavini uprkos svim represivnim merama policijskih vlasti, pa onda i sudskim presudama prekih sudova, nije mogao biti slomljen. Kralj Milan, iscrpljen beskrajnom borbom, morao je napokon da popusti. Napredna stranka, bez obzira na domete u osavremenjivanju ekonom-

²¹⁴ *Odjek*, br. 16 od 8. V 1885.

²¹⁵ *Odjek*, br. 78 od 2. VIII 1887.

skih, kulturnih i naučnih institucija države i društva (izgradnja prvih železnica,²¹⁶ ustrojstvo Narodne banke, osnivanje Akademije nauka, organizovanje političkih stranaka), u nadmetanju sa strankama opozicije trpela je poraz za porazom. Uzdrmanom kralju, koji se doživotno iskompromitovao porazom u ratu sa Bugarskom, kao i neljudskim postupcima prema učesnicima jedne beskrvne pobune, nije ostalo drugo nego da prvim povodom smeni u narodu sve omrznutiju naprednjačku vladu. Povod su mu dali sami prvaci Napredne stranke kada su odbili da podrže njegovu iznenadnu odluku da raskine brak sa kraljicom Natalijom. Tako je naimenovanjem nove vlade sastavljene od članova udružene Liberalne i Radikalne stranke, pod predsedništvom lidera liberala Jovana Ristića, 1. juna 1887. godine završena sedmogodišnja vladavina naprednjaka. Već sledeće godine, inauguracijom novog Ustava 1888. na osnovama parlamentarne demokratije, završena je dobrovoljnom ostavkom i vladavina autokratskog kralja Milana Obrenovića. Jevrejima će novim Ustavom biti zagarantovana, bez ikakvih začkoljica, potpuna ravnopravnost. Ipak će proći godine dok će opet moći da se pohvale time da imaju u Skupštini poslanika Jevrejina, da ne kažemo poslanike Jevreje, što su tada silaskom sa vlasti, po mnogima konzervativne, ali po mnogome ipak Napredne stranke, mogli samo poželeti za neka buduća vremena u uslovima drukčijih stranačkih prilika i odnosa.

Dr. Andrija RADENIĆ

S u m m a r y

JEWES IN SERBIA

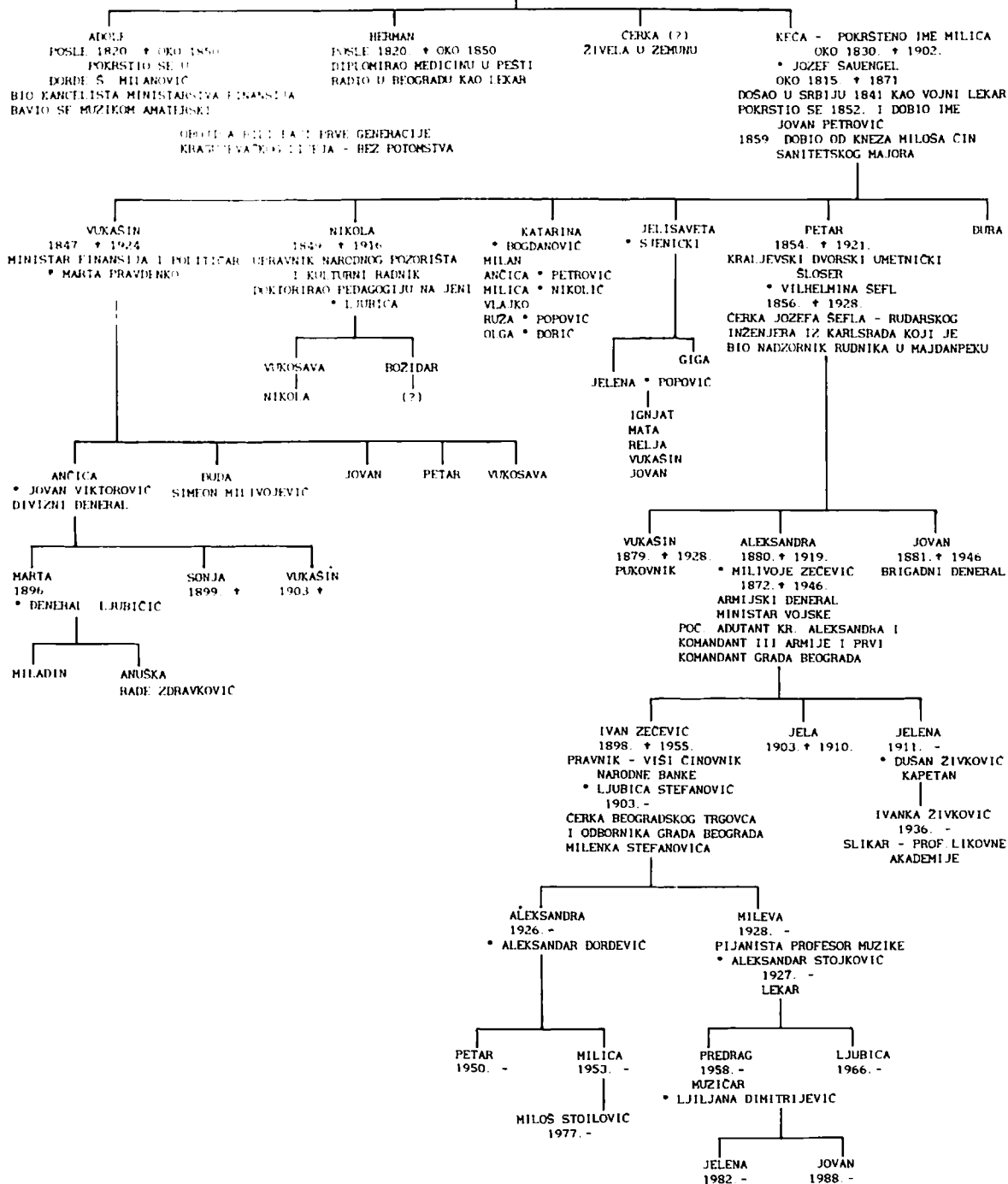
Jews - Members of Parliament — in the Serbian National Assembly
1878—1888

In this treatise are first expounded and analysed the conditions which brought about the election of the first Jewish Members of Parliament for the Serbian National Assembly; after that is presented and analysed their work in that House of Representatives of Serbian state and Serbian people. The conditions which have permitted the previously inconceivable participation of Jews in the proceedings of the highest Serbian legislative institution were prepared by the Serbian wars for liberation 1876—1877 and by the recognition of the Serbian independent state by the decisions of the Congress of Berlin in 1878. On the Congress of Berlin the international recognition of the independent Serbian state was conditioned by the

²¹⁶ Od Jevreja, Hajim Leon Koen izabran je za člana Nadzornog odbora, a Edija Buli za člana Eskontnih odbora Narodne banke (*Šematizam za 1886. godinu*, 165).

MEHAHEM SLEZINGER
KANTOR I KOLJIC U SINAGOGI U SOMBORU
KASNIJE ZIVEO U NADI-SENT MIKLOS

IOSIF SLEZINGER
1794 SOMBOR † 1870 BEOGRAD
PRVI SRPSKI KAPELNIK KNJAZEVSKE GARDE
* SARA FRIDENBERG - CERKA JAKOBA FRIDENBERGA
ZEMUNSKOG NADRABINA
VENČALI SE 1820 U NOVOM SADU

Genealoško stablo Josifa Slezingera i njegovih potomaka

הקדמה

אני הדל כאלפי עני ואהיון • כהן לאל עליון • משה בן הרב הנדול
 מעון ומנדול די רב חיליה ורב גוברי' ורהי'א עמיה שריה • הוא
 בקדוש כמוהו ר' מיכאל הכהן זל"ה • מנני אלקיט • נתן לי לשון למודים
 לדברי נקות בלשוכי ולחרוט בעט ברזל ועופרת כת בה מיושרת • כהתאבק
 ראשי עט לערוך מילין באגרת • זאת אומרת • עיניך תמונה משרים •
 בדברים כרים • ומאמרים ישרים • אף ידי יסדה אר"ש וימיני טפסה אלני
 דברים על אדני פו מיוסדים • להועיל לתלמידים • אשר נהם אני נדרש'
 ועם היותי נע וכד חטולטל ומגורש • מן העיר בילגראד' ואלן כל לרש •
 ובאתי באכי"ק מדוכה כיסורים בתוכחות על עון וחכפו עלי רעות עד אין
 מוסכו בפערות הזון כיט נגדש • כווקקת לדרישת • ופכרתי להם הכפר
 הזה קטן הכמות מעשה חרש' • למען יטיה שגור כפייהם לאמרי שגר •
 בעומדס לפני אשכול הכופר • וקולמוס' רץ כלני עופר • וישן כתב
 רכינו הרב בכל ספר הרוקס ז"ל שכל המהכר ספר צריך לרמוז שמו כשם
 הספר לכן קראתי שמו ע"ש סופר' כי שמי נקרוני ע"ע
 סופר' הוא בנימטריה' משה הכהן ז' אחי
 ימים ראה רחמי' זהקדיומי השלם מזהר'ר אליקים מלמד נה"ו במלאכה
 זו • וקרא שזו לשון למודים ובנאתי מהנהגה ויבי מקדן נהגים ימים קצ'
 גם למשך כהני לק"ק כיק"ל שפורג יע"א ורהיני ג' הפך לשון
 נק"י שסיני הרב מזהר'ר יוסף ראקוב'ר נה"ו על
 מלאכה זו ושניהם באו אל הדפוס איש על
 מקומו • עם כל זה לא אשיב אסור ימיני •
 והרואה את אשר יספרנו יקריב
 אליו • ואתמק אל ה' מהשפות
 דלות ידו • ומכ ומוסר
 עני יקמיני יזכני
 להתנילו ולהשלימו
 בעזרתו יתכרך
 שמו ז'

1

2

3

4

5

6

7

Simboli žvotinja sa jevrejskih nadgrobnih spomenika

Nadgrobná ploča našena prilikom podizanja zgrade na uglu Zmaj Jovine ulice i Obilježevog venca, danas u dvorištu sinagoge, M. Birjuzova 19, 1641. god.

acceptance of the complete Jewish equality in Serbia through cancelling all previous restrictions. In legislation they were prohibited to live and open commercial shops in the country's interior, while in practice the restrictions were carried out through obstructions imposed on their schooling and by the prohibition of Jewish employment in the state institutions.

The first M.P. of the Mosaic faith was the respected Belgrade merchant Avram Ozerović. He was elected in 1877 as the honorary candidate for the then ruling Liberal party in the elections for the Great National Assembly constituted after the First Serbo-Turkish war. By his election Liberal Party has proven its broad-mindedness in the vein of European liberalism, and through that the additional claim for the support of liberal Europe in the further Serbian struggle against Turkey. After the second victorious war for liberation from Turkish sovereignty, Jovan Ristić, the Serbian representative on The Berlin Congress, had by accepting the provisions of the peace conference proven the alacrity of Serbian government to recognize all rights of its Jewish subjects in correspondence to the citizen's rights of Serbian subjects. According to these constitutional and legal provisions, since the coming to power of Miloš Obrenović, after gaining the Serbian citizenship Jews were treated as the citizens of Serbia of Mosaic faith. Through the identification of nationality by the identity of citizenship the Jewish inhabitants of Serbia were considered Serbs of Mosaic denomination. Their religious rights were never restricted, while the political rights expressed in the elective rights for representative and legislative bodies had obliged them to serve out the compulsory military service were guaranteed by the constitution of 1869. They were thus given the possibility to prove their patriotism for the first time in the liberation wars against Turkey during 1876—1877.

In this essay are published the names of Jews honoured with wartime and peacetime decorations, the names of numerous Jewish physicians who have contributed to the improvement of medical service in Serbia and the names of the first civil engineers and state officials. Following the careers of the two prominent personalities of Jewish origin, Vukašin Petrović (Schauengel) and Hajim S. Davičo, the author has pointed out the identification by name, surname and faith. Vukašin has reached, thanks to his parents' exchanging of Jewish surname and faith of their ancestors for the Serbian surname and Serbian Eastern Orthodox religion, high positions in parliamentary and ministerial hierarchy, while the other, Hajim, remaining recognizable as Jew by name, surname and religion had to be satisfied by the moderate career of a civil servant. The anti-Semitic prejudices could not be ousted by any laws or sermons, either then or later, even in the more emancipated segments of Serbian society, not to mention the general population. This atavistic anomaly of mankind in Serbian environment of that time is treated with particular consideration.

The regular election of Jewish Members of Parliament was held when Progressive Party was in power. During its seven years rule from 1880 till 1887 for Jews were kept two permanent seats in Parliament. These two seats were for Avram Oze-

rović and Edi Bull, who were among the rich and respected Belgrade merchants. However, they did not become members of Parliament by regular elections but by the choice of the ruler, Milan Obrenović, although in their rights and capacities they had the same status as those Members of Parliament who were elected at the polls by the people or their delegates. The Serbian National Assembly was structured, by the Constitution of 1869 until The Constitution of 1888, as a composite body of equal members although three quarters were regularly elected, while one quarter were appointed. The choice of the appointed members of Parliament depended only on the ruler and the government. The ruler, Milan Obrenović, and the government of Progressive Party were free of the anti-Semitic prejudices and had thus stuck to their choice of the two Jewish M.P.s, appreciating their competence and contribution for the development of Serbian state and Serbian society. By large excerpts of the M.P.s' speeches and in the account of their actions, particularly those of M.P. Avram Ozerović, this study shows how the Jewish delegates have justified the ruler's and government's trust by their exceptional contributions in the legislative field and particularly in the economic sphere of general development of Serbian state and society.